

Аляксей Карпюк

**Сучасны
канфлікт**

аповесць, франтавы дзённік, не зусім
гродзенскія гісторыі

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1985

Сучасны канфлікт

Аповесць

Це ціва патрэбна луку,
Як жанчына для мужчыны;
Хоць яна яго згінае,
Але ён кіруе ёю;
Хоць яна яго і цягне,
Ды за ім ідзе слухмяна;
Сэнс жыцця іх — у адзінстве.
З «Песні аб Гаязаце» Г. Лангфела,
пераклад А. Куліяшова

ПРАДМОВА

Аднойчы, памятаю, наш абласны цэнтр усхваляваў трагічны выпадак.

Ад нашага горада ў поле вядзе кіламетраў з дзесяць стужка асфальту. Праклалі яе яшчэ немцы, яны збрісаліся ў канцы асфальту нешта будаваць, не паспелі, пакінулі гораду трафей — шырокі і роўны, як стол, кавалак дарогі, які нікуды не вядзе. Людзі празвалі яго тупіком і знайшлі яму ўжытак. Рэйсавы транспарт па ім не ходзіць, тут гараджане працуюць свае новыя веласіпеды, матаролеры, мататыклы, машыны...

І вось на гэтым тупіку здарылася жудасная катастрофа. Доктар псіхалагічных навук з медінстытута Станкевіч на асфальце прабаваў свой новенькі «Масквіч». На толькі што купленай «Волзе» яму насустроч выскачыў работнік «Інтурыста» Вавілаў з недалёкага гарадка. Станкевіч чамусыці дадаў газу, уключыў сігнал, раптам звярнуў на левы бок і ўрэзаўся ў машыну Вавілава. На «Волзе» і «Масквічы» яшчэ стаялі абмежавальнікі, аднак хуткасць збліжэння абодвух у суме раўнялася ста дваццаці кіламетрам!

Сведкі расказваюць — раздаўся стрэл, бытта з сілай адкаркавалі вялізную бутэльку шамманскага. Машыны да паловы ўлезлі адна у адну, скаціліся ў кювет і загарэліся.

Пажарныя каманды і тэхнічая «хуткая дапамога» прыбылі, калі ля асфальту яшчэ бушавала полымя і трывожна гудзей сігнал. Пажар пагасілі. Покуль пачаць рэзаць аўтагенам жалеза і даставамъ тое, што засталося ад целаў, тэхнікі кінуліся шукаць провад, каб абарваць назойлівае гудзенне. Провад

шукалі доўга, а з груды чорнага і абсыпанага белымі пялёсткамі жалеза, кожуць, урачыста, трывожна, настойліва, упартая і жаласліва, што аж праходзіў па скуры мароз, даносілася, плакала, крычала на двух танах:

— А-а-а-а-а-а-а-а-а-а-а-а!!!

Людзі гаварылі, што самым страшным быў якраз гэты сігнал, пасля якога кожны, перш чым сесцыі за руль, успомніць гэтых жудасны енк.

Жыхары нашага горада абодвух мужчын шкадавалі. Вавілава — бо халасцяк, заехаў у наш горад выпадкова, як бы толькі для таго, каб знайсці сабе смерць, а Станкевіча — бо пакінуў дзяцей, самому малому хлопчыку не было яшчэ і трох год.

Другога вадзіцеля людзі, вядома, шкадавалі больш. Праяўляўся мясцовы патрыятызм. Станкевіча ўсе добра ведалі як аўтара папулярных навуковых кніжак — самая складаная проблема з галіны чалавечай псіхалогіі ён умеў падаць неяк проста, пераканаўча і зймальна. Яго творы друкаваліся стотысячнымі тыражамі і ў Маскве, і ў Кіеве, і за мяжой, а мы ўсе ганарыліся, што папулярны аўтар жыве менавіта ў нашым горадзе. Да нас перабраўся Станкевіч з гарадка, адкуль быў і Вавілаў, у медінстытуце загадваў кафедрай, а я радаваўся, што будзе папаўненне нашай невялічкай пісьменніцкай арганізацыі. Я нават рыхтаваў ужо дакументы, каб ставіць пытанне аб прыёме яго ў Саюз пісьменнікаў...

І вось табе на!

Шкадавалі людзі аўтамабілістаў і, вядома, не падзравалі, што за выпадкам хавалася трагедыя сямейнага плана.

Пасля няшчасця я наведаў жонку доктара, Ірыну Іванаўну Станкевіч. Сям'ю яе ведаў ужо з год і нават зайдросціў таму ладу ды парадку, які, мне здавалася, у іх заўсёды панаваў. Выяўляеца, мужык з жонкай умелі здорава хаваць ад пабочнага вока тое, што насілі ў душы, у сценах сваёй кватэры, і Станкевіч урэзаўся ў машыну Вавілава зумысна.

Іронія лёсу — Станкевіч быў гэткім для нас аптымістам, падтрымліваў дух часамі нават і ва мне, а сам вось паддаўся часовой слабасці.

Прыбітая двайнім няшчасцем кабета мне даверыла, як на споведзі свае сямейныя таямніцы. Гісторыя здалася павучальнай, якраз на сучасную тэму, і я выпрасіў дазволу ў Ірыны Іванаўны напісаць на гэтым матэрыяле аповесць.

Зрэшты, мой удзел у ёй скромны. Станкевічы нібы ўсё працьвівалі, кожны з іх вёў дзённік, а людзі яны развітыя і эрудіраваныя. Ірына Іванаўна аддала свае і мужавы сышткі, засталося мне адно матэрыял прывесці ў сістэму, дапрацаваць, некалькі разоў нанова перапісаць начыста ды здаць у друк.

Няхай гэты твор, бы той трывожны і настойлівы сігнал з пакарэжанай машины на тупіку, папярэджвае іншых.

Раздзел першы

1

Я — настаўніца. У мяне двое дзетак, муж ледзь не пісьменнік.

Апошпі час пачынаю любіць вершы. Вучыць на памяць няма калі, таму запісваю іх на паперы, вешаю над ложкам, а перад сном прабягу вачыма па радках — і праз некалькі дзён, глядзіш, яны ўжо моцна сядзяць у галаве. Слабасці сваёй крыху саромеюся і нават хаваюся ад Косці.

Між іншым, калі з'явіца новая паперка над ложкам, муж паблажліва прачытае яе, дасць прафесійную ацэнку аўтару, але чамусыці не цікавіцца, навошта яна вісіць, і нават не дзівіцца.

У школе мяне лічаць сур'ёзным педагогам, выдаюць пахвалынныя лісты, а мне — няёмка. Мне здаецца, што я — проста дзяяўчынка. Ралтам захочацца марожанага, пацягне пагуляць у класы ці паўзірацца на свет праз каляровае шкельца; або раніцой, ідучы па работу, здаецца, вярнулася б ды паспала б яшчэ гадзіны чатыры ці ўткнулася б маме ў прыполн і прасядзела б так паўдня. Не раблю так, бо мама далёка.

Жыву ў невялікім горадзе, хаджу на работу заўсёды ў адзін час, у адным напрамку, адной і той жа дарогай.

Ходзіш у школу дзень, два, месяц, год. Памалу звыкаешся з тым, што навокал цябе. Непрыкметна ўсё, што сустракае цябе кожную раніцу, становіцца твайм, нават — інтymным.

Насупраць бібліятэкі — клумба, каля яе праходжу кожны раз а палове дзевятаі.

Далей — дрэўцы, вельмі знаёмыя, выраслі на вачах: вясной нецярпліва чакаю, калі з набрыняльных пупышачак нарэшце з'явіцца тоненъкія, свежыя стрэлачкі лісцікаў. Ластам хочацца памяць знямоглае ад пылу лісце, а ўвосннь — сабраць у букет: такое яно яркае і прыгожае!

А тут выставіў напаказ свае ажурныя контуры будаўнічы кран. У ім — званок, як у школе. Пачуўшы яго, спачатку я палочалася — няўжо спазняюся на ўрок? А гэта так рабочыя падаюць сабе сігналы. Яны будуюць гасцініцу.

Кожны ранак заўважаеш, як выраслі за суткі яе сцены. Муляры — зусім маладыя хлопцы, а як сур'ёзна працуаць!

А сабліва падабаецца мне адзін: бледны, у акулярах. Гадаю, хто ён такі, як стаў будаўніком, пра што марыць. Вельмі яны мяне ўразілі пасля аднаго выпадку.

Раніцой трапляю на сцэнку.

Хлапец на рыштаванні надзяе фартух, знізу яму крычыць дзяўчо:

— Вася-а!

— Чаго табе там?

— Падкову знайшла на вуліцы! З вухналямі нават!.. Адшліфаваная — на се рабро!..

— Він шую!

— На, замурой яе на шчасце!

— Кідай! — ажыўляеца мулляр.

Яшчэ больш блізкімі становяцца гэтая людзі. Многіх пражожых ужо ведаю.

Вось гэты, у шэрым палітэчку, пунктуальны: на работу выходзіць мінuta ў мінуту.

А то сунеца, мабыць, бюракрат. Ідзе важна, ні на каго не гляне, пасопвае і так трymае галаву, бытта з яе што-небудзь спадзе. Няўжо і ён быў калісьці маленъкім хлопчыкам, як мой Віця?.. Уяўляю яго ў кабінцы: слухае чалавека, уткнуўшыся ў настольнае шкло, і да яго гаварыць — што да шафы. А ёсць жа людзі, якія такое важнічанне лічаць праявай аўтарытэту!

А вунь маладзенькая будаўніца спяшаецца на работу. Ноўную вясеннюю касынку нясе на галаве як бы нядбайна, толькі ж ты мяне не ашукаш, хітруння: мне ўжо хутка дваццаць восем, але яшчэ ўмею і я так рабіць!..

Наганяю групку дзяўчат. Адразу відаць — яны першы раз у нашым горадзе. Ага, у Доме народнай творчасці ідзе абласны конкурс самадзейнасці...

Абганяць дзяўчатак не спяшаюся. Яны няўпэўнена ўзыходзяць на мост (а ён у нас надта высокі!), ім закружыліся галовы. Спынняюцца воддаль ад парэнчай, нямеюць, зачараўаныя.

— Ах, гэта ж -- Нё-оман! — шэпча адна. — Колькі вершыкаў пра яго вучылі, песень пяялі...

Па мосце праехаў цягач, заглушыў слова.

Здалёк паказваеца той, каго называю сваім незнаёмы. Сёння нечым засмучаны, ідзе і на людзей не глядзіць: а чаму? Мо ўчора ў клубе яго дзяўчына танцевала з іншым?.. Спыніць бы і падбадзёрыць: хло-опча, гэта ўсё драбяза!..

У аднаго радасць, у другога смутак — у кожнага сваё...

З часам людзі позіркамі пачынаюць гаварыць табе, якая прыгожая сонечная раніца, як шмат паспелі зрабіць за суткі мулляры.

І гэтак з дня ў дзень!

Ідзеш з работы стомленая, галава поўная клопатаў, у руцэ — партфель, пузаты ад сышткаў, і вось цябе штосьці пачынае цікавіць. Хоць яшчэ і нязначнае, але радаснае, наіўнае, даўняе,

бескарыслівас, таямнічае, тваё — узнякае зноў. Нічога не адбываецца — ну і няхай! Усё гэта прыемна хвалюе. Ты паглыбліяшся ў яго, і стомленасць твая кудысьці знікае. Тады табе здаецца, што ты ўжо была на гэтым белым свеце. Магчыма, і нават напэўна — не чалавекам, а мо галінкай, цаглінай, хмарай...

Калі мяне агортвае замілаванне да ўсяго свету — кветак, сонца, камення, людзей,— то здаецца, што гэтая бязмерная колькасць пачуццяў дасталася мне ў спадчыну ад таго Мінулага, ад тae Сутнасці. Тады магу так ісці і быць зусім самой, з дрэвамі, з белым сонцам, з дамамі, з небам і хваляваннем, якое забівае дых.

2

Такім чынам хаджу ў школу і — назіраю...

З нейкага часу ў плыні прахожых пачынаю вылучаць таго маладога чалавека, майго незнаёмца. Ветлівы твар. Чыстыя вочы. Лёгкая хада спартсмена. Заўсёды акуратна апрануты. І наогул нейкі не такі, як іншыя.

Пачынаю гадаць — хто ён?

Гадаю кожную раніцу і з нецярпеннем чакаю выпадку каб зазірнуць яму ў твар.

Ён не заўважае маіх позіркаў. Гэта мяне нават крыху абурае: не забылася пра той час, калі кожны хлапец вытрышчваў на мяне, студэнтку, вочы. Паступова чытаю ў позірку незнаёмага здзіўленне. А неўзабаве ён ахвотна адказвае мне вачыма. Але ж мы толькі... пешаходы, як гаворыцца ў правілах вулічнага руху.

Адным словам, мне ўжо здаецца, што ў нас з незнаёмым усё больш і больш завязваюцца незвычайнія суадносіны. Усё гэта мяне мацней звязвае з ім ды напаўняе нейкім радасным страхам перад невядомым.

...Вяртаюся дамоў. Інстытут даў мужу творчы водпуск, Косця цяпер дома. Застаю яго так, як і пакінула. Абкладзены слоўнікамі, кіпамі рукапісаў, капіркай, ён упарта стукае па бліскучых клавішах машынкі.

— Косця, ты мяне чуеш? — адрываю яго ад работы і чамусыці не зусім складна расказваю: — Кожную раніцу на мяне паглядае нейкі дзядзечка!

— Што? — злое ён.

Мы, жанчыны, любім крыху раўнаваць і выклікаць рэўнасць — гэта асвяжае.

— Вечна трапляецца мне на вочы нейкі чалавек, калі іду на работу ці дамоў. На цябе падобны! Такі ж лабасты, з

упартым позіркам, рослы... Заўсёды спыняецца, спрабуе загаварыць...

— I чаго ён прыстае? — смяюся ды сама не ведаю, чаму хлушу.— От дзівак, я ж яго зусім не ведаю!..

— Віншую!

— Але навошта ён мне патрэбен?

— Не можаш даць сабе рады з ім: такая бездапаможная?..
I наогул, дай мне спокуй!

Робіцца крыўдна.

— Паперы купіла?

— На-а, еш яе! — кідаю пачак яму пад нос—Не адзавіся да яго ніколі..

Але ён не звяртае на маю крыўду ўвагі. Разрывае пачак ды радуецца шчыра, як дзіця:

— Ы-ы-ых! Першы нумар! Ну і малайчына ж ты ў мяне, Iра! Дай чмокну!

— Яе цалуй!

— М-м-м-м, а-ах!..— ён сапраўды цмокae лісты.— Мелаваная, раско-ошная!..

Збіралася расказаць яму пра сённяшнюю спрэчку з піянे рважатай, але ў памяці паўстae ўчараашні выпадак.

З радасцю на душы ад спаткання са знаёмай гэтаксама вярнулася дамоў. Хвалюся:

— Чуеш? Бачыла Зіну Мукасеіху. Дала сваім тэму для сачынення: «Мой любімы настаўнік». Вучаніца просіць: «Зінаіда Барысаўна, дазвольце напісаць пра Iрыну Iванаўну Станкевіч, што мяне вучыла ў той школе!» Зінка пытаецца: «Ці ты, Iра, на галаву перад імі становішся, што вучні так да цябе горнуцца? Адкрый свой сакрэт!» — «Ніякіх сакрэтаў,— смяюся.— Проста іх люблю ды нікога не абражжаю — ні словам, ні ўчынкам».

— Та-ак? — Косця хвіліну думае. Затым бярэцца за блакнот: — А файнай думка — трэ запісаць!

Цярпець не магу ў яго гэтай жалезабетоннай чэрствасці.

Вось і зараз адчуваю штосьці большае, чым незадаволенасць мужам. Хочацца кінуць яму ў твар: «Эгаіст, толькі сябе ды свае рукапісы бачыш!..»

Памыляецца той, хто зайдзросціць жонцы вучонага.

Калісці і я думала: вучоны — бог, які ў прыпадку святога і таямнічага натхнення лёгка ды бесклапотна робіць свае адкрыцці. Дзе там! Ен — рабочы вол! I Косця з такіх, якія ісціну здабываюць мазалімі.

Вазыміце які-небудзь навуковы рукапіс і ўявіце сабе, што вам далі заданне не напісаць, а толькі перапісаць яго, і вам зробіцца страшна. А мой муж апошнюю работу, пакуль паслаць у выдавецства, перапісваў разоў з трывгаць! На гэты раз, калі

яму «пішацца», ён нібы адыходзіць ад мяне і дзяцей на цэлья
тыдні, месяцы ды лунае ў нейкім іншым свеце.

Зрэшты, калі і не піша, то з Косці карысць малая. Жыщё
для яго — матэрыйял для сваёй працы. У інстытуце ён дзень і
ноч прападаў са студэнтамі. Думала, пойдзе ў творчы водпуск,
будзе іначай.

Вось — ён дома. А што змянілася?

Я ведаю, я ўпэўнена: колькасць патраchanага чалавекам
часу на работе залежыць не ад пасады, узросту — ад харктуру.
Толькі настойлівасць ды ўпартасць даюць вынік. Але ж — як
звыкнуцца з паводзінамі мужа?

Ён фанатык сваёй справы. Часта, бывае, пасваруся, нага-
вару непрыемнага, як вось зараз, аднак жа самы паважаны для
мяне чалавек — мой Косця. Яго ўпартасці хапіла б на некалькі
чалавек. Мне б яе крыху!..

Іду ў пакой да дзяцей, разумеючы, што раззлавалася на
мужа дарма.

— Ма-амачка прыйшла! — кідаецца да мяне сын.— Што
принес сла?

— Марынцы лякарства.

— Якое?

— Стрэптацыд.

— Стр-р-р... Стр-р-рыцып?.. Гы, як песня! Цып-цып, мае
касаткі, цып-цып-цып, мае цыпляты!..

— Ах, вы-ыдумшчык ты мой! — хапаю сына ў абдымкі,
удыхаю родны, мілы пах: эх, дзеци, што можа быць даражэй на
свеце за вас?!

— Ма-ам, а Віця не даваў рабіць мне ўрокі!

— Чаму, сынок?

— А оты я ўжо ўмею гавар-р-рыць з закрытымі вачыма!..

— Не слу-ухай, мама, ён зубы загаворвае!

— А чаму мая пудра рассыпана на стале?

Сын вінавата адвоздіць вочы.

— Ён кляксу пасадзіў на сурвэтку і засыпаў яе, каб ты не
бачыла! — кажа Марынка.

— Няпр-р-раўда!

— А хто мне чарніліцу перакуліў?

— А ты што на мяне казала?

I пайшло, паехала! Эх, мілыя бунтары мае!.. Неяк памірыла
ix.

Узялася за падручнік, каб падрыхтавацца да ўрока; пасля
абеду трэба ісці зноў.

— Мама, табе сёння зноў трэ на Печеў савет?

— Педсавет.

— Не хадзі-і...

— Не, пэдсавета ў мяне няма. Увесь вечар буду з вами.
Толькі загляну ў школу, правяду адзін урок з дзеткамі.

Сын відавочна радуецца.

— Ма, а Тамарка, што ў замыкальную школу ходзіць, уда-
рыла тут,— Віцца паказвае на локаць,— і кажа: калена пабіла!

— У музыкальную, дурненъкі, у музыкальную!

3

Хатняя работніца Тося просіць прыдумаць пісьмо свайму
кавалеру ў Карэлю. Тося высылае іх заўсёды даплатнымі. Па яе
просьбе раблю пад тэкстам прыпіску: «Ляці, маё пісьмо, ляці, а
ты, Мішачка, рубель паштару за яго плаці!» Кажа, што каб
выйсці замуж, трэба ўладкавацца афіцыянткай у Дом афіцэраў,
але больш там у становую не набіраюць. Не, тут мне не
падыхтаўцаца.

Прашу Тосю даварыць абед, бяру партфель і выходжу.

На падворку бялеюць там-сям лісткі Косцезай паперы, яе
хапае дзесяцам усяго двара на караблікі ды самалёцікі.

Пасярод нашага двара — альтанка, абвітая гарошкам. У
альтанцы — у цёмна-сініх плашчах і саламяных капелюшах —
мужчыны ляскаюць костачкамі даміно. Пад сцяной на лаўцы
грэюцца на сонцы суседкі. Машчуся непадалёк ад іх, паглыбля-
юся ў кніжку.

Абрыўкі размоў адной і другой кампаній далятаюць да
мяне.

— Дзе быў вечарам, Нікіціч?

— Дуплет!.. Учора?

— Ага!

— У гасцях.

— Ну і як?

— О, далі мы там!

— ...У мяне муж такі харошы, такі харошы, мы так добра
з ім жывём, так ладзім...

— Пуста!

— ...Што хачу, тое сабе і куплю...

— Mi-іма!

— Mi-іма!

— I я!..

— ...Хачу сукенку — куплю сукенку, хачу дзве — куплю
дзве, хачу футра — будзе футра...

— Канец! Здавай!

Ігракі ажыўляюцца, уздыхаюць. Нехта з лёскатам
перамешвае костачкі. Цяпер чуваць толькі жанчын.

— А мой захварэў. Няма горшай бяды, як хворы мужык у
доме. Скардзіцца, уздыхае, крэхча, каб толькі звярнуць на сябе

ўвагу. То таго хоча, то сяго, а дасі — у рот не бярэ! Паспрабуй скажы, што ў яго — нічога сур'ёзнага!

— Я свайго ў такім выпадку кладу ў ложак.

— Гэтак і я раблю. Яшчэ мой любіць, каб класці сілай, нават упіраецца. Пакладу, пастаўлю градуснік, а там — трышцаць сем і дзве дзесятых! Бедны, які ён тады засмучоны! Угаворваю, што грып з такой тэмпературай якраз найгоршы. Супакойваецца тады. Ухутаю, як дзіця,— спі! Сяджу і зубы загаворваю: «Нічога, хутка паправішся...» Ох, такі тады даверлівы, пацешны, ціхі — смех і гора!

— Але ці даглядае ён вас?

— Э-э, дзе вы бачылі! Толькі тады, калі ў яго няўдачы на службе...

— Во-во!

У нядзелю гэтыя жанчышы з мужамі панадзяваюць габардзінавыя паліто, прыбяруць дзяцей, пабяруцца за рукі і чынна пойдуць на самую людную вуліцу шпацыраваць. Дзеці вырываюцца, мацяркі трymаюць іх і роблена ўсміхаюцца знаёмым. Я бачу наскрозь сэнс такіх рытуалаў. А сама люблю паходы ў лес, на поле. Але калі Косця дома і ў нядзелю карпее над сваімі паперамі, а я, самотная, спатыкаю на вуліцы гэтыя прыкладна-паказальныя сем'і, то часам бывае вельмі сумна і прыкра. Бо чалавек — істота, у жыцці якой шмат месца займае неабходнасць эмакцыянальнай сувязі з другім чалавекам, патрэбнасць з ім размаяўляць і радавацца, шукаць у ім падтрымкі і разумення.

Вось і цяпер мяне кранае штосьці, як бы зайдрасць.

— Яшчэ раз дуплет! — зноў заладзілі ігракі.

— Прыемна, калі добра жывеш з мужам,— пазяхае з сумам другая жанчына.

— Салям алейкум, трымай тройку!

— ...А мне трэ дошку на кухню раздабыць...— пазяхае трэцяя суседка.— О-о-э-эх..

— Алейкум салям, шэсць!

— Міма!

— ...Паліцу трэ зрабіць на посуд... Хадзіла ўчора ў домаўпраўленне, а там сказаі — дошак няма! Тады я заяўвіла: не дасцё — напішу самой Валянціне Церашковай, будзеце тады, бюракраты, ведаць! Так ім прама і рубанула! А чаго мне баяцца? От яшчэ — маўчы пе рад усялякім!..

— Гатова!

— Чорт, рыба!

— Фу ты!..

— Цяпер раздавай ты!.. Дык мы там пяць бутэлек чарніла, тры — каньяку выжлукцілі!..

— Ну і далі-і!

— О-о — на ўсю катушку!.. Божа!

Яны — з пароды людзей, якія на рабоце толькі і лічаць свой стаж працоўны, каб хутчэй пайсці на так званы адпачынак. І вось адпачываюцы!.. Які далёкі ад гэтага Косця!

Няўжо і мой незнаёмец па натуры такі? Я ж яго зусім-зусім пе ведаю!

Бр-р-р! — калоціць мяне ўсю.

Чаго сыці трывожуся.

З дома вылятае Віця. Я забылася сказаць, ён толькі гэтымі днямі навучыўся вымаўляць «р» і з радасным смакаваннем пайтарае яго дзе трэба і не трэба. Сын мяне не бачыць і зацягвае па ўвесь падворак:

— Врррагу не сдается наш горррдый «Варряг», прррошай, Антони-ина Петррровна!.. Толік, даць табе жалезнага шоўку?

— Няси!

— Не, хадзі ты сюды! Ён у мяне пад ганкам ляжыць, я туды не падлезу адзін!

Хочацца зноў абняць сына. А ўрокі? Не, не падрыхтавацца мне тут. Дома — адна Марынка з Косцем, вяртаюся да іх.

4

Косця, вядома, нават не заўважае, што я вярнулася са двара. От зядлі да работы! Саджуся ля дачкі, мужа, каб набрацца ў іх рабочага настрою і ўраз канчаю паўрочныя планы. Абедаць яшчэ рана. Што рабіць?

— Пабачыў бы, што на двары робіцца,— асцярожна кажу да мужа.— Ты адзін толькі не любіш кампаніі, сяброў...

— Я ў такім узросце, калі патрэбны толькі аднадумцы! — буркае ён са злосцю, не перапыняючы работы.

— Пра адпачынак падумаў бы!

— Во-во! Як іншыя? У санаторый едзы! На рыбалку! Гарэлку пі! У кіно ідзі, у цырк!.. Усё гэта для мяне замяняе праца! На ёй я бытта цікавую чытаю кніжку — адпачываю, весялюся і рагачу! Мне добра! Пакіньте мяне ў спакой!..

Яго нічым не возьмеш. Хоць трэсні!

Успамінаю пахвальбу суседкі. Я ж не горшая! Іду да шафы, перабіраю сваю вопратку. Спяняюся на ваўнянай сукенцы. Дарагі матэрыйял купіў з першай кандыдацкай зарплаты Косця, а я шыла не ў майстэрні, а — у прыватнай швачкі.

Дастаю сукенку, нацягваю яе. Падыходжу да люстэрка. Цудоўна! Сама сабе ў ім падабаюся.

— Косця, можна так ісці ў школу да вучняў?

— А чаму не? — дзівіцца.— Якая розніца?! Да яго нічога не дайшло, людзі!

Успамінаю, як калісцыі чакала прымерак, з якім заміраннем сэрца выглядала яго з работы, каб мяне ўбачыў у новым уборы. Зноў робіцца прыкра.

— А я некалі з-за цябе стала нават моднічай — пачала модамі цікавіцца! — кажу з крыўдай.

— Не выдумляй!

— Праўд... — давіць мяне нейкі камяк.

— Чаго ты прыбядняешся, чаму так — з-за мяне? — злуе.— Хіба ты не жанчына?

Збіраюцца слёзы — вось-вось заплачу.

— Ну-у, пачала ўжо! — Косця незадаволена ўстае, пачынае суцяшаць.— Ты для мяне ва ўсіх уборах прыгожая!..

Тут адчыняюцца дзвёры і ўваходзіць Галя, з якой мы, дзецымі, былі ў эвакуацыі.

— Добры дзень, Станкевічы! — кажа збянтэжаная. Яна заўсёды тушуецца перад Косцем.— Ты куды так выфранцілася ў будні дзень?

— У нас сёння мерапрыемства ў школе...— хлушу.— Пойдзем адгэтуль, пагаворым сабе...

Вяду яе ў спальню, зачыняемся, і сяброўка расказвае пра сваё жыццё. Потым бярэ кніжкі, выходзіць.

Тося нясе на стол талеркі, хлеб. Клічу дзяцей. Косця шчойкае замком машынкі, заўважае:

— Твая Галя нейкая бясколерная...

У вайну яна засталася калекай. Але не хochaцца расказваць сапраўдную прычыну, як і наогул не хochaцца з ім гаварыць. Толькі кажу:

— Ціхая, сціплая настайніца.

— Во, во!

— А чаму табе гэта не падабаецца?

— Калі мне гавораць пра каго, што ён ціхі і сціплы, то надта ж хochaцца дабавіць — і бяздарны! Сціласць найчасцей — прытворства! У здарowych і нармальных людзей сціласць — напэўна, прытворства!

— Тады мы нездаровыя і ненармальныя.

— Іра, навошта прыбядняцца! І ты ж любіш Чапаевых, Гагарыных. А хіба пра іх можна сказаць сціплы, ціхі? Падумай! Хіба ты закахалася б у ціхага, сцілага? Прыйнавайся пачэснаму! Мы ж разам з табой вучыліся. Штосьці не памятаю, каб у інстытуце табе падабаліся ціхоні ды сціплья...

Бачыш, як закруціў! І што яму такое сказаць?

— ...Мы па прыродзе сваёй рэвалюцыянеры і любім людзей дзёрзкіх, смелых, што ўмеюць пастаяць за сябе і за іншых...

Нездарма тваю Галю і замуж ніхто не бярэ! Пажыві з такой пару месяцаў — павесішся ад нудоты!

Мяне тут узрывае:

— А ці ты ведаеш, што ў яе ледзь не па калена няма правай нагі?

— Што ты гаворыш?

— Што чуеш!

— Ну-у?!

— Вось табе і «ну-у»!

— Не, праўду кажаш, Іра? — паціху ўжо з жalem пытаецца ён.

— Гэтак не жартуюць.

— А-яй-яй! Ніколі не падумаў бы!

— Щчэ хвалішся, што назіральны...

— Дак па ёй гэтага не відаць!..

— Але што гэта ёй каштуе?! Ці не геройства дзесяць гадоў працаўаць у школе і хаваць пратэз ад настаўнікаў ды вучняў? Не яе віна, што ніхто не бярэ.

Косця ўсё лыпае ад здзіўлення вачыма.

— Упартасці і геройства ў адной гэтай жанчыны больш, чым ва ўсіх тваіх кандыдатах і кандыдатках, калі нават скласці іх разам,— крычу з перакананнем.

— Мабыць, і праўда... Здаюся... Прабач...

Недзе я вычытала трапную думку, што поспех сумеснага існавання пары залежыць ад таго, наколькі складваюцца дзве палавінкі — «твайго» і «майго»: «твае» і «мае» звычкі, густы, сваякі, таварышы, грошы. Вось, здаецца, настаў адпаведны момант, калі яму выкажу ўсё, што накіпела, і тады наступіць у майі сям'і поўны парадак.

— Прабачыць то магу, але ж — не ў гэтым справа! Мяне заўсёды паражает, як ты звысоку і паблажліва адносішся да ўсяго майго!..

— Ну, гэта ты...

— Маўчи! А — таму, бо мяне не кахаеш! Калі палюбіш чалавека, становяцца мілыі і яго сябры, і ўся драбяза!.. А яшчэ мяне дзівіць, што чамусыці ў цябе няма «слыху» на людзей, на іх пачуцці!.. Як цябе такога ў інстытуце церпяць, які з цябе псіхолаг? Ты ж жыццё і людзей ведаеш толькі праз мяне!..

Адчуваю вялікую палёгку, што мужу дапякла і вывела на чистую ваду. Аж шкада яго робіцца.

прыемнае. Вось-вось улоўліваю нітку запаветнай таямніцы, але не паспяваю ўлавіць — мая школа.

На парозе будынка спатыкае мяне змрочны дырэктар:

— Вашы выхаванцы зноў сёння натварылі: уключылі джаз на ўсю катушку, што сцены задрыжалі! Настаўніца малявання вымушшана была пакінуць клас!

Я майчу.

— Разбярыцеся — што там?! — загадвае начальства.— Учора з піянерважатай быў скандал, сёння вось з ёю... Вечна з вашым класам кlopат!

Устрывожана імчуся па калідоры. Адчуваю, вучні нешта ведаюць, таму па-змоўніцку на мяне глядзяць. Допыт рабіць? Не, трэба вытрываць. Пачну ўрок, раскажуць самі.

— Ірына Іванаўна, а ў Янусіка глядзіще што...— асцярожна кажа стараста.

На парце малюсенькі, з папяросны карабок, радыёпрыёмнік на транзістарах. «Ах, дык ву-унь з-за чаго ўцякла ты з класа, вунь чаго забаялася?!»

Вучням надта хochaцца пахваліцца дзіўнай навінкай, яны хочуць, каб нехта раздзяліў іхняе захапленне і радасць. А хіба мне, дарослому, часамі гэтага не хochaцца? Трэба быць драўляным, каб спакойна да гэтага адносіцца.

Падыходжу да Янусіка, вучні насцярожваюцца.

— Пакажы, пакажы, Коля!

Трыщашаць грудзей уздыхаюць з палёгкай, столькі ж пар вачэй глядзяць на мяне з удзячнасцю.

— Во-о, Ірына Іванаўна, тут уклю чацель, гэты гузічак... А тут — хвалі!..

Дзве мінuty захапляемся цудам тэхнікі, тады пачынаю ўрок. Дзяцей бытта хто падмяніў. Уважліва слухаюць і аддана глядзяць у очы. Адчуваю іхні ўздым і паслушэнства, радуюся за іх і за сябе...

Выклікаю аднаго да дошкі, і ён бойка адказвае, як пішуцца складаныя слова. Прашу прыдумаць свой прыклад. Хлопчык напружана моршчыць лоб, маўчыць. Маўчу і я, толькі думаю: Валодзя, паў-яблыка, паў-яблыка, паў-яблыка... Ну, кажы ж ты, паў-яблыка...

— Паўяблыка!

— Яшчэ адзін! — і зноў сама сабе: вадамер, вадамер, вадамер...

— Вадамер!

Такія гісторыі ў мяне на ўроках бываюць не рэдка, я ўжо нават прызычалаіся да дзіўнай з'явы. Скажы каму, не павершыць, што свае думкі магу навязаць іншым. Але гэта

праўда. Таямніца ўзнімае мяне ва ўласных вачах. Вось і зараз урок пралятае імгненна. Чуваць званок.

У канцылярыі мяне падзывае настаўнік фізкультуры.

— Ноччу, Ірына Іванаўна, мая жонка нарадзіла сына...

— О-о, дык чаму ж вы маўчалі цэлы дзень?! — шчыра радуюся.— Віншую!

— Ш-ш-ш-ш... Нікому не трэба гаварыць...— стогне ён і чырванее.— Думалі — праз месяц, нічога не падрыхтавалі, а трэ купіць і таго, і сяго... Вырашылі пазычыць у вас... Пазычце, не адмоўце...

Я халадзею, але праўды сказаць не хапае адвагі.

— Колькі? — пытаюся.

— Пяцьдзесят...

У галаве нараджаецца выйсце.

— Зайтра раніцой прынясу, Міхась Макаравіч. Добра?

— До-обра...— выдыхае малады бацька з палёгкай, дастае нясвежую хустачку, выцірае лоб.— Прабачце, Ірына Іванаўна, неяк здарылася ўсё нечакана... Думалі, праз які месяц, яшчэ шматаем часу, а тут — вось..

— Ну-у, што-о вы, ахвотна дапамагу!

Іду! зноў дадому. Перад вачымі — заклапочаны малады бацька. Няёмка ад яго прыніжэння, і ў той жа час вельмі добра яго разумею ды спачуваю — і мы з Косцем былі ў такім становішчы, і нас людзі гэтак жа ратавалі!

У нашым гарадку — усяго адзін інстытут, у ім толькі трох кандыдаты навук. Яны ўсе на віду. Людзі лічаць, што ў нас шмат грошай. Косця ўзяў творчы водпуск, каб папрацаўца. Я хацела здаць сына ў дзіцячы сад. Пайшла запісвацца на чаргу, а там мне сказаі: «Вы добра забяспечаны і можаце сабе ўзяць няньку. Вашае месца ў дзіцячым садзе няхай лепш застанецца сыну якой-небудзь тэхнічкі!» И мы ўзялі хатнюю работніцу. А што выйшла з гэтага? У Косці яшчэ нічога не гатова, грошы некуды разышліся...

Не раз спрабавала давесці знаёмым, расказаць чистую праўду, але дарма. Іх назаўсёды загіннатызавала Косцева званне (а мо ім надта хочацца мець багатага знаёмага і яны не могуць адмовіцца ад сваёй фантазіі?!). Абрыдла кожны раз тлумачыць. І цяпер, калі хто дзівіцца, куды мы дзяяваем свае тысячи, смяюся: «Дачу будуем на Чорным моры», Большасць верыць.

6

Кроучу сабе па асфальце і паступова забываю пра ўспатнелага настаўніка фізкультуры. Успамінаю выпадак у класе. Не, мяне ані кроплі не мучыць сумленне, што я не

праявіла салідарнасці з настаўніцай малявання, не стукнула дзвярыма, не вылецела з класа. Пацікаю плячыма і паварочваю ў бакавую вулачку. Яна высаджана каштанамі, і дрэвы якраз дружна расквітнелі.

Вось і мае прыгажуны. Казачныя кандэлябры белых свечак у зялёных кронах — не адараць вачэй! Восенню тратуары тут будуць усыпаны лупіннем, вучні стануть дарыць мне грыбочки з каштанаў, а некаторыя настаўніцы зноў мне пазайдзросцяць.

Кіраўніком класа я стала нядайна. Яму ніхто не мог даць рады. Яго ў настаўпіцкай чамусыці празвалі бандай хуліганаў. Хіба ж мае вучні — хуліганы? Часамі яны чулья, сардэчныя. У некаторых сваё, мне даверанае. Адзін мусіць няньчыць дзяцей у сям'і, у другога нядайна бацька пакінуў маці і перайшоў да другой жанчыны. Найцяжэйшы — Янусік. Нястрыманы. Востры на язык. Непаседлівы.

Днямі прыходжу да яго на кватэрү. Стukaю ў дзвёры. Адчыняе сам Коля. Чыстыя, абстаўленыя новай мэблляй пакой усланы і ўвешаны дарагімі кілімамі.

— Маму? Там яна! — паказвае насцярожанымі вачымі Коля.

На падлозе перад шафай — здаровая самазадаволеная маладзіда перабірае нейкія транты. Яна не ўстае, каб мяне павітаць, толькі паказвае, куды сесцы.

Пачынаю сваю скаргу.

Няўажліва слухаючы, жанчына без пераканання падтаквае, абзывае сына «паразітам», паклікае на яго хваробы і гібелль. Коля высоўвае галаву з кухні. У яго вачанятах чытаю сорам за маці і адразу спахопліваюся — каму я ўсё гэта кажу?!

Дачакаўшыся нарэшце, калі змоўкну, жанчына дастае з шафы туфлі і, аслепленая шчасцем, хваліцца:

— Паглядзіце, Ірына Іванаўна, якія прыгожыя, праўда? А гэтак танна каштуюць—цяжка паверыць! Сёння ваунівермагу давалі...

Колю мне стала шкада, як сына.

Што і казаць, паводле строгіх педагогаў, мае вучні, мажліва, і хуліганы. Толькі менавіта таму патрабуюць яшчэ большай увагі, цярпення і цеплыні. Могуць ляпніць дзвярыма і збегчы з урока — спіхніць усё на чужую галаву, каб самому лягчэй жылося...

Хочацца перад кімсьці выліць душу, камусыці давесці, што паводжу сябе правільна. Шкада, Косяця гэтак заняты! Некалі ў такіх выпадках запісвала ўсё ў дзённік, і мне адразу рабілася лягчэй. Пацягнула зноў загляніць у яго. Прыйду дамоў і авалязкова пашукаю старыя сшыткі.

Паміма волі перад вачымама ўзнікае незнёмы — ах, вунь што не магла ўспомніць!

«Разумееце,— скарджуся яму,— ну, падтрымала б аўтарытэт той настаўніцы малявання. А вучні? Што ім да таго, што дарослыя дзядзькі прыдумалі застылую і нудную форму ўрока: праверка хатніга задання, новы матэрыял, замацаванне?.. Настаўнік здаровым разумам павінен кіравацца і сэрцам, а не шаблонам! Розныя схемы да смерці не падабаюцца ўсяму жывому...»

Учора піянерважатая завяла гутарку з маймі вучнямі:

«Давайце на свята арганізуем у школе чай!» Востры на язык Янусік і ляпнуў: «А па колькі лыжачак цукру будзеце класці нам у шклянку?»

Замест таго каб пасмияцца разам з класам, яна ў амбіцью: «Я пайду ў інстытут, дзе твой бацька працуе, паскарджуся ў партарганізацыю!»

Настаўніку, ведаецце, трэба быць таленавітым, яго выхаваўчая работа — заўсёды імправізацыя. Гэта — псіхалагічная і дзелавая рэакцыя на любы учынок вучня, калі ты павінен імгненна знайсці адзіны справядлівы ход, і тут ніякія інструкцыі, шаблоны, падручнікі не памогуць.

Няўжо нельга ўціміць, што вучні — пасудзіны пустыя, куды на ўроках мы павінны напампаваць энную колькасць ведаў?! Яны — каганцы, якія трэба запаліцы!.. Пафатыгуйся, намацай у кожнага кноцік, запалі, і дзіця будзе табе паслухмянае, удзячнае і не выкіне глупства!..

Падтрымаць піянерважатую і настаўніцу, бо ім усяго па дваццаць гадоў? Педагогі не маюць узросту. Няважна, колькі табе — ці сорак, ці дваццаць, — вучні хочуць бачыць у табе чалавека, мудрага жыццёвым вопытам!

Параўнанне з каганцом недзе я вычытала, але думку выдаю за сваю. Прыйдумваю, што адказвае незнёмы, і гавару, гавару, гавару. Нават прызнаюся яму, якая з мяне чараўніца на ўроках, як навязваю свае думкі іншым.

7

Аж шкада, што канчаецца дарога.

Зварочваю з тратуара, саджуся на нейкую лаўку. Паступова нібы прачынаюся ды бачу бессэнсоўнасць такай дыскусіі.

Пачынаю гадаць зноў: хто гэты чалавек? Яго воблік спалучаецца з героямі, што асвойваюць Поўнач, пракладваюць трасы ў тундры, капаюць каналы ў пустынях. Чамусыці ўпэўненая — ён інжынер.

Абуджаюся ад нейкага спеву і гляджу, дзе я.

У парку. Пад вечар ён прыкметна напаўняеца людзьмі.
Перада мной плывуць дзве маладзіцы: не то п'яныя, не то
вар'яткі, не то надта ўзрадаваныя нечым. Рукі переплеценыя,
вочы ад радасці нічога не бачаць. Адна прыслухоўваеца да
свайго голасу і цягне:

В тол-пее народа

Он глаза-ами ме-ня по-иска-ал!..

На іх аднолькавыя стракатыя пацеркі, старамодныя
кофты, шырокія і разбітые туфлі.

Мабыць, сёстры з вёскі тут, у горадзе, спаткаліся...

Да мяне нясмела набліжаеца салдат. Доўгі, няскладны,
белабрысы, з прышчыкамі на твары.

— Вы сумуеце? — пачынае ён са штурчнай зухаватасцю.

— Не.

— А чаму вы адны?

— Мне так падабаеца.

— Падаба-аеца?

— Ага.

— Адной?

— Адной.

— Гм...

Салдат ужо не ведае, што гаварыць.

— Дык вы сумуеце?

— Я ж вам ужо сказала!

Мой спакойны настаўніцкі тон збіў бেднага з панталыку. У
яго выйшаў увесь набор фраз для такіх сустрэч. Ен добра раз-
умее, што трапіў у смешинае становішча, але адысці ўжо не
можа.

Хлапцу памагаю:

— Вунь пайшоў ваш сябар з дзяўчынай. Вы б у яго
спыталі, як завалодаць яе сэрцам, і павучыліся!

Салдат раптам робіцца шчырым, цяжка ўздыхае і
даве рліва скардзіцца:

— Ага, яму толькі скажы!

— А што?

— Аблае размазнёй, потым вернеца ў казарму і яшчэ
пачне ўсім расказваць...

— А-а...

Божа, якія бываюць праблемы!.. А ён добры хлопец!
Робіцца цёпла па душы. Успамінаю сваю Тосю.

— Увечары прышлю сяброўку. Прыйдзеце сюды?

— Абы не надта позна, бо нас не пускаюць...

Спяшаюся дамоў. Дзеци мяне чакаюць.

— Ну, што ў цябе, Марынка, было ў школе? Пыталіся цябе
на ўроках?

— Не пыталіся. На арыфметыцы Валянціна Мікалаеўна задала загадку: у мяшку восем кілаграмаў яблык. Усыпалі яшчэ два кілаграмы. Што трэба зрабіць? Мукасей кажа: «Я ведаю! Трэба яшчэ раз адважыць!..» Ой, мама, а потым на ўроку спеваў наша настаўніца так стукнула па стале, што гадзіннік спыніўся!

— Давялі яе, бедную!

— Мам, а ў Міколкі Кастыля машына ката забіла! — перабівае Віця.— І мы з Колькам закапалі яго ў двары, каб посфар выходзіў і ўсе баяліся!

— Фосфар?

— Ну. Ноччу...

— І ты браў дохлага ката? Марш на кухню, мый рукі! І з мылам!

Выпраўляю дзяцей на двор, перадаю Тосі запросіны ў парк.

Іду да Косці, каб расказаць яшчэ раз пра незнаёмага. Падыходжу здалёк, з выпадку ў школе. Косця прыслухоўваецца.

Дарэмна ўзрадавалася. Ён адварнуўся ад машынкі адно на хваліну, каб запісаць пра выпадак з прыёмнікам і сустрэчу з салдатам. Потым механічна хавае блакнот ды паглыбляеца ў рукапіс.

Застаюся зноў адна. Саджуся правяраць сышткі і успамінаю пра дзённік.

Пасля доўгага перапынку зноў пачынаю пісаць у дзённік уражанні. Адвыкла. Запісваюцца толькі ўрыўкі думак, і то бессістэмна. Лянуўся напружыць мазгі. Навошта мне гэта, хопіць аднаго пісьменніка ў сям'і!..

Успамінаю просьбу маладога бацькі, хаваю сыштак і адпраўляюся да сяброўкі.

8

Спатыкаемся ля дома і радуемся, як дзяўчынкі.

— Ой, Вера, суткі цябе не бачыла, а здаецца — вечнасць! — кажу.— Ведаеш, Косця гаворыць, што шчэ не бачыў, каб жанчыны так шчыра сябравалі!

— Пра-аўда? — смяеца Вера. І сур'ёзна: — Ён у цябе вельмі разумны, ты шчаслівая...

— Куды там!.. Быў бы ён лепш звычайным! А то дома ён і няма яго!..

— Не разумею цябе, сяброўка. Навошта табе грашыць? Чаго табе шчэ трэба?

— Вось іменна! — смяюся.

— Ты куды ішла?

— Да цябе!

— Ну-у, праўда?

— Праўда!

— Ой, якая ты слайная! То хадзем!

— Учора ў гасцях ты, вядома, мела поспех. Выкладвай!

— О-о, I-іра, жах! Злева ў мяне сядзела маладая прыгажуня, справа — жонка дырэктара: падумай — хто на мяне, саламянью ўдаву, зверне ўвагу?

— Не прыбядняйся!..

Мая сяброўка — каравокая поўнай казачка, разведзеная з мужам. Яна таксама настаўніца, але лічыць гэта выпадковасцю. Яе запаветная мара — стаць артысткай. Яна і на ўроках любуецца сабой, услухоўваеца ў свой голас.

Вера — хімік, але яе цягне да ўсялякіх гісторый на тэатральныя тэмы. Чытаць ёй няма калі: яна ахвотніца паспаша.

Ля дошкі гарадскіх аб'яў сяброўка мяне затрымлівае:

— Ой, ледзь не забылася табе падказаць! Сусед працуе рэфэрэнтам у таварыстве «Веды». Толькі што прыехаў з аэрадрома, прывёз нейкага прафесара. Прафесар будзе выступаць у горадзе, ты ведаеш? — сказала яна ўжо шэптам, з шырокім адкрытымі вачымі ад важнасці весткі.— Скажы свайму Косцю!

У разуменні Веры мой муж — чалавек навукі, і калі ў Доме народнай творчасці ідзе лекцыя на якую-небудзъ навуковую тэму, то ён павінен стрымгалаў ляцець туды ды садзіцца ў першы рад...

— Не мае часу ён хадзіць усюды...

Але Вера ўжо лічыць, што абавязак сяброўкі выканала і да гэтай тэмы больш вяртана не трэба.

— Ты мяне любіш? — пытаеца без уступаў.

Аб сваіх пачуццях не ўмее гаварыць усlyх, маўчу.

— Дзе-е там,— крыўдзіцца.— Ты — жонка вучонага, хіба нам з Ігарам да вас дацягнуцца?

— Не балбачы што не трэба, а то зараз ад мяне атрымаеш!

Успамінаю Косцэвы слова пра сціпласць. Відаць, ён мае рацыю. Веру сціплай і ціхай не назавеш аніяк. Наадварот, Вера — з буйных. А хіба яна — дрэнная? Я вельмі прывязаная да гэтай казачкі. Го ѿсь ёй нізавошта не сказала б пра свайго незнамага, але ўсе мае сямейныя беды і радасці яна ведае дасканала. Прыйду пазычаць часам гроши, а ў Веры маёй толькі два рублі. Мы раздзелім іх, і абедзве задаволены. Гэтак-сама апошнім дзялюся з ёю і я.

Аднойчы праходзім каля рынку. Хутка ўжо вечар. Але хіба можам туды не заглянуць? Мо яшчэ там хто застаўся — мы ж гаспадыні!..

Пад акапам сапраўды — пару цётак. Зморшчаная і счарнелая бабулька трymае ў кошыку яйкі.

— Пачым яны ў вас, бабка? — пытаюся.

Жанчына называе цану. Такіх цэн не было даўно. І ў магазіне танней. Але робіцца надта шкада старой. Хутка ўжо цяменець пачне, кабецине трэба яшчэ дабірацца бог ведае куды...

— Вера, давай зробім добрую справу і — купім! — прapanую.

— Давай! — ахвотна падхоплівае сяброўка.

Даём гроши. Бяром з кошыка яйкі. Гандляркі ад мяшкоў з семкамі глядзяць на нас хто з зайздрасцю, хто са здзекам: ну і купчыхі!

Апажнілі мы кошык, далі гроши, а бабка чагосыці глядзіць на нас падазрана.

— Усё! Мы вам заплацілі! Дзякуем, бабуся! Адпраўляйцесь сабе дамоў!

— Дак вы ж лішніх яек сабе паклалі!

— Што вы, бабка?! — чырванею.

Чырванее і мая Вера, а бабка ўжо лямантуе на ўвесь рынак:

— А-а, гарадскія нахабніцы!.. Думаецце, калі я з вёскі, так мяне можна і абдурыць?!. А я сабе мяркую: штосьці надта хутка купіць згадзіліся!.. Стой, ты, спраўная!..

І старая запускае жылістывы ды халодныя кіпцюры ў маю кішэню, робіць рэвізію.

Моўкі выходзім на вуліцу. Аддаляемся ад высокага плота, за якім рынак, глядзім адна на адну ды рабочам.

— Філандропкі!

— Бедная цётка!

...У Веры на кватэры кажу аб просьбе Макаравіча.

— Ці наскрабу столькі? — заклапочана моршчыць лоб сяброўка і шукае грошай па кішэнях, між старонак падручнікаў, у партфелі, заглядвае ў кубачак, які стаіць на буфеце: яна ніколі не ведае, дзе ў яе што ляжыць.

— Няма такога дня, каб хто-небудзь не папрасіў у мяне ці ў Косці пазычыць грошай,— апраўдаюся вінавата.— Усім здаецца, я — мільянэрка...

Вера і сама гэтае ведае.

— Вось пабачыш, аб'яўлю ў настаўніцкай усім пра твае финансавыя справы, каб не мучылі болей цябе...

Яна толькі так гаворыць, а сама задаволеная. Чалавеку памагчы заўсёды прыемна, а выручыць сяброўку — тым больш.

— На, трымай!..

— Дзякуюй, Верачка. Толькі дробныя надта, яшчэ Міхась Макаравіч здагадаецца пра ўсё. Давядзецца, мабыць, зайсці ў магазін, памяняць.

— Ладна, па дарозе памяняеш... Ты чула, наша дырэктыса злавіла мужанька з пісьмом ад любоўніцы!.. Заўважала даўно — штосыці ён хавае, і раптам...

— Ён жа — стары пень?!— дзіўлюся і прадбачу цікавую размову.

Вера пачынае маляваць займальнью гісторыю.

Ой, гэтая плёткі! Як вы сабе хочаце, але я ў іх знаходжу і не шта карыснае! Слухаючы плёткі, мы перажываем сітуацыю, ад якой нас шчасліва ўсцярог лёс. На хвіліну і мы адчуваєм сябе героямі незвычайнага здарэння ці скандалу, пра які толькі што даве даліся. Адразу ў нас паляпшаецца і настрой, бо можам самі сабе зрабіць камплімент: «Не-е, каб са мной так здарылася, я не гэтак зрабіла б, няма дурных, ого!»

Позна ўжо. Збіраюся дамоў.

— Ірка, начакай! — просіць, спахапіўшыся. — Я ж зусім забылася!.. Сёння атрымала пасылку з Кубані ад мамы! Занясе шдзецям гасцінеч!..

Пакуль Вера робіць з газеты кулёчкі і, не шкадуючы, шчодра насыпае мне сушаных абрыйкосаў і семак, уяўляю сабе, як мае малыя стануць вішчаць ад радасці. Расчулена кажу:

— Ведаеш, а мой Віця ўчора кажа: «Вазьмі мяне з сабой спаць, у цябе новы халат, як у царыцы». «Ну, хадзі! — дазваляю. За ім — дачка. І пачалося: «А чаму, калі мы цябе казычам, ты зусім не баішся, а так ты козыткі вельмі баішся?», «Хто такі рымскі папа?», «Чаму ён называецца папай?», «А рымская мамка дзе жыве?..»

— Ну-у, твае ж вельмі развітыя! — прытворна прыбядняеца Вера.— А мой Ігар — рабацяга. Учора выпільваў палічку на мыла і прыбіў. Унь вісіць!..

Я зайдрошчу.

— А мая Марынка ўжо іграе на піяніна пару п'есак! — хвалюся, хоць кожную ноту ўтаняю ў яе сілком.

— А мой...

Нарэшце сяброўку пакідаю. Яшчэ трэба накарміць сям'ю, пакласці дзяцей спаць, праверыць сышткі, падрыхтаваць на заўтра ўсім вопратку...

Так і праходзіць мой рабочы дзень.

Прыходжу раніцой на работу, а мне заяўляюць, што мая вучаніца пасварылася з бацькам ды спрабавала атруціць сябе.

Я расхвалявалася да таго, што аслабела. Пад канец дня ўжо не валодала сабой і на ўроку літаратуры ў восьмым класе... удараўла вучня!

Паплаўскі ля дошкі харктарызаваў вобраз Любы Шаўцовой з «Маладой гвардыі». Раптам адчыніліся дзвёры, уваліўся высокі аболтус з сёмага класа Данько ды пачаў даваць Паплаўскуму нейкія сігналы.

— Загадай свайму сябру выйсці з класа! — кажу свайму вучню.

Паплаўскі толькі ўсміхнуўся.

Я, аднак, вытрывала, спакойна вывела нахабніка за дзвёры.

На пе рапынку падыходзіць Данько.

— Пусціце мяне ў свой клас на заняткі?

— Ты гэтага не варты.

— Тады я сарву вам іх!

— Паспрабуй!

— І паспрабую!

Па ўрэсту яму быць у дзесятым.

Пачаўся ўрок. Раптам адчыніяюща дзвёры зноў, урываецца гэты самы Данько ды садзіца побач з Паплаўскім. Той спакойна дае яму месца.

— Паплаўскі, выведзі яго за дзвёры! — узрывае мяне.

— А што, хіба я наняты?!

Са злосцю выштурхваю сямікласніка ў калідор, тады нападаю на свайго вучня:

— Марш туды сама і ты!

Паплаўскі неахвотна ідзе. Іду да дзвярэй за ім і я. На парозе ён паварочваецца да класа і з дурнаватай усмешкай гаворыць:

— За што-о выганяеце, хіба я ў швейцары да вас запісваўся?! Я швейцарам да вас не запісваўся!..

Яму падхікнула некалькі галаскоў з партай, і гэта мяне даканала. З нейкай роспаччу і абурэннем я — плясь нахабніка па твары...

Клас ад жаху абмёр. Паміж намі нібы вырасла сцяна.

Выпадак разбіralі на педсавеце. Адны мяне асуджали, іншыя спачувалі, падтрымлівалі, але я была занадта ўсхаўляваная, каб што-небудзь запомніць з таго, што гаварылі настаўнікі.

Вярнулася дамоў позна, расказала пра ўсё Косцю і з плачам прыстала да яго, бытта ён быў ва ўсім вінаваты:

— Ну, і што цяпср будзе, скажы?

Косця на гэты раз не толькі адклаў свае рукапісы, але стаў грэць мне вячэру. Я не адставала.

— Чаму так атрымалася? Я ж хацела — як найлепш, ды атрымалася — жах!

— Мне ўсё ясна...

— Табе заўсёды ясна, бо ніколі не бярэш нічога глыбока да сэрца!..

— Супакойся, паслухай! Ты ўклала ў вучняў сваю душу. Аднімала ад сябе, ад дзяцей час і аддавала ім дні іночы. Ты вучыла іх быць сумленнымі, такімі, якія б гатовы былі ў любы час заступіцца за пакрыўджаных, за жанчыну, за старых і бездапаможных, гатовых на барацьбу за ідэю, за праўду, як Карчагін ці Алег Кашавы, ці не так?

— Ну...

— І ты ўжо бачыла іх такімі. А вось жыццё дало магчымасць праверыць вынік тваёй працы. Нахабнік стаў крыўдзіцца цябе — настаўніцу, маці, а твой выхаванец не толькі не кінуўся цябе абараняць, не заступіўся, а нават цябе подла прадаў, так? Дзеяль шчанячай рысоўкі перад дзяўчатамі і сябрукамі яшчэ і падыграў нахабніку. У класе знайшлося такіх больш, яны пазайздросці «герою», падхілкнулі, астатнія — раўнадушна ці бяззліва прамаўчалі. Табе стала крыўдна, што твая праца пайшла па марна. У парыве злосці ты пайшла на крайнасць — ударыла аднага па мордзе. Малайчына, Iра!

Ён сказаў дакладна тое, што адчувала сэрцам я сама, толькі не знаходзіла слоў, каб гладка так і лагічна выказаць.

— Добра табе гэта казаць, але ж як мне заўтра паказацца ім на вочы? — пытаюся, ужо ўстрывожаная.

— Нармальна. Так і пакажашся, бо твая крайнасць павінна дасягнуць свайго. На такое не ўсе здольны. Трэба быць адчайным чалавекам і мець вялікае жаданне дабіцца свайго. Супакойся. Перахварэш ты, перахварэш дзееці, але ў выніку — клас зблізіцца з тобой яшчэ больш. Напэўна! Твой клас перажывае якраз момант, калі пэўныя колькасныя вынікі тваёй працы ператвараюцца ў маладых душах у якасныя. Пабачыш, Iра, заўтра вы ўжо будзеце не такія, якімі былі ўчора.

— Пра-аўда?!

— Сама пераканаешся!

— Ой, каб толькі так было!..

Я часам цярпець не магу самастойнасці і тады надта шчаслівая, што, вярнуўшыся дамоў, нарэшце магу быць ад кагонебудзь залежнай. Для мяне нават цана мужчыны вымяраеца тым, наколькі магу быць ад яго залежнай. Косця — такі чалавек: сваю проблему ўжо бытта пераклада на яго плечы.

Які ён у мяне разумны! А добра мець такога сябра, мужа! Якое шчасце, што такі чалавек — бацька маіх дзяцей! Я яго чула, з удзячнасцю цалую:

— Косцік, скажы яшчэ што-небудзь харошае!..

— Стань дарослай, без глупства!..

Праз нейкі час я, супакоеная і задаволеная, што сумленна правяла і гэты дзень, што ў мяне ёсць верны друг, засынаю ў яго на грудзях.

10

Назаўтра выходжу ў школу больш упэўненая і як бы крыху абыноўленая. Адчуваю сябе ўжо часцінкай вялізной сям'і гаротнікаў-педагогаў. Сама сябе падбадзёраю, цытую словаў маладой паэтэсы — Алённы Руцкай:

Ашчаперыўшы галаву,
Уздыхаючы ў задуменні,
Як гаючую тую траву,
Ен шукае сцяблінку натхнення.
То ў вокны кіне пагляд,
То ў столь пазірае натужна.
На паперы радкоў няшмат,
Хоць працуе думка напружана.
Што шукае?
У пазму радкоў?
Ці карпее над белетрыстыкай?
Не.
Настаўнік для лайдакоў
Піша зносную характарыстыку.

І тут сустракаю незнаёмага. Ён бытта пра ўсё ведае: усміхаецца мне ветліва, прыязна, і ад гэтага робіцца мне нават радасна.

Восьмы клас і сапраўды застаю бытта бы іншым - больш дарослым, вінаватым. Я не злапомная і не помслівая, стараюся нічым не напамінаць учара шняга выпадку. З уздымам расказываю пра Тараса Бульбу, праводжу паралель з героямі «Маладой гвардый». На памяць чытаю сцэны мужнай гібелі адважнага казака. Восьмікласнікі ўсё ж такі яшчэ дзеци. Стайшы дыханне, слухаюць мяне, як ніколі.

Урок праходзіць непрыкметна. Званок, які звычайна ўспрымаецца з палёгкай, на гэты раз вучні сустракаюць расчарвана, хорам кричаць:

— Ужо-о?!

Лаўлю сябе на тым, што надта хачу, каб убачыў незнаёмы, якая з мяне настаўніца, як у мяне ладзіцца работа.

Шчаслівая, кроучу дамоў. Успамінаю — няма з чаго заўтра варыць абед. Заходжу ў гастроном.

Дзядзька ў белым балахоне ля каходкі з сякерай чытае... Косцеву брашуру «Некаторыя псіхічныя ўласцівасці чалавека». Людзі чамусыці пачалі надта цікавіцца такімі праблемамі. Вось і гэты ўглыбіўся ў тэкст, мяне не заўважае. Нічога не скажаш, Косця ўмее складаныя праблемы падаць неяк проста, займальна. Карціць сказаць прадаўцу: «Лепш адкладрай кніжку ды выберы добры кавалак мяса аўтару!» Але я — наадварот, нават вярнулася на дыбачках, каб чалавеку не перашкодзіць.

Дома нападаю на мужа:

— Ты ўсё сваё? Здурнеў?! Зарат жа кідай! Паглядзі, што на вуліцах робіцца: народу — не прайсці, аж у вушах гудзе! Усім — абедзенны перапынак, а табе больш за ўсіх трэба?

— Калі звычайныя людзі адпачываюць, наш брат працуе, гэткая наша доля...

— Ко-осцік, у цябе, дальбо, яшчэ руکі паадсыхаюць! — цалую яго ў лоб па-мацярынску. — Вечна робіш тое самае і тое самае, свету божага не бачыш!

— Гэ, магу прасядзець ля стала дзесяць гадзін або і цэлую ноч, і ў мяне нават не ўзнікне жадання перамяніць позу! Горай, калі перапісваю! Але і тады не руکі баляць ад машынкі, а — сківіцы.

— Сківі-іцы?!

— Запомні. Калі будзеши пісаць пра мужа-акадэміка ўспаміны — прыдасца! — смяеца задаволена ён ды пацірае падбародак.

Хоць з Косцем жывём ужо восем гадоў, але кожны дзень у ім знаходжу штосыці новае, да жудасці таямнічае. Яшчэ студэнткай звярнула ўвагу на яго шырокія сківіцы — як у герояў Джэка Лондана.

— А яшчэ дае мне трываласці ў працы лютасць! — разгаварыўся Косця.

— Лю-утасць?

— Яна — мой рухавік! Будзеш памятаць? Зрэшты, не адкрываю Амерыкі. Яшчэ ў нашых лясных продкаў абудзілася прага да працы, таму яны і сталі людзьмі. Гультай арангутанг і сёння лазіць па дрэвах ды шукае бананаў. Я ж — поўны жадання заявіць аб сваёй асобе, напомніць аб сабе свету, самарэалізавацца, і ў сувязі з гэтым ва мне палае лютая прага да штодзённай працы, бо інакш — загінеш у натоўпе!

— Кар'ерыст няшчасны!

— Усё атрымліваецца само сабой, павер! Я такі па прыгрозе, я — нармалыўны чалавек, і мае паводзіны натуральныя!

— А мы, па-твойму, ненатуральныя?!

Але Косця ўжо заняты сваімі паперамі. Успамінаюца мужчыны, што дзень і ноч заганяюць «казла», праседжаюць у рэстаранах, швэндаюць па вуліцы. Няўжо менавіта яны «нармальныя»? Не, хутчэй — Косця.

І наогул, хіба можна Косцю параўнаць з кім-небудзь з іх? Ён для мяне самы блізкі і паважаны, самы дарагі чалавек! Незнаймы з вуліцы — міраж, фантазія, забава... Нездарма яго воблік ужо не куды растварыўся... Толькі за нешта няёмка перад Косцем.

— Як па-твойму, ці можа яшчэ хто цікавіцца мною як жанчынай? — адрываю яго ад рукапісаў зноў.

— Як цябе спаткаў восьмы клас?

— Ты меў рацыю: усё скончылася добра.

— А Паплаўскі?

— Вінаваты — вачэй не падымает.

— Ці я табе не казаў?

— Казаў, Косця, казаў. Памятаю і цаню... Чуеш, як, па-твойму, можа яшчэ хто цікавіцца мной як жанчынай?

— Вы-быдумала!

— А ты адкажы!

— Каму ты патрэбнай?

— Так-такі і нікому?

— Ну... мне, дзесям сваім...

— А яшчэ?

— Вучням...

— А яшчэ?

— Галі, Веры...

— Ай! Ты ж сам казаў, што я падобна на мадонну з карціны ў Пушкінскім музеі!

— Цяпер шкадую.

— Не выкручвайся: адказвай на пытанне!

— Чорт яго ведае! — пачынае няўпэўнена і заклапочана.— Тоё, падабаецца табе хто ці не,— справа не волі, не разуму, а — пачуццяў. А ім не загадаеш...

— Толькі? — вырываецца ў мяне.

Косцю мне шкада.

— Што галоўнае павінна быць у кабеты? Добраразычлівасць і прывабнасць. Гэтага ў цябे — аж занадта!

— Ой, ты — сур'ёзна?

Косцю кранае мая радасць. Гаворыць ужо ўзрушана, цёпла:

— Яшчэ ў цябе абаяльнасць...

— І яшчэ?

— І такі харктаৱ, што ты заўсёды мусіш пра некага клапаціца: пра мяне, пра дзяцей, каго іншага... Ты гэтым надта падобна на маю маму.

— А яшчэ?

Ён папраўляе мае валасы і дзівіца:

— Не, аднак ты здорава падобна на Джаконду!

— О-го!

— Я не жартую. Такі самы авал твару, такі ж нос канфігурацыя лба, такія ж воочы... Адно — чаму твае валасы такія сёння непаслухмянныя?!. Гэ, калі ты паспела зрабіць завіўку?

— Здрасце! Толькі ўбачыў? Сем гадоў нявестка дома і не бачыла, што кошка без хваста!

— Калі?

Ужо дзён чатыры. Косця заклапочана старавецца разглаздзіць маю прычоску:

— Табе яна не да твару.

— Бо я завілася толькі крыху!

— Табе яна не да твару, чуеш?

— Бо часу не было выседжваць паўдня ў цырульні!.. Ведаеш, як жанчыны там мэнчацца? З часоў святой інквізіцыі так цярпелі толькі на вогнішчы!..

— Не бараніся, а слухай!

— Слухаю, Косцік, слухаю!

— Думаеш, Леанарда да Вінчы зрабіў Моне Лізе звычайную прычоску і прамы прабор так сабе? Кудзеркі ёй былі не да твару! Вазьмі з паліцы кніжку ды прыгледзіся да малюнка сама, калі мне не верыш!

— Ве-еру! І дзякую за параду! Больш ніколі-ніколі не буду завівацца, от пабачыш!

— А голас у цябе зычны, пявучы, малады...

— Маладзенъкі?

— Ён у цябе нават маладзейшы за твар! — Косця дзівіца з уласнага адкрыцця.

— Значыць, я магу яшчэ каму-небудзь і падабацца? — кричу, шчаслівая.

— Можаш.

— Праўда?

— Праўда.

— Ой, які ты ў мяне харо-ошы! — кідаюся яго абдымаш.

— Пачакай, пачакай, а чаму гэта табе раптам прыйшло ў галаву? И менавіта сёння?

— Проста так!

— Проста так нічога не бывае. Прывідавайся!

— Не прызнаюся!

— Хочаш, каб у цябе хтосьці закахаўся?

— Хачу.
— Хто?
— Не скажу!
— Скажаш!
— Не!
— Не адстану. Кажы, хто?
— Ты!..
— А-а...
— Фу, балбочам з табой пра глупства, як малыя!
— Сама ж пачала!
— А з кім мне пагазарыць, па-твойму?
Косця вінавата задумваецца.
Шкада яго.

— Давай лепш сходзім у кіно! Жыццё ляціць міма нас, а мы нават пахадзіць разам не маєм калі як людзі!

— Давай! — рашуча складвае ён паперы і спрытна ляскас замком новенькой машынкі, каб не дабраліся да клавішаў малыя.

— Толькі дзяцей накармлю!
— Кармі.

Як мала трэба чалавеку для шчасця. Крыху цёплых слоў, крыху ўвагі, спачування...

...Праз гадзіну мы ўжо на вуліцы. З Косцем я шчырая, чулая, вясёлая. Мне з ім добра, як было ў першыя дні, калі адно пажаніліся.

Вечарам кладземся спаць.

— Ты такі сёння добры да мяне! — уздыхаю, шчаслівая.—
Мне так хочацца яшчэ з табой пагаварыць, ды сон разбірае...
— То спі. Яшчэ нагаворымся — цэлае жыццё наперадзе ў нас!

— Ай! Ты лепш скажы што-небудзь разбудзіцельнае!

— Як ты сказала? — рагоча муж.

— Разбудзіцельнае!

— Ха-ха-ха-ха!... — прыўзнімаецца ён.

— Толькі не ўздумай зараз даставаць блакнот, каб запісаць слова, бо заплачу! Хоць на хвіліну забудзь, хто ты! Няўжо не можаш?

— Паспрабую.

— Ну і добра.

— Значыць — разбудзіцельнае?

— Ага.

— Але — што?

— Пахвалі зноў, як учора...

— Сёння ж ты нахабнікаў не лупцавала? Не лупцавала!
Завошта хваліць?

- А за што-небудзы!
- Нават — выдумаць?
- Прыдумай!
- Ненармальная!
- І няхай ненармальная!.. Ну што табе каштуе?.. Пахвали-і, Косцік!..

11

Як тады ва мне спалучаліся думкі пра мужа з марамі пра другога чалавека, не ведаю. Потым думала пра гэта не раз. Відаць, тут выявілася і натура.

Калісці з дзетдома на канікулы мяне ўзяла цётка. У Мінску яна жыла на першым паверсе. Калі цётка з мужам ішла на работу, то мяне адсылалі на чацвёрты паверх пагуляць з равесніцай. Бацькі дзяўчынкі былі вельмі строгія, бегаць нам забаранялі, дакранацца да чаго-небудзь у памяшкаіші — тым больш. І гэта была не гульня, а — пакута.

Аднойчы, як звычайна, іду на цэлы дзень да сяброўкі. Спяняюся на трэцім паверсе перад такімі самымі дзвярыма, хоць добра ведаю, што трэба ўзняцца яшчэ вышэй, дзе мяне чакае Іна, але ўмомант сябе пераконваю: мне — сюды. Званю. Ніхто не выходзіць. Узрадаваная, злятаю з лесвіцы. Са спакойным сумленнем бягу гуляць на падворак — я ж да Іны званіла, у іх — нікога няма!

Тады мне было ўсяго дзевяць гадоў, але не толькі з-за ўзросту гэтак рабіла. Наўрад ці мой равеснік-хлопец стаў бы сябе так ашукваць.

Цяпер назіраю за мацяркамі сваіх вучняў. Чаго яны толькі не выдумляюць часамі, абы выгарадзіць свайго відавочна вінаватага Колю, Пецю, Бову!.. Бацькі ў такіх выпадках кіруюцца розумам, логікай, дзе іхнія жанкі — сэрцам, жаданнямі (гэта не значыць, што мы горшыя; часта такая жанчына ані не дурнейшая і, можа быць, куды лепшая за свайго мужа!).

Адным словам, мы, жанчыны, закрываем лёгка вочы на тое, што нам нявыгадна. Ёсьць сярод нас і цвярозыя, толькі, мне здаецца, — іх значная меншасць. Я такая, як большасць.

Вядома, вінаваты быў і Косця. Мог бы болей звяртаць на мяне ўвагі.

12

Дзеці ў бакоўцы паснулі. Тося пайшла на спатканне. Я праверыла сышткі, напісала планы, але не кладуся, чакаю мужа. Шкадую — не пайшла разам з ім.

Цікава, пра што ён цяпер піша?

Падыходжу да рукапісу, чытаю.

«Малое і вялікае

Нуклеінавая кіслата, якая знаходзіцца ў палаўой клетцы чалавека, займае аб'ём у мікраскапічныя долі кубічнага міліметра. Арганізм наш развіваецца з дзвюх гамет — розных полаў. На зямлі нас — чатыры мільярды. Агульны аб'ём генетычных нуклеінавых кіслот у гэтых васьмі мільярдах гамет — два з палаўінай кубічных міліметры.

Падумаць толькі: у аб'ёме дажджавой краплі закладзена ўся матэрыяльная аснова, якая перадае генетычную інфармацыю пры нараджэнні трох з палаўінай мільярдаў людзей!..»

Не паспяваю ні здзівіцца, ні захапіцца — нехта звоніць. Адчыняю дзвёры.

Увальваеца п'яны Верын Барыс.

— Іры-ынка, Ір-р-р... — ледзь варочас ён языком і дыхае на мяне гарачым перагарам. — Я ц-цябе заўсёд-ды цаніў... Ты — анёл!..

Не было мне клопату!

— Барыс, позна ўжо, ідзі дамоў!

— Вера, сволач, не пускае! Ты ж, Ірачка, ан-нёл, пусці перанараваць...

Ён дужы, што мядзведзь. Трэ нага аб нагу, скідае туфлі, адпіхвае мяне, сунецца ў пакой, валіцца на кушэтку і адразу засынае. Ад змагання з ім у мяне на руках засталося нешта аслізлае, брыдкае. Што рабіць? Хоць бы муж прыйшоў!

Барыс развёўся з Верай і прыстаў да ўдавы — старэйшай за сябе гадоў на восем. Калі вып'е, бяжыць зноў да Веры, але тая зачыняеца на ўсе замкі ды выключае свято. П'яны бара-баніць у дзвёры, лаеца, пакуль суседзі не выклічуць міліцыю.

Гляджу з жахам на Барыса, на яго зашмальцованае паліто з вырванымі «з мясам» гузікамі. Няўжо гэта той стройны і элегантны прыгажун капітан, з-за якога зайдзросцілі мы ўсе Верцы, калі разам вучыліся ў інстытуце?

— Барыс! Бары-ыс! — тузаю мужчыну за халодныя вушки.

— А? — раптам расплющваеца яго мутнае вока.

— Калі ты ўжо кінуў Веру з сынам, то трymайся хоць гэтай жанчыны, не напівайся, як свінтus! Падумай, яна ж цябе недзе там чакае!

Барыс маўчыць, скрыгоча зубамі, храпе.

— Што з цябе будзе? Звалішся п'яны ў канаву, памрэш, і не знайдзецца каму нават пахаваць! Толькі адзін прафсаюз і павалачэ цябе на могілкі...

— А?.. Хто? Пррафсаюз? — нешта да яго даходзіць.

— Ну, мясцком!

— Толькі — мясцком... — адразу як бы цверазе чалавек і крычыць з жахам: — Ну не-e!..

Барыс садзіцца і ўздыхае. Тады глядзіць сабе пад ногі, дзівіцца:

— Халера, а дзе ж мае туфлі? Сюды я босы ішоў? — ківае галавой са спачуваннем да сябе. Упірае ў мяне алавяны позірк:
— Дай, Іра, што-небудзь Косцева на ногі!

— Ты ж разуваўся ў калідоры, ідзі туды і абуйся!

— Іду...

— Давай, давай!..

— Выганяеш?!.. Іду, іду!.. — зноў ківае з асуджэннем галавой. — Толькі прафсаюз... Мясцком...

— Во, во, будзеш мець цяпер над чым падумаць — трэ было б даўно мазгі ўключыць!

— Аднак, Іра, ты вельмі злая!.. І не думаў, што такая злюка!.. Як ведзьма!.. Так бессардэчна абыходзіцца са мной!..

— А ты з Верай, з Ігарам абыходзішся мякка? Ці не ты сапсаваў ёй жыщё?! А пра сына падумалаў?

— Ладна, ла-адна, толькі змо-оўкні!.. Ты — як Вера, адно зачапі вас... Ладна, заткніся ўжо!..

13

Толькі выпрадаціла Барыса, вяртаецца Косця.

— Ты куды хадзіў? — нападаю на яго.

— Крыху па полі палазіў...

Не магла на гэты раз пайсці з мужам, была занятая, аднак у душы бытта бы радуюся, што злавіла яго на злачынстве. Мае паводзіны на вуліцы — платы за яго.

— Чаму мяне не ўзяў?

— Так жа табе прапанаваў ісці разам, забылася?

— Пропанаваў! Не паспела раскрыць рот, як цябе ўжо і след прастыў! Каб хацеў мяне ўзяць з сабой, знайшоў бы словы ўгаварыць!

— Магчым а...

— Навошта брэшаць?!

— Бо я пішу, разумееш?.. Трэба часамі пабыць аднаму, каб думка адстаялася...

— А-а, дык і праўда — ты зумысна адзін пайшоў? Тады навошта прыкідацца, што завеш? — ад сваіх слоў яшчэ больш пераконваюся, што ва ўсім вінаваты муж. — Ты заўсёды лічыў мяне дурніцай!.. Калісьці ездзіў на сустрэчу медыкаў — адзін; у прафілакторыі выступаць — адзін; бачыце, са мной яму ездзіць — няёмка! А мне тут самой змагайся з кожным п'яніцам, бойся, дрыжы ад розных тыпаў! — кричу, хоць Барыс для мяне — свой чалавек і, вядома, яго я не баюся.

— І-ірка, ты ж ведаеш, што мне гэта патрэбна — як паветр! Ды і ці мала мы з табой папахадзілі і ў лес, і ў...

— ...Нібы маю мужа, а на самай справе яго ў мяне няма! Да д'ябла мне слава, калі жыву бытта ўдава якая! — прарываюцца ў мяне слёзы.

Цяпер я гаварыла з такой крыўдай і жалем, што ўжо ані не сумнявалася — ва ўсім вінаваты толькі адзін Косця, а мой уяўны флірт з незнаёмым — адно частковая кампенсацыя таго, што не дадае муж.

— Супакойся. Слова гонару, не ведаў, што табе будзе аж так крыўдна!..

Але я не хачу слухаць яго каяння. Звяртаюся з просьбай, добра ведаючы, што яна толькі для формы.

— Косця, ну дай і мне якую-небудзь работу!

— Хіба мала табе клопату дома? Ці не па горла ў цябе работы ў школе? Якую табе яшчэ трэба?!?

— А я хачу, як у цябе,— творчую! Дапусці і мяне да сваіх паперак!

— Піць гарэлку можна разам, а пісаць, тварыць — толькі раздзельна...

— «Где уж нам, измученным в неволе, ликоватъ, развитъся и скакать!»

— Не раздражняй сябе! Я хаце ў сказаць, што такая работа не для цябе!

— Ах, так, ты ведаеш, што для мяне, што — не? — выбухаю злосцю. «Піць гарэлку разам, а пісаць, тварыць раздзельна», дражню. Пачуў недзе фразу ды паўтараеш, як папугай!

— Ну, пайшла!

— Эгаіст, толькі пра сябе думаеш!

— Іра, хіба ж гэта праўда? Хіба я пра сябе думаў калі? Што ты вярзеш?

— От бы пасадзіць цябе зараз на маё месца! — прарываецца ў мяне скарга, набалелы жаль.— Ведаеш, як я здабывала сёння яду для сям'i?

— Чаго ты зноў усхадзілася?!

— ...Што твае дзеци сёння абедалі, ведаеш? Што робіцца ў маёй школе, пра што думаю, як хаджу на работу, што бачу, з кім спатыкаюся, ты ведаеш? Якія мяне праблемы турбуюць, ведаеш?.. Унь сын недзе калена расквасіў, без гузікаў вярнуўся з падворка, а з цябе — як з гусі вада! Не хочаш прыматаць да сэрца складанасці жыцця!.. Ты нават цвіка не вырвеш з крэсла, што сын увагнаў яшчэ летась, і будзе цяпе р тырчаць, покуль не выцягну сама! Табе нельга нічога даверыць!.. У мяне трохахлебнікі, ты — трэці! Тыя два — малыя, а ці табе да твару пад іх падстройвацца? Такім нахлебнікам думаеш у сям'i жыццё пражыць?

— Я, па-твойму, бібікі б'ю? Супакойся! — моліць.— Павер, калі трэба было, то быў і добрым гаспадаром. Цяпер жа ўсім гэтым камандуеш ты!

— З сённяшняга дня адмаўляюся!

— І добра — тады займуся я!

— Не змагла б і я што ствараць, каб ты даў умовы? Думаш, я такая бяздарнасць?

— Ніколі так не думаў! От, запрацавалася, бедная, ушчэнт, дальбог! Стамілася, і паперла з цябе гэтае бабства! Ой, мая ты бедная!.. Мая ты сірата каза-анская!..

Хоча мяне абынць.

— Не падлазь! Ты ведаеш, колькі разоў адно ў магазін сёння лётала?

— Нічога кепскага пра цябе не думаю, адкуль ты ўзяла ўсё? Супакоішся ты, урэшце?

— Маўчала дагэтуль, бо дурной была!

— Ира, зразумей, творчасць — як каханне, дзяліць ні з кім яго немагчыма, бо гэта тваё, асабістасе. Я ж не вінаваты, што на свеце так створана... Я табе вельмі ўдзячны за ўмовы...

— Што мне з гэтага?

— Даў пачакай вынікаў!

— Іх ніколі не будзе!

Што праўда, то праўда. У новы артыкул трэба ўкладаці ўсю душу без астатку. Адно тады ён будзе добры. Гэта ведаю з уласнага вопыту — і ў майі прафесіі дакладна гэтаксама.

Уздыхаю і скарджуся мякчэй:

— Усё адно і тое самае, і тое самае... Можна звар'яваць. У цябе ўжо дваццаць брашур! Ну напішаш ты дваццаць першую, потым яшчэ адну, яшчэ...

Муж глядзіць на мяне, заклапочаны, і дзівіцца: пра гэта ён і сам не думаў.

— Дурна-ая! — туліць ужо мяне.— Так і ў тваёй школе: выпускніш адзін клас, потым рыхтуй наступны... Так і ўсё астатніяе на белым свеце... «Сэ ля ві» — кажуць французы... Табе яшчэ пашанцевала, я хача заўсёды на вачах. Іншыя мужчыны як пойдуць раніцой з дому, то няма іх да ночы. А то і суткі, цэлы месяц ці паўгода...

— Вось-вось. І я месяцамі бацькоў не бачыла. Што добрага ў гэтым?

— У цябе справа іншая, не блытаі. Тваю маму партыя пасылала на заданне ў цяжкі час...

— Магчыма, і блытаю...— выціскаю з сябе і калачуся ад жалю.— Аднак і гэта, Косця, жыць нельга. І з дзецьмі табе болей трэба быць. І да мяне ты заўсёды такі няуважлівы...

— Напрыклад?

— Пайшла з табой учора ў кіно, а ты папёрся наперад: мне было сорамна перад настаўніцамі. Ведаеш, як некоторыя да нас з табой прыглядаюцца, як потым абміяркоўваюць кожны наш крок?

— Глупства!

— Такімі глупствамі ты мяне адштурхоўваеш. Пачынаю нават на другіх пазіраць...

— Вось як?

— Не хачу, а пазіраю!

— Ну-у? — коратка дзівіцца.

— Ага,— я задаволена, што прызналася нарэшце і што ён не стаў рабіць допытаў.

— Даруй, Іра! — вінавата просіць, уражаны.— Слова гонару, нічога не здзяйсняй... А ты наступны раз не маўчи, а кажы, калі я няўажлівы!

— Трэ і самому ведаць!

— У мяне галава так задурана, што няма калі падыгрываць твайму бастству, зразумей! І што з табой рабіць?.. Ага, прыдумай! Мяне якраз выклікаюць у выдавецтва — хочаш, падзэм разам? Заадно і грошай крыху зноў атрымаем за брашуры — табе ж, ведаю, трэба тое-сёне купіць!.. Паехалі, га?

— Хто мяне пу-усціць! Думаеш, я — вольны казак, як ты: сабраўся ды паехаў?

— Адпросішся на два дні ў дырэктара. Веру папрасі замяніць твае ўрокі! Вядома, заменіць — сяброўка ж! Дома — То ся цябе заменіць!

— Ага, заменіць! Прывядзе салдата свайго сюды...

— Ну і што? З'есць тваіх дзяцей? І я быў некалі салдатам ды ў госці хадзіў! Паехалі!

— Няё-омка — сярод навучальнага года, што людзі скажуць, наста-аўнікі...

14

Жывём у век тэхнікі. Паўдня збіралася, а селі ў самалёт і праз гадзіну ўжо — сталіца. Мяне мучыць неспакой. Той, які дома прыглушалі розныя справы, тут агарнуў усю, без астатку: мяне аж падмывае.

У гасцініцу прылятае з рэдакцыі ўсхваліваны Коця і не здзяйсняе майго настрою.

— Ну, віншуй! Падпісаў умову на цэлую серыю новых выданняў! Серыя будзе называцца ведаеш як? «Значэнне памяці ў жыцці чалавека»!

— Што ты будзеш пісаць, пра гэта ж усё ўжо напісаны!

— У-у, памыляешся! Вы, настаўнікі, кажаце вучням: «Ты, Коля, далёка пойдзеши, у цябе выдатная памяць». А гэта —

глупства! Амаль ніхто з вялікіх людзей ёю не вылучаўся! Ледзь не ўсе геніі памяць мелі зусім звычайную! Наадварот, фенаменальная памяць часам і пе рагаджае чалавеку!

— Яшчэ што прыдумай!..

— Так, так! Расхалоджвае яго, супакойвае! Памятаеш Станіслава, студэнта з фізмата? Прачытаеш яму з кніжкі старонку — і ён табе перакажа слова ў слова. А што з гэтага чалавека атрымалася? Ён з божага дару зрабіў бізнес! Завочнікі прыносяць задачкі, у яго цвёрдая такса: ад трох да пяці рублёў за адну...

— Тады як, па-твойму... — неахвотна падтрымліваю размову.

— Ніяк. Бо і тут павінна быць у чалавека мера. Што з того, калі твая галава будзе напоўненая фактамі? Гурба вінцікаў, кольцаў і падшыпнікаў яшчэ не народзяць трактар. Як? А чорт яго ведае, трэ падумашь! Мабыць, памяць не прыносіць карысці, калі факты не вядуць да пазнання сутнасці рэчы, не запальваюць іскры, не вядуць да вопыту, ведаў!.. Патрэбны яшчэ розум, эмоцыі, харектар... Гарачае і сумленнае сэрца знайдзе і сілы, і спосаб успомніць, калі чалавеку што спатрэбіцца! Здаровы парастак праб'еца нават праз каменне да сонца, калі будзе ў ім гэтая самая сіла!.. Тут столькі можна фантазіраваць, меркаваць, прыводзіць прыкладаў — страх! От работка чакае мяне — ўздуд!.. Але зараз — есці хачу! Пайшлі абедаць!

Заходзім у перапоўнены рэстаран. Падсаджваємся да дзвюх дам.

— Што будзеш есці? — пытаецца Косця.

— Усё роўна. Выбірай ты! — кідаю нібы абыякава, а сама насцярожана кагосьці выглядаю.

Навокал завіхаюцца маладыя афіцыянты ў белых пінжаках з чорнымі банцікамі замест гальштукаў. Стайць бязладная гамана. За суседнім столом — арабы, негры, індусы. На сталах — стракатыя сцяжкі. Нашыя суседкі з прытворнасцю правінцыялак гавораць так, каб іх чулі афіцыянты:

— Ох, да чаго ж не люблю гэтых сталічных падавальшчыкаў у рэстаранах!

— І я! Яны — бытга лёкаі з дарэвалюцыйнага часу! У іх штосыці нізкае, фальшывае...

Косця вывучае меню, але я ўпэўнена — усё выдатна чуе. Зараз не выще рпіць, абрывацца на жанчын. Збіраюся сціснуць яго за руку, выцягваю ўжо нават пальцы пад столом, ды раптам замірае сэрца, забівае дыханне: у залу ўваходзіць чалавек... Хаваюся з жахам за мужа.

— Эх, жанчынкі, жанчынкі, як вы можаце так легкадумна гаварыць? Вы гэтых хлопцаў зусім не ведаеце! — бы праз сон, далаютьца Косцэвы слова.— Яны ж вам могуць быць сынамі! — адкуль у вас да хлопцаў гэтых такая нянавісць?

Не, гэта — не ён! Той чалавек, што ўвайшоў, мае толькі падобны касцюм.

Да мяне памалу вяртаецца прытомнасць. І разам з гэтым робіцца сумна-сумна.

...Маладыя, адукаваныя, з атэстатамі. Узялі іх сюды па конкурсу. Хлопцы нават валодаюць замежнымі мовамі. Я б на іх месцы не прыняў бы ў вас заказу!..

З той жа энергічнай упэўненасцю, з якой у гасцініцы разважаў пра памяць, Косця адчытвае жанчын. А я ўсё азіраюся, азіраюся, выглядаю і выглядаю, аж забалела шыя. Чагосыці страшэнна не хапае ў гэтым горадзе. Надта цягне дамоў...

— Мараліст нудны, праведнік, перастан! — шчыпаю мужа за локаць ды кажу: — Навошта ты мяне сюды прывалок?

Вяртаемся ў нумар, і нападаю на яго зноў:

— Чаго табе ўмешвацца не ў свае справы? Ты адзін сюды прыехаў? А пра мяне ты падумаў?

— I-ира, супако-ойся!..

Чаго ты мяне сюды прывалок? — адчуваю, як прысутнасць яго і кожнае слова мяне ўсё больш раздражняюць.— Каму я тут патрэбна?! Ці ты падумаў, як там будуць жыць без мяне дзеци? Што будуць есці, як пойдуць у школу?.. Ці ты ведаеш, ад чаго ў мяне шчыміць душа?.. Жывеш на ўсім гатовым і ў вус не дзымеш — унь у якіх гасцініцах бываеш?.. Думаеш, і я не змагла б пісаць брашуркі, каб мяне хто пасадзіў у такія ўмовы?.. Заўсёды глядзіш, каб табе было выгадна, добра і ведаць больш ні аб чым не хочаш! У цябе няма «слыху» на людскія перажыванні, ты глухі душой, а яшчэ — псіхолаг!

Косця выбухае злосцю:

— Што ты вярзеш?

— А чаго ты крычыш? Ты чаго на мяне яшчэ і крычыш, скажы?

— Я проста — гавару! Аб якой выгадзе сваёй мог думаць? Ты ж сама бачыла, як я быў заняты апошнія дні і ночы, як выкладваўся ўвесы! Ты нават спрабавала адцягнуць маю ўвагу на глупства! Цяжка табе? Азірніся — каму лягчэй? Зацісні зубы ды цягні, а мяне пакінь у спакоі — ведаю, што раблю!

— Не-е, ты скажы, чаго на мяне крычыш?! Ах ты, няўдачнік,— шчэ і крычаць будзеш? Я табе ўжо казала: у мяне трох нахлебнікі, трэці — ты! З той розніцай, што цябе ўсе ведаюць, ты — бытта вясельны генерал! Мыльная бурбалка!.. Ты нават жыццё ведаеш — праз мяне!..

— Не хамі. Не забывай, я твой муж...

— Які ты мне му-уж? Ты са мной калі пагаварыў, як з чалавекам? Звадзіў мяне калі ў тэатр ці на канцэрт? Першы раз у жыцці прывёў у рэстаран і то пацягнула цябе рысаваца перад жанчынамі — хоць скроў зямлю мне праваліся!

— Во-во! Шчэ скажы — не так відэлец трymаў, не з той нагі пайшоў! Наслухалася розных Верай, Кіраў ды нясеш тут іхнюю ідэалогію!.. Тэа-атр ім падавай, вы-ыстаўкі!.. Італьянская кіно-о!.. Му-узыку!.. У вас ужо «слых» і на музыку, і на іншае — куды там!.. Вы толькі гуляеце ў інтэлігентак, бо на самай справе — гнілія мяшчанкі!.. Не сустрэў яе, не падрыхтаваў, не памыў, не пакланіўся, не ўсміхнуўся, не так павіта-аўся, слё-оз не выцер, не падзя-акаваў!..

— А чаго ты на мяне кryчыши? Хто я — баец тваёй роты, што ты са мной так гаворыши?

— ... Так ужо і паміраеш ад працы! Па тры гадзіны можаш мяціць языком з якой-небудзь мяшчанкай Верай, закрыўшыся ў пакой, па гадзіне вісіш на тэлефоне!..

— Чаго ты на мяне кryчыши?!

Косця бачыць, што нашая сварка можа зайсці задалёка, бярэ сябе ў рукі, гаворыць больш памяркоўна:

— Вядома. табе нялёгка. А каму лягчэй? Я і кажу — заціні зубы і цярпі, пачакай вынікаў!

— Я хачу сёння быць шчаслівай — як усе людзі! Чалавек родзіцца для гэтага, як птушка для палёту!

— Пакінь ты класіка! Падумай, Іра, сама, што такое шчасце. Трапляеца яно, а як жа, ды існуе надта коратка. Памятаеш, як была студэнткай, твая аблігацыя выйграла тысячу рублёў? Мы радаваліся нават за цябе! А доўга ты была шчаслівай?.. Трэба жыць нармальна, радавацца ўсяму комплексу, што ўваходзіць у гэтае паняцце, а шчаслівия хвіліны ў ім — бы разынка ў булцы. Ты што — адны разынкі хочаш усё жыццё есці?

— А ты не перакручвай на прозу! І не кryчы на мяне зноў!

— Куды ты ад гэтай прозы дзенешся? Зрэшты, вы, жанчыны, шчасце бачыце кryху па-свойму, але ж хоць ты не будзь бабай і не лезь да мяне са сваім бастствам!

— А я якраз хачу ёю быць! — адчуваю, як у мяне аж пырскаюць з вачэй слёзы.— Хачу, каб мяне хоць кryху кахалі, мной даражылі, пра мяне памяталі, мной займаліся, удзялялі ўвагу, радаваліся са мной!..

— Во-во, як малая!..

— Ну і няхай!..

— Прабач, Іра, мо я сапраўды часамі... Але ж не забудзь, ты ўжо — маці, жонка. Сямейныя абавязкі... Прывданне жанчыны — падтрымліваць ачаг сям'і...

— Чорт сваё, поп сваё. Нічога да цябе не дайшло. Ой, які ты нудны!..

15

Некалькі дзён няёмка перад мужам за свой выбух у гасцінцы. Ужо ведаю — не трэба было яго абражашць. Але ён паранейшаму сядзіць над паперамі, не падае і выгляду, што была ў нас сварка,— не падаю выгляду і я. Паступова ва мне нават расце помслівае задавальненне, што мужу я дала які і гэта яму не пашкодзіць.

Пасля доўгага перапынку нарэшце сустракаю незнамага ды ледзь стрымліваюся, каб не выдаць сваю радасць. Ківаю на прывітанне галавой. Ен усміхаецца. Нават прыпыніўся. На нагах у яго замшавыя чаравікі.

— Дзень добры! — кажа.

— Добры дзень...

— Ці не пара нам пачаць вітацца?

— І я думала пра гэта! — смяюся і ведаю, што ў мяне блішчаць зубы, вочы.

— Вось і дамовіліся! — з жартоўнай дзелавітасцю кажа.

— Дамовіліся! — у тон крычу і я.

Убягаю ў нейкі пад'езд, агляджаю сябе ў люстэрка. Ух, як усё атрымалася проста і натуральна! Перабіраю ў памяці, як усё адбылося, і зноў радуюся — лепш і не прыдумаеш!

З того дня мы віаемся і нават абменьваемся нязначнымі словамі — аб надвор'і, вуліцы, вітрыне, прахожых. Тоё, што гавару я,— заўсёды з клінікам, Тоё, што кажа ен,— дакладнае, не шматслоўнае, лагічнае і, як мне здаецца, вельмі разумнае і значнае. Голос у яго мяккі, спакойны, поўны затоеных пачуццяў, сілы і страсці.

«Ён — незвычайны! — падказвае кожны раз пасля такой сустрэчы маё сэрца.— От бы пазнаёміцца з ім блізка, запрасіць дадому, звесці іх з Косцем...— прыкрываю ўсё фігавым лістом ды раблю выгляд, што нічога кепскага не адываеца. І радуюся, бо знайшла прычыну для размовы: — Я павінна яго павіншаваць са святам, гэта будзе наш першы крок да збліжэння! Потым запрашу дадому, і будзем мець новага сябра!»

Муж адставіў машынку ды пачынае гартаць газеты:

— Хоць кінуць вокам, халера, што на свеце робіцца? Мотам ён перавярнуўся дагары нагамі, а ты і ведаць нё будзеши!

Дарэмна ён апраўдваецца. Я задаволеная, што не звяртае на мяне ўвагі. Адчуванне беспрычыннага сорamu, якое мела

дарогай, і незразумелае хваляванне зніклі. У прывычнай атмасфэры дома раблюся зноў упэўненай і беззаганнай.

Займаюся гаспадарчымі справамі. Тады саджуся пісаць цётыць ліст. Памалу вяртаецца ранейшае — з галавы не вылазіць незнаёмы. Механічна выводжу слова, а сама мяркую, як выканою задуму.

Толькі чаму ён у замшавых чаравіках?.. Страшэнна не люблю мышэй і мужчын у замшавым абутку!.. Чаму?..

Але ж гэта — глупства: такі абутак, як іншы!..

Ужо гадзін дванаццаць ночы. Выходжу на вуліцу, каб кінуць канверт у паштовую скрынку. Можна кінуць і заўтра, але ж хочацца на свежае паветра, пабыць са сваімі пачуццямі.

Ад нашага ганка нехта зашлёпаў ботамі на босую нагу.

— Гэта — мы! — чуецца вінаваты Тосін голас.

Калі вяртаюся з вуліцы, Тося ляжыць ужо ў ложку.

— Цёця Іра... — шэпча.

Да гэтай простай дзяўчыны ў мяне шчырая цікавасць і спачуванне. Прысядаю на раскладны ложак.

— Уцёк пасля адбою з казармы праз плот! — са шчаслівым смехам ды захапленнем, бытта хлопец да яе пралез праз пекла, хвалицца мая Тося і пырскае: — У адных трусах і шынялі!

«Вось табе і Тося! А з-за мяне ўжо не будуць так лезці на ражон! Ой, няўжо праўда — ніхто і ніколі-ніколі не будзе?!»

— Яго не пакараюць за гэта?

— Ен кажа: «Днявалыны — свой хлопец. У крайнім выпадку — дванаццаць сутак губы, падумаеш! Той не салдат, хто на губе не сядзеў!» Яшчэ летам пррабілі трактарам дзірку ў плоце, прыкрылі дошкамі і бегаюць...

Тосю маю не пазнаць.

16

Школа рыхтавалася да Кастрычніцкага свята. Трэба маляваць транспаранты, прыбіраць класы, выводзіць ацэнкі за чверць, тэрмінова выпускаць насценную газету. Усталала я ў гэты дзень, можа, гадзіне а пятай. Мяне напаўняе таямніца, радуе прадчуванне нечага новага, абуджаецца якаясьці ненатуральная чуласць.

— І ты ўстаеш? — з пяшчотай звяртаюся да Косці.

— Ага!

— Паспаў бы! Сядзіш і сядзіш, нельга ж так! Мяне вымушае свята. А цябе?..

— А па-твойму, як? — нагінаецца ён па гантэлі. — У мяне чарткоўская прага да работы і радасць ад таго, што магу рабіць, што хачу!

— Геній аб'явіўся! Колькі разоў табе гаварыла: не хваліся, усё роўна састарышся...

— Во-о!.. І ў старасці жывуць — яшчэ як! Тады, можа, толькі і атрымліваюць асалоду ад паўнаты жыцця, зоркасці духу, пачуцця меры з'яў!.. Давай старасць, я ведаю, як мне жыць, я — бачу неба! Якія ж вы ўсе... вартыя літасці — не можаце адчуць нешта падобнае!

— О, зноў!

— Хвалюся? Навошта мне хваліцца? Пабачыш, калі гэтая мая праца шугане на ўсю краіну!

— Тады што?

— Як — што? — застывае з узнятымі гантэлямі. Гляджу па разгубленую посташць у адных трусах, на спіну і грудзі ў карычневых шрамах — слядах вайны — і адчуваю, які ён мне блізкі, родны, які наіўны ў сваёй упартасці. Нібы Віця... Хочацца гэтаму роднаму і магутнаму зрубу, што дзень і нач заўзята працягвае сваю задуму, перадаць частку свайго шчасця і радасці. Падыходжу ды чула дакранаюся да рубца старой раны.

— Дзяўчынка, знайшла час!.. — бянтэжыцца ды грыміць жалязнякамі аб падлогу.

Ад стуку прачынаецца Віця ды адразу свежым галаском, бытта не спаў, крычыць:

— Та-ата, ведаеш, што цікавае мне снілася?

— Не.

— Як... Як... — сіліцца знайсці слова.

— Ну, ну!

— Мама, раскажы мой сон тату!

— Дурненкі. Думаеш, і я бачыла яго?

— А ты не бачыла? — вельмі дзівіцца Віця. — Мы ж разам спалі!..

Мы з Косцем смяёмся.

— Ой, Косцік, гані мяне да работы, а то трэба ў школу рана, а ў мяне спраў яшчэ колькі!

— Ану, гультай, марш! Што гэта такое?!

— Ой, іду, іду!

— Давай, давай! — пратурувае мяне ў другі пакой. Ад руху паветра з ложка злятае паперка.

— А, новая лістоўка? — падбірае Косця верш і паблажліва чытае: «Э. Межэлайціс. Ты на карціне Рэнуа...»

— Аддай! — вырываю з яго рук паперку. — Усё! Давай будзем за работу брацца!..

Рыхтую Марынцы сукенку, школьні фартух. Чышчу чаравікі. Гатую ўсім снеданне. Буджу Тосю. Мы снедаем, і я апранаюся, бяру партфель.

Выходжу раней, чым трэба. Горад яшчэ сонны. Асенняе паветра сцюдзёнае, але свежае і бадзёрае. Бачу вакол сябе толькі добрае. Мяне абганяе машына. З акенца кабіны вылятае вугольчык папяросы і падскоквае на тратуары, рассыпае іскры... Не, горад ужо не спіць.

Спяняюся на аўтобусным прыпынку ля хлебнага магазіна. Побач два здаровыя дзядзькі ў камбінезонах з кузава крытай машыны выцягваюць кручкамі скрынкі з булкамі і ў ранішняй цішы нарабілі лё скату на цэлы квартал.

— Усё! — уздыхае адзін.— Закурым!

— Як усё? — пярэчыць другі.— А снеданне сябру? І кідае на тратуар кавалачак хлеба: — Лаві сваю порцыю, браце, наядайся!

Толькі цяпер у паўзмроку бачу жывы шэры камячок, які па тратуары скача да хлеба.

— Кожную раніцу, жэўжык, прылятае! — з захапленнем тлумачыць дзядзька мне.— Просіць есці...

Падкаціў бітком на біты аўтобус, уздыхае тармазамі.

Расшпільваю паліто, каб не адляцелі гузікі, складваю рукі клінам, прыціскаю локцем партфель і ныраю за тоўстай дзяўчынай. Ледзь зачыняюцца за намі пнеўматычныя дзвёры. Вакол мяне — тутгія бакі, плечы, локці ды незадаволенае гырканне. Людзі нязлышы — яны проста яшчэ сонныя.

— Не штурхайся!

— Яна так дыхае! — заўважае другі.

— Не заступайся! — адзываецца трэці.— Лепш з маіх мазалёў злезь!

— Хіба ты тут выходзіш?

— А калі не выходжу, то не трэба злезці?.. А вы не падміргвайце!

— Я вам падміргваю?

— У вас такая, мабыць, звычка, вы і не заўважаецце ўжо!

— Ёлачкай, ёлачкай станьце, і ўсім хопіць месца! А ты не выхіляйся з акна! Закрый яго!

— Выхіляйся, выхіляйся, пабачым, чым ты заўтра выхіляцца будзеши?

У аўтобусе прачынаюцца, усім весела.

У гэтую пару нашым маршрутам ездзяць пेраважна рабочыя з заводаў, людзі, якія любяць вострае трапнае слова. У гуморы і наша кандуктарка.

— Грамадзяне, бярыце билеты, не саромейцеся! — крычыць зычным голасам і папраўляе на грудзях «Раман-газету», якая занадта вылезла з-за пазухі.— Тут мы ўсе свае, смялей, смялей! Вы, дзве дзяўчыны, чаго азираецеся?

- А што, не пара ім хіба азірацца?
- Не хвалюйся, не на цябе!
- А чым я кепскі? Толькі што рыжы!
- Байчэй плаціце!
- Шукаем грошай у кішэнях!
- Доўга чамусьці!
- Ну, іншыя ў чужых кішэнях знаходзяць хутчэй, чым вы ў сваіх!
- А ў мяне праязны!
- З праязным мог бы і прайсціся!
- Га-га-га-га!

Цяпер у аўтобусе — нібы адна сям'я. Здаецца, каб магла, азалаціла б усіх.

Нехта ўступае месца, саджуся. Маё сэрца як бы раздалося ушыркі, увабрала ў сябе не толькі гэтых пасажыраў, але і цэлы горад! Зноў здаецца, што я ўжо некалі жыла на свеце, я — вечная...

Што мой незнаёмы робіць? Яшчэ, відаць, спіць. Паспі, даражэнкі! Спіце і вы, добрыя людзі, каму яшчэ можна не ўставаць!..

Знадворку да мяне ўсміхаецца твар сімпатычнай маладой асобы з жывым і здаровым бліскам вачэй і зубоў. Я ахвотней гляджуся ў шыбу, чым у люстэрка. Косця смяеца, што гэта — самаашуканства, бо так менш відзён узрост. Ну і няхай! Крадком падцягаю ззаду касынку, і над лобам паказваеца прости прabor. Прыглядаюся. Сапраўды, цяпер падабенства да італьянской сіньярыны бачу і я. Толькі мой твар куды маладзейшы, ды і сама я больш жывая.

А вось і школа.

Як ні рана выехала з дому, аднак у настаўніцкай ужо нехта ёсьць. Мяне адразу ўцягваюць тысячи спраў. Камусьці нагвалт патрэбна выставіць адзнакі за чвэрць. Дырэктару неадкладна падавай справа здачу аб выхаваўчай работе. Нейкі бацька, дзівак, прыйшоў менавіта цяпер, каб я напісала яго дачцэ распарадак дня...

Аднак праз занятасць і клопаты я агорнула і прадчуваннем сустрэчы. Маё сэрца то калоціца, то ад жудаснага і незнаёмага шчасця замірае. Недарэчы лезуць у галаву яшчэ і вершы. Цякуць лёгка, самі сабой слова Эдуардаса Межэлайціса, вызубраныя з паперкі, якую раніцой адбрагала ў Косці:

Так на картине Ренуара ты,
Земной и неземною возникая,
Являешь нам прекрасного черты,
И ты действительно такая,
И наяву такая ж, как во сне,
Вся красота, вся — радость.

Вяртаюся са школы.

Іду па вуліцы насцярожана, і ў мяне такое адчуванне, што вось-вось зараз нешта здарыща. Здарыща напэўна, няўмольна, неміуча — штосьці хвалюочае, важнае і фатальнае. Я нават ужо не ўпэўнена, ці сапраўды жыву, іду, ці мне толькі гэта ўсё сніца. Прадчуванне не ашукала.

Яшчэ здалёк бачу добра знаёмы капялош, карычневае паліто і мяккую хаду мужчынскіх ног у замшавых туфлях. Мне раптам не хапае паветра, замірае сэрца. і падгінающа ногі. Хаваюся за прахожага, пачынаю адыхвацца.

Спакаліся мы на мосце. Знейкай п'янай рашучасцю ды толькі таму, што было раней запраграмавана, я запыняю яго і на гэта трачу ўвесь запас смеласці. Гаварыць ужо не магу.

— Вы штосьці хацелі сказаць мне? — пытаецца ён ветліва, але паспешліва.

— Я?..

«Ну, гавары ж ты, калі пачала!» — чую свой кволы ўнутраны голас скрэзъ узрушацца.

— Хацела павінша ваць вас...

— З чы-ым? — у яго вачах шчырае здзіўленне.

Пакутліва і дарэмна спрабую ўспомніць тыя душэўныя і прыгожыя слова, якія падрыхтавала.

— Са святам... — выдыхаю.

— А!.. Узаемна!

— Дзякую... Няёмкая паўза.

— Прабачце,— кажа ён.— Я вельмі спяшаюся!

Майчу.

«Спяшаешся... Ну і спяшы, а мне што? Збіралася толькі цябе павінша ваць і свайго дамаглася!»

«Але чаму так не хачу, каб ты адыходзіў? Чым так расчараваная?...»

Ён збіраецца бегчы і апраўдваецца:

— Ля рэстарана рыбу свежую даюць!

— Калі ласка...

— Трэба паспесь хэпнуць і мне!

— Што «хэпнуць»!

— Ля рэстарана ў падвале — свежую рыбу выкінулі, кажу!

— Яку-ую?

— Свежую!

Аслупянелая гляджу на яго і ніяк не магу зразумець, пра што ён гаворыць. Пры чым тут якайсыці рыба, я ж хацела яго так бачыць?!

— Пасля заўтра ж — свята! — тлумачыць.

«Мабыць, сню».

— Ну, пабягу, а то расхапаюць!
— Расхапа-аюць?..
— Ну! Яшчэ людзі не ведаюць, але зараз наваляцца — збягутца з усіх канцоў!

«Бо-ожа, што ён вярзе?!»

Некалькі се кунд маўчым. Паміж ім і мной убілася кампанія вёрткіх вучняў з ранцамі, раздзяліла нас, але я не кранаюся нават з месца. Стаяю, не магу адысці ад здзіўлення. Мяне агортвае адчай.

Школьнікі прайшлі — і зноў мы ўдваіх.

— Ну, пайшоў! — пайтарае.

— А як жа я-а?! — вырываецца ў мяпе не то скарга, не то адчайны крик.

— Можа, і вам трэба? — на хаду пытаецца ён з гатоўнасцю. — Заадно магу ўзяць, мне ж — усё роўна!

— Чаго ўзяць?

— Свежай рыбкі.

— Навошта?

— Вы яе не любіце?

«Не, я не сню, аднак!»

Ён ужо бачыць — нешта здарылася, адчувас віну, спрабуе яе загладзіць. Бадзёра кажа:

— Ганіце манету! Колькі вам браць? І якую — малую ці большую?

— Не!! — паспешліва і з жахам баранюся я, нібы ён падбіваў мяне на злачынства.

— Чаму-у?!

— Не!

— То як сабе хочаце, я — ад шчырага сэрца!

— Не! Не-е!! Не-е-е!!.

— Тады я пабег!

— ...

— Ну, бывайце!

— ...

— Да пабачэння, кажу!

— Шчасліва...

19

Пасля фатальнай сустрэчы дамоў іду не адразу. Доўга цягаюся па засмечаных апалым лісцем вуліцах. Хаджу, як аглушаная, з пустэчай на душы і ўсё не магу зразумець: што ж такое здарылася, што за землетрасенне? А памяць настойліва падказвае інтанацыю і мужчышкі чужы голас:

«Свежая рыба там, у падвале...»

«Хочаце свежай рыбкі?..»

«Вы яе не любіце? Не можа быць!.. Я і вам дастану, мне што, заадно стаяць!..»

Калі першы раз ён да мяне загаварыў, я падумала, што яго голас гучыць так мякка, з затоенымі пачуццямі, са страсцю і сілай толькі для мяне. Мана! Прырода дала такую інтанацыю гэтаму чалавеку ад нараджэння, і яна гучыць у яго гэтак нават і тады, калі ён гаворыць пра звычайную рыбу.

Ой, якой агіднай здавалася гэтая самая рыба, якімі агіднымі і ненавіснымі былі яго замшавыя туфлі, хада!

...І не заўважаю, калі і як апынаюся ў вёсцы, дзе жыве мама. Выгляд у мяне вельмі неахайны, а ўся я растррапаная і расстроеная, але мама не зых мацярок, каторыя заўважаюць такія дробязі ў сваёй дачце.

— Прыехала адпачыць? Ну і добра, што нарэштэ здагадалася выбрацца, што ўспомніла! А што ў цябе чуваць?

— Нічо-ога...

— Як дзеци?

— Здаровыя... Марынка прыносіць адныя пяцёркі... І па музыцы настаўніца хваліць... Сын таксама паводзіць сябе нармальна покуль што...

— Днямі ў райкоме будзе нарада, прыеду ў горад. Вырвуся на хвіліну з райкома, да вас забягу.

Але больш я не вытрымліваю ды пачынаю скардзіцца на жыццё.

— Можа, ты хворая? — палохаецца яна.

— Не-е!..

— То што з табой здарылася?

— Косця ўсё піша і піша, дзень і ноч, дзень і ноч, а я адна і адна. Сумна, нават няма з кім і словам перакінуща дома. Асабліва калі дзеци спяць або паразыходзяцца... Хоць тапіся тады...

— То схадзіла б у кіно, у тэатр ці музей!

— Ну што ты, мам, кажаш? Хіба гэта заменіць?!

— Дык што ж з табой такое?!

Яна хвіліну думае, тады з перакананнем кажа:

— Ведаю ўжо. Табе трэба ў добры калектыв! Мне адразу расхацелася ёй больш скардзіцца. Мама ніколі мяне не разумела. Усё дзяцінства я пражыла па дзіцячых дамах, сваёй маці амаль не бачыла і ніколі не бывала так, каб яна ведала мае душэўныя таямніцы, перажывала мае захапленні, смяялася з наіўных расчараванняў, радавалася маймі перамогамі. Мы — бытга чужыя людзі, якія наведваюць адзін аднаго толькі па традыцыі ці таму, што ўзіраюцца людзі.

— На вянок цыбулі і торбу груш, занясі дахаты. А мне трэба адпраўляцца ў брыгаду малаціць. У мяне гэты тыдзень

такі напружаны, а тут камісіі панаехалі з абкома, нас хочуць на выстаўку вылучыць...

— Я цябе, мама, разумею... Дзякую і за гэта... Механічна бяру цыбулю, бяру трабу ды валакуся ў горад.

20

Больш за іншых ведае мае таямніцы і разумее мяне Косця. Застаю яго дома. Рассказваю пра выпадак з незнаёмым мужчынам.

— Ха-ха-ха-ха! Вось дык гісторыя! — дзівіцца ён, выслу-хайшы з цікаўасцю.

— Ты смеяшся!

— Чаго ж не пасмияцца з таго, што сапраўды смеху вартае?

— І не баішся?

— Чаго?

— Які бяспечны!..

— Думаеш, гэта было каханне? Імітацыя! У цябе яшчэ сядзіць жывы інстынкт кахання, яму трэба неяк прайвіцца, ён вось так і прайвіўся! Чаго ж мне баяцца імітацыі?

— Імітацыя...

— Я ўпэўнены!

— Як мне цяпер усё гэта перажыць?

— Што тут перажываць? Зрэшты, як сабе хочаш! Ты ж не пыталася ў мяне перад тым, як уліпнуць!

Ён бачыць, што пачынаю злавацца, кажа ўжо сур'ёзна:

— Іра, не трэба апускацца ды вешаць носа!

— Лёгка казаць збоку!

— А ты вазыміся за што-небудзь цяжкое, каб ні се кунды не мець спакою! «Труд меня жаждою жизни наполнил, цель указал, чтоб в мечтах не блуждал...»

— Яшчэ і цытату з «Капітала» прачытай!.. Тады скажы, што мне трэба ў добры калектыв, прайда?

— Ну! — сцвярджае ён упэўнена.

І толькі цяпер бачыць маю іронію ды здзіўлена моргае вачыміа:

— Не ведаю, чаго ты пакрыўдзілася? Я ў такіх выпадках клін клінам выбіваю.

— Ты ж мужчына!

— Якая розніца?

— Ты сур'ёзна яе не бачыш?

— Сур'ёзна!.. Во, Іра, зайдіся па-сапраўднаму гаспадар-кай!

— Яко-ой? Хіба мала займаюся і так?

— У нас няма халадзільніка, неяк жа яго дабываюць людзі, знаходзяць!

— Ага!

— Тэлевіzar добры трэба раздабыць... Не хопіць грошай, бяры ў крэдыт!..

— І персідскія дываны!.. І наведвай камісійныя магазіны, тайку-учкі, прауда? На курорт уборы шый, пущёўкі здабывай! І трохпрацэнтныя абліга-ацыі хапай, залатыя пярсцё-онкі!.. Ты гэта сур'ёзна? Не-е, даражэнкі, мяшчанкі з мяне не зробіш!

— Што ты перакручваеш?! Добры тэлевіzar дзяцей дома ўтрымае, а халадзільнік, кажуць, вельмі практычная рэч! Да-руй, не хацеў цябе пакрыўдзіць, слова гонару!

— Добра яшчэ, што хоць просіш прабачэння!

— Пабачыш — адна гаспадарка цябе вылечыць!

— Ла-адна! — уздыхаю.— Толькі скажы чэсна — зусім не раўнуетш?

— Да гэтай «свежай рыбіны», да імітацыі?

— А нават і да яе!

— Выдумала!

— І ані крыхі?

— Лепшага за мяне не знайдзе ёш!

— Упэўнены?

— Абсалютна!

— Глядзі ж...

— Што глядзець, хіба не прауда?

Косця бескладотна смяеща. А мне вельмі на яго крыўдна. Нават з'яўляецца нейкая адчужана сць.

Раздзел другі

Жена разрушила очаг,
Он был ей не по нраву,
Хотя его не кто-небудь,
А сам аллах сложил.

Но если сложит для семьи
Жена очаг на славу,
Его разрушить никогда
Не хватит у аллаха сил.

(Усхо дніяя мудрасць)

1

Паванілі мне на кватэру з рэдакцыі мінскага часопіса, перадалі адрес нейкай жанчыны — Любы Гарошка — і папрасілі к 8 Сакавіка напісаць пра яе нарысы. Усе мае доказы, што ў жанры нарыса я ніколі не выступаў, ні на што не здаліся.

— Мы ўсе тут упэўнены — атрымаецца! — пе раконвае мяне літработнік рэдакцыі.— Калі вы аб складаных навуковых ісцінах умееце пісаць гэтак цікава і пераканаўча, тады напэўна яшчэ лепш напішаце пра жывога чалавека! Дык — чакаем!

Па праўдзе кажучы, мне гэта палесціла. Хоць і няўпэўнена, аднак адпраўляюся ў горад шукаць сваю герайню.

«Ладна,— думаю сабе,— напішу і вышлю, мажліва, і надрукуюць. Калі паеду ў Маскву на вучобу, Іра атрымае за мяне ганарап і будзе ёй лішняя капейка на пражышцё. Толькі ж — які з мяне літаратар?! І выдумаюць нешта!..»

На прыпынку дачакаўся я аўтобуса ды заняў месца. Ужо гадзін дванаццаць. Машына — амаль пустая, пасажыры спакойныя ды гаваркія.

На першым прыпынку ў пярэднія дзвёры пачала пнуцца сагнутая пытальным знакам сівая кабецина. Яе намаганні бачыць з тратуара малады рослы сяржант. Вайсковец падлятае да старой, хапае яе на рукі і лёгка ды беражліва ўносіць у машыну, прыгаворваючы:

— Спакойна, бабуся, спако-ойна, вось та-ак! А цяпер мы вас сюды паса-адзім ля самага акенца, а кіёчак ваш тут паста-а-авім, і вы сабе спакойненька падзечце! Вам выгодна? Выгодна! Ну, бабуленька, шчасліва!

Сяржант спрытна высококае на тратуар. Пнеўматычныя дзвёры зачыняюцца. Аўтобус ужо едзе. Пасажыры адразу пачынаюць абмяркоўваць здарэнне. Дзівяцца: вось якія тралляюцца добрыя маладыя людзі, а то іншы, зараза, не толькі не дапаможа, не ўступіць месца, а яшчэ табе і папіхне старога чалавека. Зусім не рэагуе на выпадак сама герайня. Бабка паклала на кіёчак жылістывыя рукі і хмурна ўставілася перад сабой.

Побач са старой з сеткай бульбы ля ног сядзіць жанчына. Гэту гаварку ды бойкую мяшчаначку я заўважыў у нашым горадзе гадоў з пятнаццаць таму назад. З каравокай ды кірпаценъкай маладзічкі на маіх вачах за пасляваенны час яна ператварылася ў скуластую таўставатую кабету. Не змяніліся ў ёй толькі бесцървонныя манеры ды зычны голас.

Вось і цяпер жанчына свабодна, як у сябе дома, загаварыла да суседкі:

— Цётко, то чаго вы шчэ і нездаволеныя? Ён жа з вамі так культурна абыходзіўся: так асцярожна на руках нёс, бабу-уленькай назваў!

— Э-э, міная, чаго тут радавацца? — праскрыпела старая панылым голасам.— Каб ён мяне назваў дзе-е-евушкай...

Усе дружна рассмяяліся.

Аўтобус спыняеца зноў. Ага, недзе ж тут жыве і мая ге раін! Вылажу з машины ды пачынаю прыглядатца да нумароў на сценах.

Каля старога дома наганяю скуластую жанчыну з бульбай. Яна ўзнімае на мяне вочы і нам абаім становіцца ясна, што думаем аб адным. Мы ўсміхаемся. Я нават яшчэ ківаю галавой, а жанчына не вытрымлівае ды каменціруе:

— Ужо, здаецца, такая лядашчая і зно-ошаная — аж пясо к сиплецца з яе, а яшчэ чапляеца за жыццё!.. Скажы-ыце вы, як чалавек створаны!

Зноў ківаю галавой. Затым пытаюся, як мне знайсці кватэру Любы Гарошка.

— Перад вамі — яна сама! — дзівіцца жанчына.— Калі ласка, заходзьце, зараз адчыню дзвёры!

Адчуваю расчараўанне. Яна ўсё ж такі вельмі звычайная. І гэта — гераін? Такіх — поўныя гарадскія вуліцы! Але нічога іншага не заставалася цяпер рабіць, як узяць сетку з бульбай ды пакрочышь за кабетай.

А неўзабаве з прыемным здзіўленнем сам сабе адкрываю: перада мной — не звычайная мяшчанка, а —рэдкай энергіі і жыццяздольнасці чалавек, які столькі перажыў, застаючыся аптымістам ды чалавекалюбцам.

Прасядзеў я ў жанчыны да глыбокай ночы ды ўсё слухаў.

2

Гісторыя Любы Гарошка і яе сям'і з большага выглядала гэтак.

Лейтэнанту Паўлу Макарэвічу — дваццаць два. Ен — камуніст. Яго Любэ — дзевятынаццаць. Пазнаёміліся яны, на думку Любы, не так, як усе. Найбольш запомніліся ёй сустрэчы ля казармы пяхотнага вучылішча. Яна — сірата, магла ісці, куды хацела, бо — сама сабе гаспадыня. Горш было яму. Толькі позна ноччу, пасля адбою, Павел пррабіраўся праз глухі плот — высокі, ды яшчэ з калючым дротам наверсе. Тады хаваліся яны ў цяні дрэў, і Павел, трывожна азіраючыся, туліў яе да сябе.

Праз некалькі тыдняў яна скончыла педвучылішча, ён — вайсковае. Паўлаў водпуск правялі ў парку, за горадам у лесе, у жытых. А скончылася гэта тым, што ўзялі сведак, пайшлі ў загс ды распісаліся. Камандзіры зрабілі складчыну, з тостамі павячэралі ў рэстаране — гэта і было іхняе вяселле.

Лейтэнанта зараз жа накіравалі за Ломжу ў часць — ля граніцы ў Заходній Беларусі, за ім паехала і маладая жонка. Толькі жыць з мужам усё не даводзілася: ля граніцы покуль што сямейным не хапала кватэр. Яна асела ў вёсцы Паўлішкі, дзе знайшлося месца настаўніцы.

Аднойчы аб'явіла яна вучням, што апошняга ўрока не будзе — клас адпраўляеца на даўно абяцаную экспкурсію ў лес.

Пад лесам была свежазабаранаваная зямля.

— Звер якій съці бег, во — сляды! — закрычалі дзяўчынкі.

— Воўк!

— А страшна як, Любка Макараўна!..

— Гэта — заяц, дзеци! — супакоіла іх настаўніца.

— Або заяц так роўна ставіць след — адзін за адным? — высмеяў яе троечнік — Горбік.

— Бо ён тут, Міша, якраз не скакаў, а так сабе ішоў! — бараніла свой аўтарытэт настаўніца.

— І-ы-ых? — са здзіўленнем уцягнуў у сябе паветра хлопчык. — Зайцы толькі скачуць — як верабі!

Клас выслушала Горбіка з маўклівай пашанай.

Па некалькіх падобных выпадках Любка выдала сабе прысуд: яна кепская настаўніца. Пісала пра гэта мужу, плакала.

Навокал жылі яшчэ жанкі камандзіраў ды таксама чакалі, калі іх забяруць да сябе мужы. Гэта былі найбольш трывучаці-сараўгадовыя кабеты. Яны падпірадкоўваліся інстынкту сама-захавання і на граніцу не надта спяшаліся. Сярод іх Любка часамі забывалася. Большасць жанчын не мела ніякага дыплома, але маладая настаўніца з пашанай адносілася да іхняга жыццёвага вопыту.

Зрэшты, гэтыя жанчыны да Любкі гарнуліся самі. З уласцівым старэйшым людзям імкненнем да маладога кабеціны непрыкметна ёю любаваліся і нават лесцілі, ад чаго Любка паводзіла сябе ўсё больш упэўнена. Камандзірская жанкі адкрывалі адна перад адной душу, скардзіліся на «цыганскія» жыццё. Любка тады ў гутарку не ўдавалася — больш слухала.

Такім чынам, у Любкі і заставалася ўсяго радасці, што на работе — з вучнямі, а ў сваім асяроддзі — маўклівае прысутнічанне. Але, калі ў школе здараліся няўдачы, каму паскардзішся? І яна сумавала. Прыйходзіла дадому, скідала з твару маску, бездапаможна падала на ложак ды плакала ў падушку.

Часамі яе агортваў незразумелы неспакой. А тут яшчэ жанчыны падбухторвалі.

— Мой нарэшце знайшоў кватэру! — пахвалілася адна. — Піша, каб чакала машыны — забіраць едзе!

— А мой злён, — паціху, нібы сама сабе, паскардзілася другая ды цяжка ўздыхнула. — Хто аб ім стане там клапаціцца?

— А для чаго дактары, Ксения Мікалаеўна? — нясмела пацешила яе Любка.

— Дактары — людзі казённыя!.. Ой, цяжка нам, бабанькі — свет такі трывожны!.. А твой калі забярэ цябе?

— Ніяк не знайдзе памяшкання! — з сумам праказала настаўніца.

— Нічога, мілая, прыйдзе час — і выкліча, у вас шчэ ўсё наперадзе — абы толькі вайны не было!

Калі яны выйшлі з дома паштальёна, куды назбіваліся жанчыны, чакаючы пошты, Любу адклікала жонка камандзіра часці, прашаптала:

— Не слухай ты іх! Мужыкі робяць усё, каб толькі быць далей ад нас! Не вер ніводнаму яго слову і не выпускай яго з рук! Ведаеш, сколькі там на граніцы полек? А парадай нас з імі! Яны ўсе зграбныя, ладныя і ўмеюць падлеці да мужчыны, не тое што мы!.. І твой забудзе цябе, калі станеш варонай!

Люба ў душы пасмялялася — гэта Паўлік забудзе? Але яд, выпушчаны кабетай, пачаў дзейнічаць. Праз хвіліну ёй зрабілася страшна — не хацелася заставацца адной ні секунды!

Яшчэ ёй раптам да болю захацелася таксама пажыць сапраўднай сям'ёй: клапаціцца аб мужу, як іншыя. Калі б Паўлік захварэў, як бы яна яго даглядала: старанна, душэўна, ласкава! І не толькі хворага: калі б нават прыйшоў п'яны ці вярнуўся мокры з палігона! Калі ўсё гэта будзе?

А неўзабаве жыщё стала яшчэ больш складаным. І ўсё адбылося незадўжалына для яе.

Найсамперш Люба пачала ставіць на ложак чамусыці лялькі, весці гутарку пра малышоў, раздаваць ім цукеркі...

Аднойчы ў яе на кватэры сабралася жаночая кампанія. Нехта прынёс вестку — у горадзе знайшлі грудное дзіця ў рэчцы. Люба абурылася:

— Расстраляць такую маці мала! Ой, як добра мець дзіця! Такі малюсенькі жывы камячик шукае ў цябе грудзей, цмокае — слабы, бездапаможны: калі не абароніш яго ты, не абароніць ніхто! Я б хацела мець такое!..

Гаспадыня дома, цётка Марыся, уважліва яе разглядзела ды строга праказала:

— У цябе ж жывот ужо — каго ты ашукаеш, мілая?

Жанчыны глянулі на яе фігуру ды прымусілі настаўніцу пачырванець да вушэй. Любу агарнула дзіўнае, упершыню зведанае пачуццё: сарамлівасць, страх перад невядомым, нейкае бязмернае шчасце і нават — гонар. Яшчэ Люба заўважыла, што жанчыны ёй крыху пазайздросцілі. Першы раз адчула — нечым узнілася над сябрóўкамі.

Калі ўсе разышліся, Люба з радасцю села пісаць Паўлу. На жаль, радасць была нядоўтай. Калі б потым у яе хто спытаўся чаму, яна сказала б — зрабілася надта страшна.

Што ж, трывожны быў гэта час ля граніцы. Не праходзіла дня, каб Люба не пачула нешта жудаснае. Маладзейшыя

сяброўкі пачалі яе пераконваць ужо, як не ў час цяпер роды, ды пацешилі — мужы любаць якраз тых кабет, у якіх няма дзяцей. Усё гэта Люба пратускала міма вушэй. Уразіла яе вестка, якая працацілася па Паўлішках:

— У Шудзялаве мінулу ноч шпіёны выразалі сям'ю: мужа, жонку, старога дзеда і троє дзяцей!

Жонка камандзіра часці дадала:

— Раніцой прыязджаў мой па сям'ю і апавяддаў — ноччу немцы ўкралі нашага афіцэра ды зарэзалі двух байцоў. Я адмовілася ехаць на граніцу. Думала, што хоць тут спакойна, а во — і ў Шудзялаве ўжо!.. Пішуць у газетах, як немцы разбамбілі Лондан. Колькі дзяцей загінула пад друзам — тысячы!..

Люба адчула не спакой. Пачала раіцца.

— Што ты надумала? — напала на яе жонка камандзіра часці.— Не перасаджалі шчэ ўсіх ворагаў народа, на носе вайна, усюды шпіёны, а ты — сірату хочаш на свет пусціць? Давай, давай, радзі!..

Любе стала яшчэ больш страшна.

— Схадзі, покуль не позна, у горад да Вялічкі. Акушэрка такая. Бярэ ўсяго дзве сотні і робіць па новай методзе, амаль без болю...

Карацей кажучы, Люба і сама не ведала, як апынулася на ўскраіне былога польскага гарадка ў цікім доміку, абвітым дзікім вінаградам. Тоўстая і салідная дама паклала яе на цвёрды тапчан, пакрыты старой цыратай з рыжымі плямамі ад марганцоўкі і ёду, аглядзела пацыентку ды вызначыла тэрмін.

Ішлі дні, тыдні, а настаўніца другі раз наведацца ў цікім домік не адважвалася — усё адкладвала. Выпадкам, калі хадзіла ў горад па зарплату, спаткала акушэрку.

— Вы да мяне? — настаяржылася тая.— А я ўжо вас не чакала, лічыла — перадумалі! Пайшлі!

Люба бязвольна падпрарадковалася, і яны падаліся на ўскраіну.

Агледзеўшы настаўніцу яшчэ раз, акушэрка заўважыла без ніякага намеру:

— Шкада, што не прыйшлі раней. Ужо можна будзе разабраць — хлопчык ці дзячынка.

Люба раптам апамяталася. У яе аднекуль з'явілася рашучасць. Покуль Вялічка на кухні звякала бліскучымі прыладамі, яна склілася з жудаснага тапчана ды хуценька адзелася.

— Вы куды?! — здзівілася акушэрка.

Люба нешта прамарытала і вылецела з дома. На двары глыбока ўздыхнула і раптам адчула сябе найшчасліўшым чалавекам на свеце. Ну і што, калі будзе вайна? У яе справа —

больш важная! Застаецца толькі чакацы! И таму, што здарыцца, нішто ўжо не перашкодзіць — яна гэтаму гаспадыня!

Па дарозе ішла маладзіца з хлопчыкам. Малы роў на ўсю вуліцу. Люба падалася за імі і палюбавалася.

— Ты чаго румзаеш? — захацелася ёй пагаварыць з малым.— Перастань, бо міліцыянер а паклічу!

Малы сціх ды павярнуў да яе галаву. У сур'ёзных вачанятах, на вейках яшчэ дрыжалі слязінкі.

— А оты я не табе плацу, а — маме сваёй, от! — выпаліў.

Ёй стала надта смешна — ой, які цудоўны жэўжык!

— Нічога, нічога,— супакоіла яна маладзічку, калі тая стала прасіць прабачэння за наследніка. У голасе незнамай Любі выразна адчула захапленне арыгінальнасцю сына.

Няўжо і ў яе будзе такі, няўжо і яна будзе так ганарыцца? Божа, каб толькі хутчэй!

Люба ўжо і слухаць не хацела ні пра вайну, ні пра шпіёнаў, ні пра здраду Паўла, ні пра што іншае.

У час родаў, вядома, яна не раз праклінала мужа. Але неўзабаве Любі, стомленая, абясціленая і шчаслівая ды крыху ўжо іншая — бытта дабавілі ёй дзесяць гадоў — ляжала на бальнічным ложку. Каля яе — малое: родны, бездапаможны камячок. Маладой маці ўсё здавалася, што яно галоднае.

— Ладна, даю вам яшчэ дваццаць мінут! — строга сказала сястра і знікла.

Побач сядзеў Павел. На яго з усіх куткоў глядзе лі жанчыны, муж губляўся і шаптаў ёй:

— Разумееш, атрымаў тэлеграму. Ведаю, аб чым яна, а разарваць бауся. Гадаю: арол ці рэшка. Нарэшце адкрываю. Да чака... Кальнула такое пачуццё — бытта атрымаў тройку на выпускным экзамене!

— А цяпер?

— Ужо — ўсё роўна! Мама мне напісала: няхай будзе адна дачка, а то ў нашай сям'і ўсё хлопцы ды хлопцы... Як жабяня яна яшчэ ў нас... Ну, выздараўлівай...

— Павел, а вайна будзе?

— Што ты?! Хіба на нас адважыцца хто напасць? Сіла якая!

— Так і перад фінскай гаварылі! — умяшалася Любіна суседка па ложку.

— То было тады, а то — цяпер. Нам жа вайна непатрэбная, ці не так? — даводзіў Павел.

З гэтым і паехаў.

А праз пару тыдняў немцы перайшли граніцу. Павел заскочыў да яе ў Паўлішкі, каб толькі кінуць:

— Любачка, бяры Святланку ды хутчэй — на ўсход! За мяне не хвалюйся — скора вернемся! Я нават свой кубак схаваў у траве ля лагера і на сасне зрабіў знак! Гэта мы толькі адступаем, бо нашыя паркі адсталі! Хто меў чым страляць, пайшоў на заход! І ўвогуле нічога кепскага не думай — усё роўна пераможам!

Такі быў яе Павел, такім яго запомніла.

А далей — трагедыя адступлення, жахі бамбёжак. Маці сваім целам не раз і не два закрывала ад куль і асколкаў дачку. Раны, хваробы...

Дайшла Люба толькі да Бабруйска, і дарогу пे раэзалаі нямецкія танкі.

Голад. Прыніжэнне жонкі савецкага афіцэра пад акупацыяй, чаканне кожнную хвіліну арышту і смерці...

Стойка трывмаецца Люба Макарэвіч. Яна неўзабаве — партызанская сувязная.

Аднойчы на вуліцы маладую бежанку сустрэў Паўлаў камандзір палка ўжо ў форме ўласаўскага палкоўніка.

— А-а, Люба Макарэвіч?! Прывітанне, прывітанне! Разам з тваім мужаньком у палон трапіў. Яму снарадам развярнула жывот. Сядзелі з ім доўга ў віленскім лагеры. Але твой гаворыць — памру, а немцу служыць не буду. От дзівак! Дубіна! Відаць, нямецкі снарад не ўсё сталінскае нутро з яго вырваў!.. Зрэшты, шкада хлопца. Што, думаеш, у мяне няма сэрца? А думаеш, не разумею, як страдаеш па мужу?.. Ты — свая стала: столькі разам з маёй жонкай вышерпела ў нейкіх задрыпаных Паўлішках!.. Напішы запіску, пе радам — неўзабаве буду зноў у Вільні. Хай бы падыхаў, калі такі дурань, ды цябе шкада...

Люба — да партызан на нараду. Тыя загадалі:

— Пішы, няхай уступае ва ўласаўскую армію, падбярэ людзей, зброю, колікі адно зможа, і пераходзіць з цэлай групай да нас, нам спатрэбіцца!

Люба напісала так, што муж не зразумеў.

«Пасля гэтага ты мне больш не жонка, а — прадажная шкура! Цябе я і ведаць не хачу!» — адказаў ён запіскай.

Люба — у Вільню. Павел не падышоў нават да калючага дроту, не прыняў яе цяжка здабытых сухароў.

Наплакаўшыся, жанчына вырашила — памірацца пасля вайны.

У Бабруйску аддала пятарагадовую дачку бабцы, а сама — у лес! Гісторыі яе баявых дзеянняў хапіла б на пяць поўнаметражных фільмаў.

Нарэшце немцаў прагналі.

Мінүў год-другі. Дарэмныя пошуки Паўла. Сумна і невыносна цяжка здроўрай і прыгожай маладзіцы ў дваццаць пяць

год быць адной на свеце. Люба выйшла замуж за былога начальніка штаба партызанскай брыгады — старшыню райспажыў-саюза Гарошку. Яны пераехалі ў наш горад, дзе Люба нарадзіла блізнят.

Раптам знайшоўся Павел! Ён — за Уралам у лагеры. Што рабіць? I тайком ад мужа яна стала пасылаць яму пасылкі. Даведаўся Гарошка. У парыве гневу пачаў біць жонку. Стаяў зганяць злосць і на дзіцяці «здрадніка».

Аднойчы Гарошкі ехалі з Баранавіч на грузавіку і дзяўчынка заснула. Муж не зумысна, а проста з-за неахайнасці паклаў малую ў кузай на салому. Туды якраз выходзілі газы ад матора — машина трапіла замежнай маркі з крытым кузавам.

Міналі гады. Памёр муж.

Выпусцілі Паўла — зламанага чалавека, камяк нерваў. Сысціся з Любай ён не змог і не ўзабаве загінуў ад гарэлкі — захлябнуўся ў звычайнай лужыне.

Люба жыла з блізнятамі, цяпер яны хадзілі ў дзеяты клас, а яна працаўала ў нашым горадзе загадчыцай дыетсталовай. Сёння якраз была выхадная.

У апавяданні Любы прагучала яшчэ шмат падрабязнасцей з яе першага замужжа. Мабыць, каб уваскрэсіць Сашу Матросава і расказаць яму пра Макарэвічаў, то і ён зняў бы перад імі пілотку. Аднак пра іх людзі нічога не ведалі.

Гэта быў рэдкі выпадак, калі само жыццё давала аўтару гатовую схему і асноўных тыпаў для твора. Тут не нарыс трэба было выводзіць, а — раман, ды я ж — не раманіст! На жаль, гісторыю трэба перадаваць якому-небудзь пісьменніку...

Чорт на яго, а мо ўзяцца за справу самому?

3

Яшчэ па дарозе ад Любы Гарошка я загарэўся новай кніжкай. Пра яе толькі думаў і ў наступны дзень. Ува мне, як кажуць, настаў «пункт кіпення». Але ж неадкладна садзіцца і пісаць новы твор не мог, бо дамоў завітаў на некалькі дзён.

Цяпер у Маскоўскім навукова-даследчым інстытуце псіхалогіі я вучуся на курсах павышэння кваліфікацыі. Вось ужо год жыву ў сталіцы, пару гадзін у дзень слухаю лекцыі, а рэшту часу — сядзі, пішы, чытай — нішто мне не перашкаджае. А зараз у мяне канікулы.

За адзін дзень я накідаў нарыс на пяцьсот радкоў для мінскага часопіса, адправіў у рэдакцыю ды вырашыў: вярнуся ў Маскву — адразу вазымуся за тэму Макарэвічаў. Покуль што пра гэта нікому — ні слова. Ото ж будзе фокус: пісаў, пісаў навукова-папулярныя брашуры для таварыства «Веды», а тут: раз — і раман!

Па складаных законах сувязі псіхікі чалавека з яго фізічным станам у мяне з'явілася ўжо добра знаёмая ўзбуджанасць — мой арганізм падрыхтаваўся да новага твора.

Люблю такія моманты творчага ап'янення!

Нібы ты зноў скончыў інстытут ды адпраўляешся на работу поўны жудасна рамантычнага хвалявання ад навізы, якую маеш спазнаць, а на душы — бытта першы раз закаханы.

Знаёмыя часта прапапуюць тэмы. Надзённыя, Вострыя. Цікавыя. Не хачу людзей крыўдзіць, абяцаю ўсё выкарыстаць. Дзівакі. Каб усё было так проста! Адно тады парад мы слухаем, калі супадаюць з нашымі жаданыямі. Можа падбіць на кніжку толькі той жыццёвы факт, сюжэт, што з'явіцца як бы сімвалічным выказнікам пачуццяў і думак, якімі перапоўненая твая душа.

Мне самому даводзілася паспытаць несправядлівасці. І бачыў я людскія беды, жудасці вайны. Але калі б усё гэтае па парадку апісаць, атрымалася б няскладная, супярэчлівая, без пачатку і канца реч, якую ніхто не змог бы дачытаць да канца.

І раптам шчаслівая выпадковасць — званок з мінскай рэдакцыі: давалі магчымасць расказаць людзям пра герайзм, цвёрдасць духу, забытанаў ды нялёгкія шляхі майго пакалення ў лаканічна тыпізаванай гісторыі жыцця шматпакутнай кабеціны. Толькі над гэтай біяграфіяй папрапцы. Не хапала ў ёй шмат элементаў, але ж навошта фантазія?

Цалкам ахоплены гэткімі разважаннямі, я пераходзіў вуліцу ля свайго дома. Раптам страшэнна завішчэла гума колаў ды прымусіла мяне прачнуцца — перада мной аднекуль вынырнула і навісла тупаносая аграмадзіна аўтобуса. Наступіў такі момант, калі ў чалавека нараджаецца здольнасць паскоранага ў тысяччу разоў мыслення. І вось дзіва — у жудаснае імгненне я падумаў не аб сям'і, не аб дзеяx, якія застануцца сіротамі. З роспаччу я гатовы біцца з аўтобусам, што не дасць напісаць кніжку, і надта пашкадаваў — загіне бясцэнны матэрыйл пра Макарэвічаў!

На шчасце, выратавалі добрыя тармазы ў машыне. Успацэлы, бы ўдараны токам, выскокваю на тратуар ды ўздыхаю з палёгкай.

4

Жонка — на рабоце, Марынка — у школе, а я з самага рання — да сваіх нататкаў, выразак са старых газет ды часопісаў, якія мелі адносіны да вайны. Усё гэта зараз я складваю старанна ў асобную папку — збіраю матэрыйл, каб узяць з сабой у Москву. Ранейшыя тэмы гэтага не патрабавалі — ні адна фраза, ні адзін факт адгэтуль мной не быў

скарыстаны. Здымкі, фашысцкія загады, дробныя рэчы: лагерныя нумары, няўлюдныя цацкі, зробленыя нейкім палонным для абмену на кавалак хлеба, пажоўкляя лісты дзённікаў мяне ўраз перанеслі амаль на дваццаць гадоў назад. От дзіва — колькі гадоў прайшло ад вайны, а варты адно сутыкнуцца з якім-небудзь дакументам, што звязаны з тым перыядам, як знёў пачынаеш жыць ёю. Што ж, эмацыянальны напал пачуццяў у людзей тады быў незвычайны, вайна як бы ўядалася нам не толькі ў мазгі, нават — у косці. Ёсьць пра што цяпер успомніць.

Я жахнуўся, калі ўсвядоміў сабе, колькі маю матэрывалу. Усё гэта я некалі спакойна запакаваў і легкадумна закінуў. Ліха на яго, мо што-небудзь у мяне зараз і выйдзе?!

Вярнуў мяне да рэчаіснасці рэзкі званок. Стала чуваць, як сын гупнуў пяткамі з ложка на падлогу, як патупаў да телефона, закрычаў:

— Галё-о! Гэта — я! Ну, я — Віця! А гэта — ты, Толік? Чаго табе?

Нейкі час у суседнім пакоі толькі часта тупалі босьня ногі, бытта Віця стаяў на распаленай пліще. Затым чуваць яго стала зноў:

— Не ведаю! Папрашу тату, мо і пусціць!.. А мушкецёры за нашых ці за немцаў?.. Ой-ой, пачакай крыху, збегаю ў туалетку! Я зараз!..

Сын гупнуў трубкай аб столік, паляцеў. Толькі цяпер да мяне даходзіць — я ж дома не адзін, трэба заняцца малым!

— Ідзі мыйся! — кідаю.

Чорт, давядзеца адкласці занятак і накрываць на стол.

— Тата-а, а я адным пальцам адчуваю бараёнкі на другім пальцы! — аб'яўляе малы, вяртаючыся ад мышельніка.

Залівае пачуццё бацькоўскай цеплыні. Толькі цяпер даходзіць да мяне сэнс і камізм размовы малога па тэлефоне ды прычына яго нецярпення. Я ўжо цярплю да яго, спагадлівы, шчодры і клапатлівы. Мне прыемна, як і тады, калі пішу новы твор (творчасць — з тых самых катэгорый, што і інтынкт?!).

Люба Гарошка накрываала сабой дачку ад бомбай і не думала пра сябе, як не думаў бы, напэўна, аб сабе і я, каб раптам што-небудзь здарылася падобнае цяпер, а сын трапіў у такую ж небяспеку. Напэўна, яна адчувала ў ту ўхіліну нават асалоду ад ахварнасці, нібы цяпер я, калі б аддаваў для Віці апошні кавалак хлеба. Ні Люба, ні я не лічым сябе героямі, бо гэта ж не нашыя асабістыя якасці. Такую ўласцівасць прыроды ў генах перадала нам па ланцужку пакаленняў, бо мы — крупінкі аднаго вялізнага цела чалавечства. У такіх клопатах праяўляецца інтынкт прадаўжэння нашага роду.

О, ідэя — трэба прапанаваць такую тэму часопісу «Знание — сила».

— Адчуваеш? То добра! Я таксама некалі адчуваў, а цяпер руکі пагрубелі і няма ўжо адчування!.. Эй, браток, навошта ж ты павыдзіраў з календара лісткі?

— Бо там памылка, тата!

— Памылка?!.. Дзе?

— А паглядзі: чырвонае і чырвонаве!.. Гы, хіба дзве нядзелі адна за адной могуць быць?

— Дурань! Гэта два дні ўзапар свята: сёмага і восьмага лістапада, зразумеў?

— Та-ак?..

— А яшчэ гэтак бывае першага і другога мая, запомні!.. Ды паднімі з падлогі лісток! Давай уклейм яго назад ды будзем снедаць!

Праз хвіліну мы ўжо сядзім і п'ём чай. Хатняя работніца да нас заходзіць цяпер толькі час ад часу, Віцю нядаўна жонка ўладкавала ў дзіцячы сад, але адпраўляць туды яго даводзіща кожны раз ледзь не з боем.

«...А мушкецы за немцаў ці за наших?!» Камедыя!

Прыглądaюся да малога. Віця чагосьці ўпартая моршчынь лоб, бытта вырашае праблему сусветнай важнасці. Вось з такога вырас некалі і Павел Макарэвіч. А якім будзе мой сын? Калі і яму жыщё наладзіць суроўы экзамен, ці здолее яго вытрываць?

Па праўдзе кажучы, то я адарваўся ад сям'і. У маіх дзяцей свой цэлы свет, я ж ад яго надта далёкі — усё на Іру склаў. Хіба справіцца адной жанчыне?

Я адчуў трывогу.

— Віця, чаго моршчыншся?

— Тата...

— Ну?

— Тат, от крыўдна бывае, калі ты страляеш, страляеш, а танкі нямецкія ўсё ідуць і ідуць, праўда?

— Гм!.. Што табе ўзбрыйло ў галаву, чалавечка? Не балбачы, чаго не трэ, еш! Ваяка мне знайшоўся!

— Я ем...

Ад аўтараў патрабуюць сучаснасці. Залежыць, як хто яе разумее. Я, напрыклад, кожную ноч у сне ўцякаю ды ўцякаю ад немцаў, а то іду ў атаку ці трапляю пад бамбёжку. А ў дзяцей ўсё яшчэ гуліні пра вайну. Яна для нас — таксама сучаснасць, толькі праўдзіва яе малой.

Віця запіхнуў у кішэньчык на грудзях пластмасавую чарку, уставіў туды доўгую макароніну ды смокча праз яе чай.

Іра на яго, у дадзеным выпадку, напэўна, накрычала б. Бацька ўдарыў бы калісъці мяне па руках...

Накрычаць на Віцю, ударыць яго і мне? А ці ўсё правільна рабілі нашыя бацькі? Заўсёды так, як трэба, паводзіць сябе жонка?! Няхай развіваецца ў ім дзіцячая фантазія! Здаровы арганізм малога, напэўна, патрабуе руху, адчування сітуацыі, адчування смаку, фарбаў і гукаў,— нездарма ўсё гэта для яго робіць такую прыемнасць.

У выхадцы малога нават бачу самастойную арыгінальнасць і на момант адчуваю ўсё, што адчувае Віця. Мяне кранае струнка бацькаўскай гордасці, адчуваю сябе щаслівым. І тут прыходзіць думка, што беднаму Паўлу Макарэвічу не давялося гэтак вось сядзець са сваім сынам, паспытаць гэтую прыемнасць, выслухоўваць наўнае і даверлівае балбатанне нашчадка. Зрабілася шкада чалавека да слёз.

— Недагрызак каму пакідаеш?

— Ай!

— Бяры вунь мёд і намаж! Не выкідваць жа нам яго!

— Не хачу!

— Грашыш, брат. Як бы ты яго падабраў у вайну, калі людзі марылі аб кавалачку хлеба!

— А оты не падабраў бы! — неахвотна падпрадкоўваецца малы.

Ліха на яго, няўжо кожнаму пакаленню трэба перажыць тое самае, што перажылі бацькі, і — мець сваіх Макарэвічаў, каб дайсці да разуму? Як перадаць свой вопыт роднаму сыну?!

— Тата, а калі афіцэр рускі, а салдат армянін, то як яны гавораць?

— Гм...— збіраюся адказаць, ды ўпэцканы мёдам малы пытаецца ўжо другое:

— А калі стрэліць з пісталета на пчол, то яны збаяцца, тата?

— Не.

— А — з гарматы?

Што ж, у малых звычка задаваць пытанні з упартасцю аўтамата. І тут прырода. Арганізм — складаная самаарганізаваная сістэма. Для існавання будучага чалавека трэба набраць энную колькасць інфармацыі, таму ў малога аббуджаеца цікавасць. Яно робіцца ўпартым, цастойлівым, вынаходлівым і настырным — абы цябе выпытаць. Прыточны механізм. Малому рабіць пытанні прыемна, хоць яно і не разумее часамі тваіх адказаў. Яны ў яго недзе там адкладваюцца, уступаюць ва ўзаемадзеянне...

Чаму перастаеш заўважаць старасць іншага пажылога чалавека пасля першых яго слоў? Бо ў яго фразах вылазіць

дзіцячая душа, не прытулены прыродны механизм. Стары чалавек — не з вусамі ды барадой, а — хто страціў гэтую ўласцівасць.

Пытайся, Віця! Пытайся, родны, набірай інфармацыі, колькі ў цябе ўлезе, і будзь такім да старасці. У каго доўга захоўваецца цікавасць, той доўга чулы і на беды людскія, на крыўды і справядлівасць...

— Тата, а чаму ў цябе тут такі гуз? — кранае мяне сын за шыю.

— Гэта — гартань, сынок.

— А чаму ў мяне няма? — мацае сабе шыю.

— Яшчэ будзе. Яна праяўляецца толькі ў дарослых. А яшчэ гэта называюць — Адамаў яблык.

— А чаму, калі ты глытаеш, і яблык Адама рухаецца?

Як табе вытлумачыць? Анатомія горла для цябе, мабыць, яшчэ заскладаная. Успамінаецца гатовы адказ для такой сітуацыі нейкага класіка:

— Таму, Віця, бо пер-пен-ды-ку-ля-ар!

— А-а!..

Праз хвіліну спахопліваецца:

— Я ўжо ведаю, чаму мамка не хоча, каб у нас жыў кот.

— Ну?

— Бо ты будзеш спаць, а гар... гыр... яблык дзядзькі Адама заварушыцца, кот падумае: мыш — і цябе загрызе!

Малы кажа з перакананием ды радасцю, што дадумаўся да такой ісціны. Божа, колькі гэтamu чалавечаму паасткту яшчэ з'есці каши, колькі яшчэ развіваецца, каб такое не гарадзіць. Нічога, вырасцеши і ты, хлопча. Успамінаю сваё дзяцінства. Аднойчы ў садку зязулька пракукаўала мне сем раз, і я надта ж узрадаваўся — от доўга буду жыць!..

— Праўда, тата?

— Нé, тут ты не маеш рацыі.

— Чаму-у? — пытаецца расчараўаны.

— Гм... Бо той самы пер-пен-ды-ку-ля-ар!

І на гэты раз магія незразумелага слова супакойвае цікавасць малога. Уваходзіць Іра.

5

— Ну, як вы тут? — пытаецца ўзбуджаная жонка.— Яшчэ толькі снедаец?

— Адно селі.

— А чаму ж ты ў дзетсадзік не пайшоў? — пытае малога.

Вінаваты я, але Іра стрымлівае сябе, стараецца не даць прычын да сваркі ў апошнюю гадзіну.

— Мам, ужо адзінаццаць гадзін!

— Чаму ж не пайшоў раней?

— Бо позна ўжо было ісці раней! — са шчырым пераканнinem даводзіць ён.

Я смяюся.

— Во, а ты шчэ і рагочаш! — не вытрывала Іра.— Не мог выправіць? Дарэмна толькі гроши садзім на дзетсад!

— Спецыяльна не пусціў. Няхай апошні дзень хоць пабудзе з бацькам,— пачынаю тлумачыць ды адразу змаўкаю: Іра мяне зусім не слухае.

Я не гаварыў ёй пра Любу Гарошку, бо тады гісторыя жанчыны здалася б менш цікавай. Чамусыці не магу прадоўжыць пісьмо, калі ў яго нехта загляне. Падабаецца паказваць жонцы ўжо гатовыя рукапісы, чытаць іх усlyх і назіраць у яе твары выраз здзіўленага захаплення. Як жа яна ўзрадавалася б, калі б на гэты раз я паказаў ёй не артыкул, а — цэлы раман!

Зрэшты, сёння, мусіць, каб і хацеў нават, то не змог бы расказаць Іры з-за перамен, якія адбыліся з ёю ў апошнія месяцы. Мяне гэта крыху непакоіць, перамены гэтай чамусыці я баюся, таму цяпер за жонкай так настярожана сачу.

Спачатку Ірыны туфлі бадзёра прагрукаталі па дошках падлогі, потым замерлі, нібы яна забылася куды ішла. Азіраюся. Яна ўсё яшчэ трymае партфель.

«Запрацавалася, бедная. Пацярпі, Ірынка, праз паўгода пакладу пे рад твой новую кніжку!..»

І тут я падумаў, што першы перыяд жыцця Паўла з Любай зусім быў падобны да нашага. Гэтаксама Іра з Марынкай жылі адны, гэтаксама я бачыў іх тады толькі, калі прыезджаў у горад па камандзіроўцы...

Як ўсё проста — пачынай апісваць Макарэвічаў, успамінаючы пра нас!..

Не забыцца ўзяць з сабой пісьмы Іры таго часу, у іх можна будзе тое-сёе перайначыць ды падаць за Любіны...

— Паеш з намі! — бяру ад жонкі ношу. На мяне находитцісь хвалая чуласці.— Ух, колькі наладавала сышткаў — вярблюду пад сілу! Падсаджвайся да нас!.. Раніцой, нябось, не надта хацелася табе...

— Ага...

Яна сядзе за стол і толькі цяпер вяртаецца аднекуль здалёк. Уздыхае ды заглядвае ў чайнік.

— Не маглі заварыць свежы?

— Па-салдацку...

Звоніць тэлефон.

— Гэта — мне! — з якімсьці незнаёмым мне імкненнем і новымі рухамі апярэджвае мяне жонка ды зачыняеца ў пакоі.

Скrozь шкляныя дзверы відаць, як гаворыць у трубку. У суседзяў хтосьці барабаніць на піяніна ды заглушае слова. У Ірынай прыгажосці — такой звычайнай, дагэтуль спакойнай і свойскай — з'явілася нешта незнамае. У яе з'явілася нейкая жывая разгубленасць, неспакой ды напружанае чаканне чагосці незвычайнага. Нешта зусім новае, незнамае было і ў Ірынай фігуры, нават — у патыліцы.

Як за год асобнага жыцця мяняюцца людзі!

Успамінаецца анекдот, што мне ўчора расказала. Першы раз ад яе пачуў такое — ледзь не вульгарнае, нясмачнае. Расказаць ёй мог толькі мужчына, з якім трэба мець ледзь не інтymnaya адносіны...

А яшчэ — учора прыйшла з працы з навіной. Мяне надта здзівіла — дакладна гэта самае пару дзён таму сказаў ёй я, але ж чаму мае слова прапусціла міма вушэй?!

Іра — якаясьці неспакойна прыгожая, з асаблівым бліскам у вачах — вяртаецца:

— Са школы званілі...

Пару мінут маўчым.

— Ты сёння едзеши. Што табе падрыхтаваць?

— Як заўсёды...

— Тата-а, не выкідрай у Маскве катушак, калі ў тваёй машиніцы ленты скончаны,— просіць Віця.— Прысылай іх мне, добра?

— Навошта?

— Самазвал буду рабіць...

— А-а!.. Прышлю абавязкову.

— У мяне яшчэ два ўрокі ў другую змену. Дастану твае рэчы з шафы цяпер, а ты ўкладзеш іх сам. Віця, дапамажы сабраць са стала! Што твае чаравікі робяць тут на падлозе?

— Сама бачыш! — крыйдзіцца сын.— Адзін сабе стаіць, другі — ляжыць...

— Не балбачы, лепш падбяры!

Дзіўна. Нават страціла пачуццё гумару. Няўжо ўсё гэта ад стомленасці?

— Косця, ты меўся ў рэдакцыю ісці. Пойдзеш?

І ўтым, як выгаварыла маё імя было штосьці новае. Я яшчэ не цвё рда перакананы, што гэта кепска. Мяне больш уражвае навізна з'явы:

«Чорт, як можна адно і тое самае слова вымайляць парознаму?!»

«А мо толькі так здаецца? Мо да Іры прыдзіраюся? Што са мной адбываецца?!»

— Трэба, відаць, сходзіць. Даведаюся, як там з нарысам — яны хацелі скарочаны варыяпт надрукаваць, покуль надрукуе

яго часопіс. Мо і паспеюць. Дагаваруся заадно, каб табе ганарар выдалі...

— То ідзі,— кідае абыякава.

Але я не спяшаюся.

Сын памчай у кіно. Поўны спачування і віны, прыцягваю жонку, нахіляюся пацалаваць. Звычайна на мой парыў вусны яе паслухмяна раскрываліся і яна адказвала сардэчна, чула і аддана. Цяпер жа тыя самыя вусны былі нецярплівые, бытта Іра некуды спяшалася, бытта не хацела мяне пакрыўдзіць і толькі таму паддалася. Спахопліваюся: усе канікулы яна такая — як бы баялася, каб я да яе не дакрануўся!

— Знайшоў час прыставаць! — вырываецца праз хвіліну. Пастаяла, паслухала: — О, першы канцэрт Чайкоўскага нехта на піяніна іграе над намі! Эх, як бы я хацела паслухаць зараз добрую музыку! — уздыхае ўжо лагодней.— Ідзі займайся сваімі справамі, табе ж сёння ехаць!

Дарэмна напамінаць. Я фактычна ўвесь жыву дарогай. Магнітам цягне паспрабаваць здзейсніць сваю задуму — што атрымаецца?.. Успаміпаю сваё рабочае месца, стосік паперы, спакойную атмасферу ў пакоі ды вобразы, якія пачынаюць паўставаць перад вачымі, і — нібы пасля доўгай разлукі, я ўжо ўвесь рыхтуюся, нецярпліва чакаю спаткання з усім гэтym — бытта з кахранай!

6

Вечарам збіраемся ўсе дома. Сын ужо спіць.

— Што табе прыслаць? — пытаюся ў Марынкі.

— Фатагра-афій з кінаартысткамі!

— Я знаёмы з некаторымі. Яны жывуць побач са мной. Прыедзеши у гості з мамай, то пакажу іх табе.

— Ой, пра-аўда?! — дачка аж падскоквае ад шчасця.

— Няўжо буду цябе ашукваць? Абавязкова пазнаёмлю...

Го, а чаго ж ты ўжо гэтак пасмутнела?

— А-ай, тата! Усё роўна ў двары мне ніхто не паверышъ, што іх бачыла! Лепш прышлі фота!

Я зарагатаў.

Іра не рассмяялася і на гэты раз...

Здаецца, я яе разумею. Зноў пакідаю адну з дзецьмі. Мае частыя прыезды толькі дабаўлялі ёй турбот: кожны раз збірай мужа ў дарогу, праводзь, каб потым зноў акунуща самотнай маладой кабеціне ў клопаты. Толькі наладзіць рытм сям'і, толькі прызвычаіцца да новага парадку, ды ўсё ёй разбураю...

Але ж ці мне аднаму патрэбна гэта вучоба? Ці не яна падбівала мяне на курсы, не малявала таго, што будзе, калі я стану доктарам?

Адправіўшы дачку спаць, жонка праводзіць мяне да поезда.

Пакідаем у купэ чамаданы ды вяртаемся на перон. Стایм і маўчым. Робіцца надта шкада жонку, адчуваю сябе вінаватым. У кішэні ляжаў спіс рэчаў, каторыя я меўся купіць у Маскве ды прывезці наступным разам. Вымаю паперку, каб упэўніцца, што яна са мной, чытаю:

— «Пласцінкі Рахманіна. Бетховена. Чайкоўскага. Сродак на моль. Пальчаткі шостага памеру...» — усё табе дастану, будзь спакойнай...

— Можаш не даставаць, нічога мне не трэ-эб... — праглынае яна камяк ды адводзіць поўнія слёз очы.

Прыкідваюся пакрыўджаным. Бо, на самай справе, гісторыя з Паўлам і Любой далі мне зарадку, дадалі якойсці ўпэўненасці ды зрабілі нячулым да нападак. Усе навакольныя падзеі мераю з пункту гледжання гэтай трагедыі.

— Чаго ты, Іра?! Ведаеш, якую цікавую тэму знайшоў я на канікулах? Клад! З-за адной яе варта было прыезджаць з Масквы! Такую жанчыну мала назваць гэтае раінай...

— Дзе сці-то ты знаходзіш, толькі каля свайго носа нічога не бачыш!

Я прамаўчаў. Іра дома рабіла выгляд, што вельмі занятая. А калі я закрываў чамадан ды зыркнуў убок, то выразна ўбачыў, як грымаснічала перад люстэркам. На твары тады ў яе не было і ценю стомленасці. Яна шчасліва бліскала вачыма, бытта да некага ўсміхалася. Цяпер усё гэта я ўспамінаю, і мяне давіць крыўда.

Адным словам, абое чакаем, калі нарэшце адыйдзе той поезд. Час цягніцца невыносна доўга.

Ля ўвахода ў вагон пачынае буйніць маладзенъкі афіцэр марфлота. Гэта нам як бы наруку, і мы паварочваем галовы. Афіцэр абдымаецца з нейкім тыпам, лаеца ды штурхае пасажыраў налева і направа. Іра адчувае, што не змагу ўстаяць на месцы, хапае мяне за руку, накідваеца:

— Стой, не пушчай!.. Есць на гэта міліцыя, вайсковыя патрулі, яны і разбяруцца!

Яе філософія мяне злуе. Збіраюся вырваць руку, ды бачу пажылога міліцыянера з планкамі ордэнскіх калодачак.

— Маладыя людзі, нядобра так сябе паводзіць! — пабацькоўску звяртаеца ён да буйнаў. — Вы ж тут не адны...

Мараク узвісівся:

— Старшы сяржант, як размаўляеце з лейтэнантам? Ану, стаць смірна!

Ад яго нахабнасці людзі нямеюць. Міліцыянер паныла змаўкае ды самотна ідзе прэч.

— Нягоднік! — памкнуўся я да п'янага.

Іра ўшчапе рваецца за рукаў мацней. Мяне ўсяго аж трасе ад абурэння і злосці цяпер ужо на жонку:

— Пусці!

— Не пушчу!.. Да чужых людзей ты, нябось, надта ўважлівы! — гаворыць яна ўжо з нянявісцю.

Каб не пасварыцца зусім, бяру сябе ў рукі ды гавару амаль спакойна:

— Дарэмна затрымала! Мы б яго з міліцыянерам скруцілі!

— Чаму ты пра мяне так не клапоцішся, як аб іншых?! — голас Іры ўздрыгвае.

— Ну чаго ты, Іра, увесь час такая раздражнёная! Яшчэ не хапала, каб мы нагаварылі адно другому чорт ведае што якраз цяпер, на развітанне!

— Жывеш — нібы ўдава, няма да каго нават загаварыць. Чакаеш, чакаеш яго, а ён кажа, што завітаў у дом не да цябе, а — з-за нейкай там бабы! — заплакала.

— Даслухай! — дзіўлюся я разгублены.

— Другі раз з вакзала адразу ідзі да яе! — як бы радуецца яна.— Дамоў можаш цяпер і не заходзіць! Ужо яна цябе будзе чакаць!

— Што ты мелеш?!

— Усё роўна з цябе карысці дома — нуль!

Ірын выбух — лепшы за маўчанне. Ведаю з вопыту — зараз з яе выйдзе горыч, і тады яна зноў стане ласкавай ды разважлівой. Толькі патрэбен час, а поезд вось-вось адправіцца. Ці не здаць білеты ў касу, не паехаць заўтра?

Аб'яўляюць адпраўленне.

— Ладна, едзь ужо сабе ў сваю Москву! — уздыхае яна з папрокам.

Мне здаецца, што Іра адно цяпер адкінула ўсе капрызы, драбязу і, нарэшце, збіраецца нешта сказаць, але замала мае часу. Нерашуча тапчуся. Яна зразумела — я ведаю, што яна не шта хавае, і гэта прыносіць ёй мсцівае задавальненне.

— Сядай, сядз-ай, што ўжо з табой зро-обіш!.. — падштурхуювае мяне.

Ускокваю на падножку.

Упрытык да вагонаў стаяць праважатыя. Вагоны рушылі, і гэтыя людзі адстали. Іра адыходзіць далей ад пуці, бяжыць па пероне, махае рукой. Мы заўсёды так праводзім адно другога. Яна бяжыць доўга, покуль не канчаецца перон, тады штосьці крычыць. Выхіляюся з вагона.

— Косця, ты мяне болей не кахаеш? — далятаюць яе слова.— Што са мной бу-удзе, Ко-осця?!

— А ў чым спраўа?! — ледзь не да паловы корпуса высоўваюся з акна. Ліха на яго, выходзіць — яна сапраўды нешта недаказала?!

Мяне раптам кранае якоесыці прадчуванне. Хочацца павыкідваць праз акно чамаданы і выскачыць з вагона, покуль не набраў поезд хуткасці.

Перабіраючы ўсё ў памяці, потым я не раз сябе папракаў, чаму тады не выскачыў — было б усё ў парадку. Але ж я тады паддаўся эгаістычнаму самалюбству. Разважаў прыкладна так: столькі збыткавала з мяне, выбіла з настрою, а цяпер адумалася? Позна! Пацярпі і ты крыху — табе гэта карысна!

Задаволены помстай, вяртаюся ў купэ. Там — дзве маладзенъкія прыгажуні. Дзяўчата ажыўлена шчабечуць, але бачаць чужога дзядзьку і адразу робяцца сціплымі школьніцамі. Заставацца з імі нязручна.

7

Выходжу ў калідор і спыплюся ля акна. Агні горада зніклі, за акном — цемень, няма за што зачапіцца воку. Я яшчэ злую на жонку, аднак у глыбіні душы адчуваю сябе вінаватым. Каб не прыдумваць на Іру кепскіх слоў, стараюся адцягнуць сваю ўвагу на іншае.

Шкадую міліцыянеру. Уяўляю сабе бывалага чалавека, які цяпер якраз валачэцца ў дзяжурку з пачуццём, бытта яго аплявалі. Азіраюся, шукаю вачыма афіцэра-малакососа. У калідоры — нікога з дарослых. Уздыхаю. Чуваць, як малады голас з усходнім акцэнтам дурачыцца з правадніцай:

— Па-ачыму міне лайш? Адын узбэк на цэлы вагон, і ты яго лайш? Па-ачыму так?!

Непадалёку якаясьці дзяўчынка ў спаднічцы паверх лыжных шаравараў палахліва кранае пальчикамі паніке ліваны прэнт для занавесак, гладзіць узор на сценках вагона. Яна вельмі нагадвае мне дачку з яе праблемай: «Ай, усё роўна ніхто ў двары мне не павершыць, што бачыла актрысу і размаўляла з ёю!...»

Дзяўчынцы падміргваю.

Перад вачыма зноў паўстае Іра. Бяжыць па пероне ды махае рукой, бытта выцірае шыбу. Апошнія слова яе гучалі роспачлівым крыкам у цемры і прасілі ратунку. Мог жа я сказаць нешта добрае, каб вярнулася шчаслівая дадому, горла шкадаваў? Цяпер будзе хадзіць па горадзе і мучыцца...

Чаму на свеце так зроблена, што такое простае, як пару ўцёлых слоў, якія могуць узаскрэсіць чалавека, часамі і кляшчамі з нас не выцягнеш?! Зрэшты, блізкія людзі не павінны быць такімі дробязнімі, Іра, вядома, даруе і гэты раз. Яна,

бедная, перажыла столькі, што і пра яе можна напісаць добрую кніжку.

Хто бываў на раённых нарадах ці ў райвыканкомах у пасляваенны час, той не мог не бачыць у нас жанчыны з галавой, абвязанай цёплай шэрай хусткай, у растаптанных валёнках і ў старомодным паліто ў талію. На перапынку гэтая жанчына прагна смактала цыгарку ў кампаніі з мужыкамі, як роўная з роўнымі. Яна мела звычку ўбіраць галаву ў плечы ды зацягвацца папяросай так, што трашчала махорка, млелі вочы. Да куды ўшы, зноў гатова была рынущца на спрэчку. Толькі ўвечары перад кім-небудзь дзівілася:

— То ўжо но-оч?! Ой, а я раніцой як узяла кавалак хлеба ў рот, так больш яшчэ нічога і не ела!.. Ды ў мяне ж заўтра даклад перад выбаршчыкамі, калі мне рыхтавацца?!

Прыбыўшы на кватэру, садзілася канспекціраваць. Калі ж зморваў сон, яна з паўгадзіны драмала. Прачыналася ды зноў выпісала цытаты. А раніцой, усхапіўшыся з кушэткі, скубла пару разоў грэбнем свае жорсткія валасы, хавала іх пад хустку ды, праглынуўшы што-небудзь на хаду, імчала на працу, сельвыканком ці ў брыгаду. З дзесяткам людзей на перапынках пачынала размову і ні адной не паспявала кончыць.

Гэта была Кама Вацлаваўна — Ірына маці.

Да вайны паміж сходамі і нарадамі Кама нарадзіла дачку Іру і сына Івана. Ей не было часу ўдзяляць ім увагі. Дзецымі заапекаваліся блізкія і далёкія сваякі ды знаёмыя.

Настала вайна.

Першым поездам Кама Вацлаваўца адправіла малых у тыл, будучы ўпэўненай, што ў цяжкі для Радзімы час яна гэтым споўніла мацярынскі абавязак, пасля чаго ўключылася ў эвакуацыю заводаў ды ўстаноў. Яе дзецы самі пакутавалі па прыфронтовых дарогах, разбітых вакзалах, у абарэльных вагонах, перапоўненых вёсках, іх апекавалі людзі.

Пасля вайны маці дзяцей знайшла ў дзетдоме. Прывёзши малых да сябе, яна хадзіла за імі, сююкала, падлецвалася ды надта перажывала, што яны цураюцца. Цяпер ужо нельга было, пакінуўшы на цэлы дзень ежы, замкнуць іх у кватэры ды ляцець на работу, як да вайны,— вылезуць праз акно.

На работе нехта заўважыў, што Кама Вацлаваўна «здала пазіцыі». Начальства ёй зрабіла вымову. Бедная кабеціна вінавата прамаўчала, аддала дзяцей пад нагляд суседак і зноў прападала па вёсках і на нарадах. Надзвіва, дзецымі гэта спадабалася. Нездарма яны прайшли фронтавыя дарогі: цэльмі тыднямі маглі жыць ледзь не на адным сухім хлебе і кільцы.

Сын рабіў электроліз вады ды страляў грымучым газам. Прывалок шчаня і вучыў яго па камандзе брахаць. Змайстраваў

адмысловы лук, спрабаваў яго дома на сценах, шафе, а потым папрастрэльваў нават падручнікі. Затым Ваня знайшоў сабе кампанію. Сталі паступаць ад настаўнікаў скаргі. Урэшце яго выключылі са школы. Хлапец матляўся нейкі час без заняткаў, покуль не ўзяўся за розум. Паехаў у Мурманск, паступіў у марское вучылішча, скончыў яго і ўжо каторы год плаваў памочнікам капітана рыбалоўнага сейнера.

Гэтым часам Iра, прыгледзеўшыся да адносін сябровак з мацяркамі, стала прыходзіць дадому і гарнуцца да маці. Жанчына палохалася, разгублена цярпела выбухі доччынай ласкі ды адчуvalа сябе гэтак, бы не шта крала.

Скончыўшы сяк-так школу, Iра паступіла ў інстытут. Там мы і пазнаёміліся — я быў аспірантам, а яна — студэнткай. У Iры заўважалася развітая здольнасць адклікацца на ўвагу чужых. Прывычнае да апекі выпадковых людзей, яна і падросшы была да ўсіх даверлівай і непасрэднай. Я — старэйшы за яе на пятнаццаць гадоў дзядзька, які прайшоў агні і воды, стаў ёй адразу і бацькам, і братам, і мужам...

Надзіва, у Iры, якая сама не зазнала сямейнага шчасця ды цяпла, абудзіліся буйны інстынкт мацярынства і здольнасці гаспадыні. У самыя цяжкія для нас абаіх дні яна ўмела стварыць дома атмасферу радасці і дастатку. Гадоў сем прахылі мы абое ў згодзе і спакоі, покуль не захапіла мяне цалкам навуковая праца. Вось тут я, мабыць, нешта ўпусціў, Iра пачала жыць як бы сваім жыццём, а я — сваім...

Нам трэба было шчыра пагаварыць. Нічога, прыеду на месца і адразу напішу жонцы доўгае і ўпласівіць.

8

Ад того, што я сам сябе супакоіў ды прыняў рашэнне, адразу робіцца лягчэй. Думкі пайшли ў іншым напрамку.

Цікава, чаму кніжак, як маладыя знаёміліся, кахаліся ці адно за аднаго змагаліся — тысячи, а пра тое, як жывуць потым, гэтак мала? Што за прычына гэтай з'явы? Няўжо чытачоў цікавіць адно той перыйяд, калі маладыя імкнуцца да збліжэння? Жаніцьба ж не завяршае біялагічную дзейнасць пары, яна — адзін толькі з этапаў на доўгім і складаным шляху яе існавання.

Расце матэрыяльны ўзровень чалавека. Клопаты аб сям'і паступова бярэ на сябе грамадства, дзяржава, і ўсё больш чалавек вызываеца ад турбот, а перыйяд змагання аднаго партнёра за другога ў рамках адной пары расцягваецца. Што ж, продкам нашым не было калі высвятаць адносіны — іх займалі праблемы хлеба, жылля, мажлівасць спаткання з

драпежнікам. Аднак і зараз трапляюцца людзі, для якіх усё жыццё — цярпене.

От бы вывесці ў кнізе такіх, як Іра: яны ні ў дзяцінстве, ні цяпер не маюць спакою. А які з яе цудоўны чалавек і маці — сардэчная, клапатлівая, старанная, сумленная, якая з яе чысцёха... Што — нявытрыманая? Характэрная жаночая рыса!.. Мне часта падабаюцца ў ёй гэтыя выбухі спантаннія!..

Правёўшы мужа, яна там недзе зараз паклала дзяцей спаць, паплакала, вядома, перажывала ды села рыхтавацца да ўрокаў, а пасля — правяраць сышткі. Потым будзе зашываць, мыць, скрабці, чысціць, сушыць. Яшчэ загляне ў яку-небудзь кніжку. Наставіць будзільнік і... Раніцой настроіць на цэлы дзень малых ды адправіцца ў школу.

Гэтак — дзень у дзень! Звар'яваць можна. Застаўся нейкі жаль у душы да Іры, крыўда за тое, што нагаварыла столькі глупстваў? Ну і што, перажыву! Жыщё ў яе --- бы на перадавой.

У будзённых клопатах такіх гаротніц убачыць добрае і вялікае надта цяжка, бо яно пакрыта штодзённай турботай, губляеца ў дробязных капфліктах. Аднак чаму ж не паказаць і ў гэтым герайзм, адданасць справе, прыгажосць?

Паспрабую зрабіць гэта потым. Усё залежыць ад того, як пойдзе гісторыя Макарэвічаў.

У чамадане ляжыць папка з матэрыяламі. Толькі цяпер успамінаю, там — паперка з апавяданнем знаёмага.

У ліпені 1941 трапіў ён у віленскі лагер палонных. Немцы іх вадзілі ачышчаць савецкі склад з кожухамі. Гітлераўцам тэрмінова спатрэблісці баракі склада, а немцы былі так упэўнены ў хуткай перамозе, што кожухі здаліся ім зусім непатрэбнымі: цэлы тыдзень палонныя вывалаквалі іх на двор, складвалі ў сцірты, ablівалі бензінам і... палілі.

Сярод зняволеных размяшчу і Паўла.

У мяне — амаль гатовы раздзел з перажываннямі героя ў першы тыдзень няволі! Вось мой Макарэвіч валочыць кожухі разам з іншымі і дзівіцца: дзе ж нямецкая гаспадарлівасць, эканомнасць, руплівая прадбачлівасць? У гэты момант падыходзіць да іх франтаваты вартавы ды самаўпэўнена кажа:

«Паліце, паліце гэтае смецце, усё роўна да зімы — рускім капут!»

Ад думкі, што мяне чакае новы твор і рабочы ціхі пакой, дзе застануся сям-насам з маймі героямі ды вобразамі, мяне разбіраюць знаёмыя дрыжыкі. Пачынаю спяваць. Рабіць гэта можна і без гукаў. Мпе падабаецца спяваць ва ўяўленні пад стук колаў у дарозе, у аўтобусе, пад шум вады з кранаў у лазні, і тады ў мяне атрымліваецца надта здорава. Вось і зараз выводжу мысленна фантастычнай прыгажосці мелодыі.

З цемры выскачылі агні. Праз хвіліну іх становіцца многа. У моры свягла паказваюцца будынкі — карпусы цукровага завода. Выбягаюць з купэ мае суседкі ды прыпадаюць да акна. Толькі цяпер разглядаю, што яны даволі звычайныя дзяўчата. Гэта мне ўжо столькі гадоў, калі кожная маладзенъкая дзяўчына здаецца прыгажуніяй.

— Во, тыя дамы — я будавала! І тыя парніковыя рамы! — паказвае сяброўцы рыжаваценъкая таўстушка.— А там унь — наш завод! Тут — бальніца! Гэты будынак — кантора. А вось адсюль як пачнуць ісці цукровыя буракі, так да самай вясны!

— З горбай, што ляжаць?

— Яшчэ іх няма — не навязлі! Там ляжыць вапнавы камень. Яго ў цукар дабаўляюць.

— Каб цяжэйшы быў? — жартуе нехта з калідора.

— Не-е! — абураеца таўстушка.— Каб быў белы. Яго ме-люць, разбаўляюць содай на малако...

— З каменю можна малако зрабіць?

— Мо-ожна!

— Гм, не ведаў!..

Добры дыялог. Шкада, не выкарыстаеш у гісторый з Макарэвічам. Мо спатрэбіцца іншым разам, трэ абавязкова запісаць... Памяць маю слабую, нічога ёй не давяраю, усё заношу ў блакноты. Яны заўсёды са мной і розныя: для дыялогаў, для фактаў, для замалёвак з натуры...

Неўзабаве дзяўчата з чамаданамі выходзяць. На іх месца ўносяць чамадан нейкай дама.

Нас цяпер двое.

Сярэдніх год жанчына знімае плашч, кладзе на верхнюю паліцу матрац ды збіраеца туды лезці.

— Што вы, што вы, кладзіцесь на маё месца, а наверх палезу я! — уступаю незнаймай сваю паліцу.

— Дзякую, — кажа абыякава.— Здаецца, і другая ніжняя свабодная, не трэба наверх узімацца і вам.

— А і праўда! — бяруся пераносіць сваю пасцель. Жанчына вяртаеца з туалета пераапранутая ўжо, кладзеца на коўдру ды бярэ кніжку. На ёй кофта без рукавоў, распушчаная русая каса, молада завернутая на грудзі. Ува мне аббуджаеца якаясьці нездароваяя клапатлівасць аб ёй. З перабольшанай стараннасцю аглядаю акно:

— Ці не прасквазіць нас ноччу?

— Яшчэ на дварэ цяпло,— кажа яна зноў абыякава.

Далей едзем і маўчым.

Я ляжу на другой лаўцы, разглядаю часопіс. Паміма волі мае вочы зыркаюць на белыя плечы суседкі. Выразна адчуваю прахалоду яе рук, плячэй, шаўкавістасць валасоў.

«Цьфу, чорт, я ж — бацька амаль дарослых дзяцей!» — лаю сябе за грэшныя думкі ды рашуча бяруся чытаць абзац спачатку.

Мне ўдаецца ўлавіць сэнс артыкула, але толькі на хвіліну. Цяпер ужо адчуваю нават рукамі пругкае супраціўленне, падатлівасць трапяткога цела.

«Мне нельга гэтага рабіць!» — кажу сабе без пераканання. Як у сне, бачу Ірын твар і гляджу на яе знейкім помслівым здавальненнем...

Жанчына як бы насцярожваеца, кладзе сабе на грудзі кніжку ды пачынае са мной гутарку.

Гадзіны тры мы вельмі ветліва і ажыўлена гутарым пра сёе-тое, а мяне не пакідаюць упартыя імкненні. Ліха на яго, што здарылася, са мной жа такога ніколі не бывала?!

Спыняеца поезд у Смаленску. Успамінаю — трэба ававязкова даць тэлеграму каменданту інтэрната; прымушаю сябе гэты флірт абарваць. Прашу праbachэння ў спадарожніцы, накідаю на сябе паліто, выходжу з купэ.

У калідоры натыкаюся на заплаканую жанчыну з вырванымі гузікамі на світэры. Правадніца падводзіць да яе міліцыянера і на хаду апавядае:

— Вось да гэтай, што плача, п'яны прыстаўаў! Ламаў руکі, лез цалавацца. Яны былі толькі ўдваіх у купэ...

Нейкая жанчына каля мяне кажа другой:

— I са мной так аднойчы было!.. Як прыстаў, як прыстаў нейкі тып — нават і не п'яны!.. Міліцыю таксама давялося выклікаць!.. А спачатку прыкідваўся такім клапатлівым, галантным — чамаданы мне ўладкаваў, нават сваю ніжнюю полку мне ўступіў... Не-е, больш адна з мужыком у купэ не сяду ні за якія скарбы!..

Кроучу ўжо на пошту неяк вінавата, няўпэунена, бытта злодзей. Зноў адчуваю нібы крыўду на Іру, нібы страх...

9

У інтэрнаце прачынаюся раніцой ад думкі, што мяне не шта чакае прыемнае. З затоенай радасцю, каб не спужаць прыемнасць, пачынаю прыдумваць цэлья вузлы твора і адчуваю іх ужо нават напісанымі. Нават яшчэ і радуюся, што так здорава ў мяне атрымліваеца.

Не церпіцца хутчэй сесці за справу. Ды трэба ісці на заняткі, і я збіраюся.

У двары нікога з курсантаў ужо не відаць, мяне толькі апераціваюць студэнты інстытута псіхалогіі. З імі курсанты жывуць у адным будынку. Па даручэнню прафкома я праводжу з моладдзю «мерапрыемствы», і студэнты мяне добра ведаюць.

Задумаю, што маё вока сёння — вострае на дэталі, а сам я — узбуджаны, ва ўзнёслым настроем.

— Ой, з прыездам! Добры дзень, Канстанцін Мікалаевіч! — вітаеца дзяўчына.

— Тамара? Добры дзень. Як свята правяла?

— Канікулы? Цудо-оўна! На веласіпедзе каталася! Адсыпалася. Кніжкі чытала! І нават маме не дапамагала!

— Нішто сабе дачка...

— А мне мама не дазваляла ні за што ,браца! — шчыра апраўдаеца дзяўчына.— Во — дванаццаты трамвай, бяжым, яшчэ паспее!

— Ты сабе бяжы, а мне — няёмка...

— Бывайце!..

З лёгкасцю маёй Марынкі студэнтка ляціць па тратуары, пераскоквае лужыну. Перад посам машын перашыгвае вуліцу ды вось ужо — на аўтобусным прыпынку. Шафёр лаеца, але зараз жа зачыняе дзвёры, і голас яго абрываеца. Неўзабаве перад маймі вачымі праплывае ўжо бітком набітая машына. Тамара стаіць упртык да ўзлахмачанага юнака і гарэзліва ўсміхаеца.

Яна — не проста рагатуха. Аднойчы на бульвары ля помніка ўбачыў яе з букетам. Поўнымі таямнічай заклапочанасці вачымі кагосцы выглядавала.

Ішоў я бульварам у наступны дзень, а дзяўчына стаіць зноў. І толькі тут мяне штосцы штурханула, я здагадаўся — яна нікога не чакае, выдумала сабе такую гульню!..

Маёй Любое Макарэвіч-Гарошка патрэбны сяброўкі. Тамары якраз не хапала ў кніжку!

Ціснуся ў наступны трамвай, хапаюся за панікеяваную перакладзіну. Побач з маёй рукой тримаеца за гэтую самую перакладзіну рука другая — знейкім надпісам. Прыглядваюся.

Амаль на ўсю шырыню кісці сінім густым пункцірам выведзена сэрца, а ў ім бутэлька, дзве шклянкі ды вакол слова: «ЭТО НАС ГУБИТ». Рука мускулістая, поўная маладой сакавітасці, з цёмнымі варсінкамі...

Мяне нібы маланка паражаем. У майго героя таксама будзе татуіроўка на руцэ, толькі, вядома, тэкст прыдумаю іншы!.. Можа, і на выгляд гэты чалавек падыдзе да Макарэвіча?

Людзі стаяць так цесна, што нельга разабрацца, каму размаляваная рука належыць. Ад таго, што я кручуся, каб убачыць твар незнаёмага, азіраеца студэнтка Юля з нашага інтэрната.

— Гэта вы-ы, Канстанцін Мікалаевіч?!— шэпча ўзрадаваная.— Ой, як добра, што вы ўжо вярнуліся! Бо я даўно збіралася да вас, каб пахваліцца!

— Калі ласка, з прыемнасцю раздзялю з вамі радасць. Мо кожыще цяпер?

— Ой, ведаецце, я пасябравала з адным маладым чалавекам! — пачынае з захапленнем.

— Віншую.

— Ён так клапоціцца, так дбае пра мяне!..

— Гэта рэдка бывае сярод мужчын цяпер. Вельмі рады за вас...

— Ой, каб вам толькі змагла расказаць, які ён сардэчны, які чулы, уважлівы, шчодры, шляхотны, высакаро-одны!...— думае хвіліну — падбірае новыя эпітэты.

Што яна вярзе?!

На самай справе дзяўчыну зачараўваў аболтус. Ён — гуляка і хам, ды казалі, што ў горадзе мае сабе яшчэ некалькі жонак. Да Юлі прыходзіць, каб нажэрціся, выцыганіць грошай, і тады бедная Юля лётае па ўсіх сямі паверхах інтэрната, пазычвае. За вочы дзяўчыну ўсе шкадуюць, часамі з яе пасмейваюцца, але з жаласці пазычваюць, колькі хто можа. З роспаччу на сэрцы з-за яе не раз пазычай дзяўчыне і я, не знаходзячы адваті сказаць ёй пра тое, што аб усім гэтым думаю.

— Я такая цяпер шчаслівая, мне так до-обра!— усё з тым жа захапленнем выдыхае. Голос і вочы ў Юлі шчырыя, чыстыя, натхнёныя.

Разгублена азіраючыся на студэнтку, маўчу. Тая ходзіць з кветкамі да помніка, гэтая — хама прыняла за прынца...

«Гм, Тамара і Юля — адзін закопчаны літаратурны тып? Іх жа можна аб'яднаць?!»

Выходжу на бульвар. Заходжу за ліпу, дастаю блакнот ды пачынаю запісваць. Мной валодае пачуццё, бытта сёння раніцой я натрапіў на залатую жылу. Здаецца, я — самы багаты чалавек у Маскве. На прахожых гляджу звысоку, з палітаваннем.

10

На курсах машчуся ў зале ля апошняга стала.

За трыбуну заходзіць лектар — вялізны, пажылы армянін у чорным касцюме і вогненна-чырвоным світэры.

«Новае аб інтуіцыі» — тэма яго лекцыі. Усё, аб чым ён можа сказаць, ведаю яшчэ з інстытута. З прац нашых і зарубежных вучоных усё гэта добра ведаюць і мае сябры. Большасць курсантаў пасля лёгкіх пратэстаў бярэцца пісаць нешта сваё, а хто — чытаць свежыя газеты ды часопісы.

Мабыць, толькі адзіны чалавек слухаў лекцыю армяніна ўважліва.

Перада мной сядзела загадчыца кафедры з Разані і ста-
ранна вяла канспект. Вечарам у інтэрнаце яго зубрыла да рані-
цы, каб толькі яе пахваліі на семінары. Пасля кожнага семіна-
ра атрымлівала з дому тэлеграму: «Машанька віншуем пяцёркай
це шымся тваёй адукацыяй тата мама». А скончыла ж два фа-
культэты, сама выкладала псіхалогію ў нейкай ВНУ...

Навошта перапяваць тое самае і даводзіць сябе да атупен-
ня? Паглыбляць веды можна без канца. На асвету чалавека
уплывае розум, які выкарыстоўвае гэтыя самыя веды, уплывае і
сэрца, сумленне, чаго механічным зубрэннем не нажывеш
аніяк. Ці не таму Машыны артыкулы сухія, бедныя, а чытаць іх
— адно мучэнне? Асвета, адукацыя, інтэлект — дар свабоды і
вольнага часу, яны ўдыхаюцца намі як паветра, на іх працуецца
не прадбачаныя ні ў якіх праграмах фактары.

Гэтак разважаю між іншым. А ў душы бушуе, бытта ў мяне
высокая тэмпература.

Для кафедры псіхалогіі спатрэблілася неяк шыльда. Яна ме-
лася вісць пасярэдзіне калідора, на вачах студэнтаў і выклад-
чыкаў, таму было не ўсё ройна, якой будзе. Якую мне заказаць?
Карычневы фон? Чорную дошку і сярэбранныя літары?..

Пытанне не давала спакою некалькі дзён.

Аднойчы прачынаюся сярод ночы з настроем, бытта мяне
спасцігla вялікая ўдача. Пачынаю разбірацца — адкуль гэты
настрой? Ага, снілася, бытта бачыў шыльду ўжо на дзвярах
свайго кабінета. Шыльда — малочна-белая з чорнымі літарамі.

Толькі цяпер спахапіўся, што на фоне сініх дзвярэй такая
шильда ў інстытуце будзе не крыклівай — сціплай і прыгожай. І
вось скажыце, спаў я, а нейкая звліна мозгу працавала па ра-
ней зададзенай праграме. Знайшла вырашэнне, падала сігнал,
таму я і прачнўся. Гм, прарочы сон, інтуіцыя, а на самай
справе — ўсё такое звычайнае.

Узаемасувязь чалавечага вопыту, ведаў, логікі, характараў
з працэсам і механікай узінкнення нечаканага рашэння, з
тлумачэннем гэтай з'явы, з паказам, як выглядае гэтае пытанне
у працах псіхолагаў нашых і замежных — вось пра што трэба
гаварыць армяніну, а не перажоўваць старое!

Зрэшты, такое «выкладанне» мае і дадатны бок,— прыму-
шае нас саміх думаць ды шукаць ісціну. Толькі ж як можна
гэтак адносіцца да лекцыі?

Нахабнік!

Тым часам аўдыторыю ўсё напаўняе голас выкладчыка. І
далей у ягонай прамове думкі неглыбокія, факты нецікавыя, а
найбольш — агульных фраз. У барацьбе за існаванне ён набыў

спецыялныі стыль. Вось зыркае ў канспект, схоплівае абзац ды пераносіць позірк на курсантаў, на акно, аж на столь — маскіруеца, што чытае сказ па памяці.

— Нават вялікі Эйнштэйн сцвярджаў, што адкрыццё можа наступіць не як вынік лагічнага мыслення. Шырокая вядомыя выпадкі, калі той ці другі вучоны прыходзіў да вырашэння складаных тэарэтычных проблем...

Армянін пачынае абзац паціху. Паступова яго пракураны голас мацнее. Праз хвіліну сіллы бас напаўняе аўдыторыю і даходзіць да такога крэшчэнда, што ты нікуды не можаш падзеца, ужо глядзіш выкладчыку ў рот з трывогай. Яму не хапае паветра, бедны, становіцца на насکі туфляў, вочы лезуць аж на лоб...

І ўжо заміраюць аўтаручкі над канспектамі. Адкладваюцца газеты ды часопісы, а дзесяткі пар ва-чэй насяцярожваюцца з трывогай. Выкладчык падскоквае, курчам жывата збірае рэшткі паветра і апошні-мі дыхамі канчае фразу.

У зале ад аблягчэння варушацца людзі.

Вельмі яскравы тып. Толькі куды яго выкарыстаць?

Ага, Макарэвіч — курсант, адну дысцыпліну ў іх выкладае такі самы армянін у чырвоным світэры...

Трэба яго абавязкова запісаць — як знайду потым. У калідоры празвінела.

11

Курсанты хлынулі на перапынак.

У тым жа ўзнёслым настроі, не чуючы пад собой ног, плыну за ўсімі ў калідор і я. Гэта не школа, не інстытут. Прыйехалі мы сюды не на кароткі час, узросту ўсе саліднага, таму сярод курсантаў знаёмства вонкавае. Узбуджанасць яшчэ больш аддзяляе мяне ад людзей. Сябры паўстаюць перада мной, як сілуэты. Для студэнтаў сённяшня курсанты — поўныя таямнічага аэролу і мудрасці асобы, а для мяне — звычайнія людзі са сваімі недахопамі.

Унь казахскі псіхолаг катае з паперы шарык, каб запусціць у лысіну суседа — сябра з Уфы.

Грузінскі аўтар папулярных артыкулаў у «Техніке моладежі» таямніча ўсміхаецца і нешта шэпча на вуха вучонай з Гродна — прыгожай, элегантнай брунетцы ў тым узросце, калі жанчыны асабліва ўмеюць падабацца, бо паспелі добра вывучыць свае козыры.

Петразаводскі таварыш у акулярах — курсавы філосаф — сабраў грамадку і развівае новую тэорыю.

Малдаванка бегае па паркеце ды ўважліва цікуе: стараецца адгадаць, якое ўражанне выклікае ў мужчын яе новая прычоска.

Смуглы іранец падпёр сцяну, тупа глядзіць у даль ды абыякава чакае званка.

А вунь ляціць з блакнотам у руцэ да тэлефона аўтар кніжкі па пісіалогіі; апрача дзелавітасці, у яго ледзь прыкметнае шчаслівае ззянне твару, вачэй, якое бывае толькі ў таго, хто мае поспех у людзей ды ўпэўнене, што ўсе яго прызнаюць.

Самы ж малы ростам новасібірскі вучоны ходзіць ад кампаніі да кампаніі, спрабуе расказаць анекдот, ды ад яго адмахваюцца, як ад назойлівой мухі.

Дакладна так маглі б сябе паводзіць настаўнікі ў час прапынку на семінары ці на любых курсах па павышэнні квалифікацыі. Пра загадчыкаў сталовых нічога не ведаю, жыцця іх не назіраў, таму Любу Гарошку трэба зрабіць настаўніцай...

— Станкевіч, да начальства! — крычыць стараста. Даводзіца ісці ў канцылярию. Там нас чакае той самы выкладчык. Ты глядзі, аднак ён адчуў, што з усяе аўдыторыі я найлепш яго разгадаў — у вачах армяніна нешта ліслівае.

— Вы зможаце выступіць на семінары? — пытаеца мяне вінавата.

Я могу выступаць адно тады, калі грунтоўна падрыхтуюся. Сядзець зараз ды пісаць даклад, марнаваць час якраз цяпер — злачынства!

— Не надта...

— У яго — творчае натхненне! — заступаецца за мяне стараста не то жартам, не то ўсур'ёз.

— Ацэнку за даклад буду ставіць, як за экзамен! — заахвочваў армянін.

Гэта азначае, што ў канцы семінара не трэба прасіць у разанская Машы канспектаў, перачытваць нудныя падручнікі, што абрыйдлі мне дастаткова, калі быў яшчэ студэнтам...

— На якую тэму? — цікаўлюся асцярожна.

— Вы — чалавек эмаксыянальны, таму выбірайце тэму сабе па густу!

— ?!

— Няхай даложыць аб працэсе творчасці і натхнення! — загараецца стараста.

— Ліха яго ведае, мо паспрабаваць?

— Смялей! Пашукаіце толькі выказанняў па гэтым пытанні ў класікаў!

— Цытат ён назбірае больш за іншых! — іранізуе стараста.

Армянін іроніі не заўважае:

— Да наступнай лекцыі паспееце?

— Пастараюся...

— Тады лічым — дамовіліся!

У аўдыторыю вяртаюся незадаволены і ў той жа час абрадаваны: пісанне рамана ўдалося адцягнуць яшчэ на нейкі час. Вельмі ж прыемна заставацца ў стадыі пошукаў, мар і хвалявання.

12

Дык што ж такое творчасць? Ліха яго ведае! Каб не было ў гэтым сакрэтаў, усе парабіліся б артыстамі, мастакамі, пісьменнікамі. Таямніца гэта і для мяне. Магу толькі, як іншыя, падвесці да гэтай таямніцы. Святой. Складанай. Глыбокай. Незразумелай...

Я цвёрда ўпэўнены, што творчасць абавязана не так асобе аўтара, як прыродзе чалавека.

Нядайна я прачытаў у акадэміка Энгельгарта, што творчасць — вынік дзеяння інстынкту, калі чалавек знаходзіць патрэбу ў творчасці гэтаксама, як дзіця імкненца пераадольваць перашкоды, як рыбы — плыць супраць цячэння горнай рэчкі.

Па Паўлаву творчасць — рэфлекс мэты: «Основа формы жизненной энергии каждого из нас. Жизнь тому красна, кто все время стремится к постоянно достигаемой, но никогда не достижимой цели...»

Выходзіць, кожнага чалавека прырода ўзнагародзіла здольнасцю тварыць. Зрэшты, многія і не ламаюць галаву над такім пытаннем, бо знайшлі сабе лёгкі і бесклапотны шлях — піць гарэлку, «заганяць казла», хадзіць на паляванне...

Спазнанне, спасціжэнне невядомага, нязведенага — такая ж сіла, як кахранне і голад.

Вучонага штурхae да дзеяння ўпэўненасць, што кожны міг на дарозе да спазнання невядомага прывядзе да авалодання сіламі прыроды, падпарадкованню іх патрэбе чалавека. Асноўны стымул вучонага — жаданне ўнесці яснасць, упаратковаць нашае хаатычнае ўяўленне аб свеце. «Разоблаченых тайн живой родник их утолит в бессонной жажде знаний!» (Валерый Брусаў).

Яшчэ далей ідзе праяўленне чалавечага духу (інстынкту мэты) у пісьменніка, калі мастак-літаратар бачыць чалавека ў цэлым, са здольнасцю, скажам, да матэматыкі, вынаходніцтва і з цягай да рыбалкі ці, напрыклад, да шахмат...

Здольнасць да творчасці — найвышэйшы дар, якім узнагародзіла прырода чалавека на доўгім шляху свайго развіцця. Акадэмік Энгельгарт, пе рафразіраваўши вядомую прымаўку, дадае: «Чалавек для творчасці створаны, як птушка для палёту!»

Па сіле і глыбіні радасці, якія дае чалавеку творчая праца, яна, мабыць,— самае высокае і магутнае пачуццё задаволенасці, якое можа адно паспытаць жызяя істота. Творчасць — найбагацейшая крыніца радасці. З гэтага боку, вядома, вучоны — шчаслівец. Радасць уласнае перамогі над тэмай тут зліваецца з усведамленнем, што ёю ты ўзбагачаеш людзей.

Анатомы адкрылі: косць нашай галёнкі можа вытрымаць дваццаці пяці разовую вагу нашага цела! І такі запас моцнасці ў нашым арганізме наогул. Напрыклад, чалавек выкарыстоўвае толькі пяць працэнтаў таго, што можа яму даць мозг!

Выяўляеца, прырода аб нас, дзякую богу, паклапацілася. Уесь сэнс у тым, мабыць, каб карыстацца не пяццю-сямю працэнтамі сваіх магчымасцей, а — усімі сто. Толькі не лянуіся, не шукай лёгкіх шляхоў, не мокні ў піўных, не складвай рукі пры першай няўдачы, дабудзь з сябе ўсе сілы — і ты абавязкова нечага даб'ешся.

Калі творчасць — праяўленне інстынкту, дык поспехі і намаганні аўтара галоўным чынам зводзяцца да таго, што ён дае магчымасць сваім здольнасцям развівацца ў той час, калі іншыя б'юць бімбікі...

Так разумею гэтае пытанне цяпер, становячыся вучоным. Бо мой творчы інстынкт зараз знаходзіцца выйсце ў проблемных артыкулах, што хвалуюць чытачоў, як у час студэнцтва я знаходзіў сябе ў грамадской работе, а да вайны — на бацькоўскай гаспадарцы.

Гэта ўсё так. Але многае яшчэ залежыць і ад абставін, якія штурхаюць чалавека на адкрыцці, пісанне кніжак...

Пра творчасць будзе што сказаць.

Ліха на яго, чаму ж так бывае, што сядзіш і пішаш дзень і ноц, месяц, паўгода, тэма перад табой развіваецца па ланцугоўскай рэакцыі, то зноў надыдзе на цябе перыяд ляятоў, калі пісьма дамоў не можаш скласці, хоць ведаеш: толькі вазьміся за тэму — і будзе вельмі прыемна, тым не менш — зноў нічога не робіш?! Прычына ўсяму — натхненне? А што гэта такое, і адкуль яно прыходзіць, адкуль яго чакаць?..

Аб чым гаварыць на семінары? Будзе ж слухаць сорак вучоных, не аскандаліцца б!

Падумаеш пра даклад — робіцца страшна. Ад эмацыянальнай узбуджанасці пачынаюць дробненікі выступуваць зубы. Гэты стан мне добра вядомы з дзяцінства, з вайны, па экзаменах у інстытуце...

Часамі табе здаецца ўсё пастылым і сумным, а свет нямілым ды ўжо не хочацца жыць. Варта, каб што-небудзь цябе кранула, адразу эмоцыі настроіць на мажорны лад, і той самы свет ты ўжо бачыш цалкам іншым.

Чалавек не скажа ў звычайных умовах таго, што вырвеца
ў яго з душы ў перыяд эмацыянальнага ўздыму.

А мо творчасць ідзе не ад міфічнага натхнення, а ад гэтых
самых эмоцый, што нараджаюць у чалавеку страх, самалюб-
ства, пачуццё абавязку, гонару, патрыятызму ці — імкненне
праславіца, якое тоіцца на душы кожнага чалавека?

У вайну сам бачыў, як людзі са страху рабілі геройскія
ұчынкі. Менавіта з-за эмацыянальнага ўзбуджэння, а не з-за
разумнай і халоднай развагі — розум якраз гаварыў бы чалаве-
ку не лезіць пад кулі, куды-небудзь зашыща і перачакаць небяспеку.
Вось чаму трэба, каб наш чалавек і грамадзянін быў эма-
цыянальна багаты.

На свеце шмат кніжак, скульптур, карцін, навуковых
прац. Ступень якасці кожнай рэчы, яе прыдатнасць грамадству
залежыць ад развітасці аўтара, яго культурнага ўзроўню,
характару, здольнасці, ну і безумоўна,— ад сілы напалу эмоцый,
якія ён аббудзіў у сабе, калі тварыў рэч. Менавіта яны дапамаглі
аўтару дабыць з сябе ўсё, што пакоілася ў тайніках яго душы. А
у комплексе ўсе гэтыя якасці мы, мабыць, і называем —
талентам.

Я ўжо ў добра мне вядомым творчым настроем. Я ўпэўнены
— будзе пра што сказаць.

Толькі ж, ліха на яго, зноў закавыка: тэму мне навязалі, а
хіба можна тварыць па заказу?

А чаму б і не? Колькі сярод нашых курсантаў сумленных
вучоных, якія пішуць выдатныя працы для часопісаў толькі тады,
калі ў іх на руках умовы з рэдакцыяй! Афіцыйная паперка з
пячаткай абавязвае чалавека прынесці ў вызначаны тэрмін
рукапіс, у аўтара ад гэтага нараджаецца пачуццё самадысцьп-
ліны і эмоціі выклікаюць працаздольнасць, як заданне
армяніна выклікала ў мяне ўжо цэлую буру пачуццяў.

Успамінаецца даўно пачуты факт.

Сусветныя шэдэўры «Страшны суд», «Сікстынская мадон-
на» — створаны Мікеланджэла па заказу. Выходзіць, і ў геніяў
такая самая канструкцыя ў механіцы пачуццяў, такі самы
склад душы? Вядома, такі!

У чым жа тады сакрэт папулярнасці мастака? Мабыць, у
характары професіі. У часы Льва Талстога былі, напрыклад,
артысты не менш таленавітыя і перадавыя за яснапалянскага
графа, але іх творчасць не перажыла іхнюю смерць. Пасля
вучонага застаюцца адкрыцці, пасля пісьменніка — кніжкі, а
пасля такога артыста — толькі ўспаміны, жыццё якіх, як
вядома, кароткае.

Ціава — натхненне можна арганізаваць, а гэта азначае —
прадбачыць. Вось у мяне ўжо абвостраная ўвага да новай тэмы,

пра якую сёння раніцой яшчэ і не думаў. Пачынаю заўважаць рэчы, што раней, напэўна, прапусціў бы міма вачэй.

Перапынак яшчэ не скончыўся. У калідоры гудзе, як у вулі. Каля мягтіе калега з Новасібірска штосьці разумнае сказаў, петразаводскі таварыш адразу пачынае з ім спрачацца. І было відочна, што спрачацца няма чаго, але апанент хоча ўтрымаць марку філосафа, узяць верх, таму ў яго знаходзіцца ўжо столькі аргументаў і так ён мадуліруе голас, махае рукамі ды есць вачыма маленькага ростам праціўніка, што той, бедны, здаецца.

У «філосафа» — самалюбства, прага ўсіх нас уразіць. Усё гэта спарадзіла эмоцыі, а яны мабілізавалі ўсе здольнасці арганізма, каб даказаць тое, чаго, здаецца, даказаць нельга.

13

Еду зноў трамвайбусам.

Побач са мной дзяўчына нервова перрабірае апошнія старонкі кніжкі. У добрым творы з першага абзаца які-небудзь факт запальвае ў табе эмоцыі, ты пачуеш асалоду і вось ужо аббудзілася фантазія, памяць. Табе становяцца бліzkімі апісанні, сітуацыі, псіхалагічныя моманты, якія калі-небудзь перажыў ты сам. Уяўленне дапаўняе няясна сказанае, і пайшло-паехала.

Эмацыянальна напісаная кнішка выклікае цікавасць таму, што запальвае эмоцыі чытача.

Перада мной сядзіць пара закаханых. І з імі адбылося нешта падобнае. Ён яе нечым уразіў, і яна пачала пра яго крыху думаць. Гэтае «крыху» ўзрадзіла ў дзяўчыны эмоцыі, тым больш што яны аж прасіліся адклінуцца. А хлапец на гэта — ніякай рэакцыі. У яе ўзнікла пакрыўджаная гордасць — жаданне давесці сваё, а ўсё спарадзіла новыя эмоцыі ды прыёмы. Нарэшце яна звярнула на сябе ўвагу жаданага, і яны зблізіліся. Але зблізу ён паказаўся зусім іншым, чым той герой, якога яна вынасіла ў сэрцы. Абвостраная фантазія ды ўяўленне дамалявалі яго, сцёrlі розніцу з запаветным. І наступіў такі момент, калі мы скажам: яна ў яго закахалася.

Кажуць, той, хто можа закахацца, — таленавіты. Мабыць, гэта праўда, бо таленавітасць і эмацыянальнасць ходзяць разам. А мо гэта адно і тое самае?..

...Пазвалі Паўла ў канцылярыю. Валачэцца ён туды з-за калючага дроту згаладнелы, чорны — адно скура ды косці (рэмень адабралі, усе гузікі адрезалі, і ўжо даўно не хадзіў у туалет — ні па малому ні па большаму, бо мізэрную колькасць таго харчу, які яму ўдавалася здабываць, яго малады арганізм засвойваў увесы, без астатку). Павел дзвініцца, да чаго дайшоў — пальцамі абедзвюх рук можа абхапіць сябе ў поясце!

У канцылярыі яго чакае адкормлены славянін у светла-карыйчневым, з іголачкі, мундзіры, а на рукаве ў яго бялеюць літары «РОА» (Русская освободительная армия). Прадажнік родам з якога-небудзь суседняга з Паўлам раёна, скончыў гэтаксама школу чырвоных камандзіраў, прымаў прысягу перад чырвоным сцягам з партрэтам Леніна, а цяпер вось ён — на службе ў фашыстаў.

Тып цынічна ўсміхаецца, ляскае бізуном па далоні ды са здзекам пытаецца:

— Ну, Макарэвіч, будзеш яшчэ трymацца ці расколешся? Дапамагчы?..

У «дахадзягі» Паўла звычайная чалавечая гордасць выклікае эмоцыі: ах ты, гадзіна, хочаш, каб і я такім стаў? Трэ было набіць морду мярзотніку, ды Павел адчувае, што «земляк» зваліць яго з ног адным пальцам.

А праз хвіліну «землячоў» ужо катуе палоннага. Але эмацыянальнае абурэнне дадае лейтэнанту новай сілы ды яшчэ большай упартасці. Млее цела, ды ён поўны лютасці і рэшткамі свядомасці сабе ўнушае: не, ніколі! Адпаведна стану напружанацці нерваў з'яўляюцца сілы. Дарэмна злуецца прадажнік — Паўла агортвае асалода перамогі над ім.

У адной кніжцы Бальзака спешчаная і далікатная герцагіня ў адчай ламае тонкімі, зусім не трэніраванымі пальчыкамі сталаныя прэнты турэмных кратай.

Біёлагі тлумачаць: у такія моманты адбываецца «выбух мышц», калі працуюць абсалютна ўсе клеткі, мабілізујуцца рэсурсы арганізма, перадаецца ў кроў увесь цукар, павышаецца нават тэмпература. А з пункту гледжання псіхолага ў герцагіні наступіў момент звычайнага афекту.

Такое здарылася і з Макарэвічам на допыще.

Вось і ў аўтара ўсё ідзе не ад міфічнага натхнення. Вучоны, артыст ці пісьменнік — чалавек, які здольны эмацыянальна ўзбуджацца да такой ступені, калі яму становіцца даступным многое.

Узровень таленту, відаць, залежыць і ад памераў ці дыяпазону эмацыянальнай узбуджанасці, а таксама ад патэнцыяльнай магчымасці, якая тоіцца ў аўтару да пары, покуль эмацыянальная напружанасць зачэрпвае матэрыял для вобразаў.

Апынаюцца ў метро.

Чамусыці найлепшыя ідэі мне прыходзяць у галаву, калі я куды-небудзь іду ці еду. Людзей тады не заўважаю, знаходжуся — нібы ў лесе, а тэмп навакольнага жыцця па нейкай індукцыі перадаецца і мне, напальвае нерви ды прыспешвае думкі. Адно пасля гэтага баліць галава. Як, напрыклад, і зараз.

Каб крыху развеяцца, накіроўваюся ў цэнтральную залу Маскоўскага Дома вучоных на вечар. Эскалатор нясе мяне ўверх. Я ў метро, трymаюся за гумовую стужку поручня ды стараюся пазбавіцца ад назойлівай і дакучлівой ідзі. Гума паступова адносіць руку, я вымушаны час ад часу брацца за іншое месца, бо прыступкі чорнай стужкі рухаюцца не сінхронна з поручнем. Прыладжаюся нарэшце да рытму тэхнікі, узімаю галаву і дзiўлюся.

Каля мяне стаіць красуня. І такая, што не адвесці вачэй. Дзяяўчына адчувае мой позірк, штучна загаварыла да сяброўкі, і адразу прыгажосць яе кудысьці знікае.

Дзiўна.

З іншымі бывае наадварот. Ведаю адну маладзіцу без таліі, з плоскімі грудзямі, з замлістым тварам, вялікімі вуснамі і доўгім носам. Варта толькі звярнуць на яе ўвагу, як яна раптоўна мяняецца. Тады ў яе з'яўляюцца і мяккасць, і грацыя, і жаночая прывабнасць, і душэўнасць, а вочы прамянеюць ужо ласкай, нават вусны свяжэюць, як у дзіцяці, а твар — ружавее. Бо і ёй хochaцца быць прывабнай, і паслужлівия эмоцыі мабілізуюць увесь арганізм. Талент у такой — падобны таленту вучонага, мастака?..

Глянеш, на выгляд аўтар маленъкі, хілы і слабы, а вывеў у книгцы свайго галоўнага героя волатам ды гэтак падрабязна, бытта сам бываў у яго шкуры — эмацыянальнасць дае магчымасць аўтару пабыць у вобразе свайго героя.

14

Ужо цямнела, калі я выбраўся з метро на вуліцу, дзе знаходзіцца Дом вучоных. А я ў выхода чакае галоўны ўрач нашай бальніцы. Ён тут таксама на курсах, толькі на кароткатэрміновых — у інстытуце грудной хірургіі. Днём я пазваніў яму, што маю білеты на сустрэчу з пераможцамі алімпійскіх гульняў.

Расправаляемся ў гардэробе ды займаем месцы ў зале. Да трывуны падыходзіць няскладная дзяяўчына, пачынае няўмела, нудна апавяданаць свае прыгоды:

— Ну, далі старт, і я гляджу: бягу ззаду ўсіх. Ну, думаю, навошта сюды ехала, толькі каб пячыся ў гэтай гарачыні ды яшчэ апошній прыйсці да фінішу?! Але балельшчыкі як закрычаць на мяне: «Давай, Жэня, давай!..» Аднекуль з'явіліся і сілы, і я ўсіх з лёгкасцю неспадзяванай абагнала!

Дарагая, гэтыя ж самыя балельшчыкі абудзілі ў табе эмоцыі! Вось чаму ў дні адказных матчаў важна, каб былі поўныя стадыёны народу!

У перапыннак выходзім у калідор. Мой практычны сябра пачынае да ўсяго прыглядцаца і ацэньваець. Нават нагінаецца ды мацае дыван, зайдзросціць:

— А то-оўстыя!.. От бы мне такія ў бальніцу — ні гуку не пачуў бы ніхто ў будынку!.. Цікава, падлогу яны паліруюць кожны дзень?

— Не ведаю...

Зямляк бачыць на паркеце акурак:

— Ну-у, закурыў бы гэтак у мяне, нягоднік, я б яго ў два шчо-оты!..

Чалавек мяне кранае. Пачынае сябе лаяць, што не ўдзяляў яму ўвагі, і заходжуся ў стане трывнення.

— Уладзімір Макаравіч, у грудным інстытуце шмат новага? Цікавыя ў вас там людзі?

Урач уздыхае:

— Розныя!.. А ўчора аднаго хірурга-хулігана нават вытурылі адтуль!.. Але таленаві-іты-ы, бадзя-ага-а, столькі адкрыцця ўзрабіў!

— То і ў вашай прафесіі могуць быць хуліганы?

— Разумееце, калі ў мяне памрэ чалавек на стале, я тыднімі не заходжу сабе месца. Нават у сям'і ў мяне жалоба!.. А гэты пачаў аперацыю, хворы пад пажом сканаў, а ён ужо крычыць: «Хутчэй нясіце другога!» Памёр другі — і ён: «Трэцяга сюды!..» І трэці памёр... Але ж таленаві-іты, як той чорт! Колькі ён новага ўнёс у аперацыю сэрца! Штук восем кніжак пра свае адкрыцці ўжо выдаў, ды якія — пайдзі ў кніжныя магазіны ды знайдзі іх!.. Па яго методу ўратавалі не адну тысяччу людзей! Яго ў Англію выклікалі на паўгода!..

Хірурга эмоцыі давялі да такой стадыі, што хворыя ў яго сталі трупамі для доследаў.

Стараюся, як магу, выпытаць у сябра пра тое, што мяне цікавіць. Эмоцыі і мне дапамагаюць. Раптам адчуваю, якім зрабіўся хітрым, цярплівым, настойлівым, і ў выніку сябра працягвае дзяліцца вопытам:

— Аднойчы выклікаў мяне следчы, каб я даў яму заключнне аб адной арыштаванай. Няшчасная кабеціна ўчудзіла ліха ведае што. Праўда, на гэта былі ў яе свае прычыны. П'яніца-муж з яе надта здзекаваўся. Жонка старалася, як магла, адвучыць яго ад гарэлкі, ужывала розныя спосабы і сродкі, але — усё дарэмна. Тады суседкі параілі яшчэ адзін спосаб — самы правераны, цётка вырашила яшчэ і яго выпрабаваць. Калі муж зноў прывалокся п'янім ды стаў буйніць, кабеціна паклала свайго няўдалага на ложак ды прывязала ручнікамі. Раніцой п'яніца прачнунуўся ды папрасіў пахмяліца. Няшчасная кабеціна кажа: «Зараз ты ў мяне

пахмелець! Так цябе пахмялю, што больш ніколі не захочаш!..» Завязала яму рот, прывалакла з сяней тачыла — давай тачыць сякеры і прыгавораць: «Мучыў ты, злыдзень, мяне дваццаць гадоў, праз цябе не магла данасіць ні адно дзіця, ні дня, ні ночы не мела спакою, але цяпер разлічуся за ўсё! Маліся!» Жанчына накінула мужу на очы хустку і лёгка ўдарыла па лобе валёнкам. Муж адразу і богу душу аддаў. Яна — у крык! З плачам прыляцела ў міліцыю ды пра ўсё расказала. Я следчаму адразу і заявіў: тут профіль не мой, а — неўрапатолага, бо забіла алкаша не кабецина, а самыя звычайнія эмоцыі страху стэрарызованага і вінаватага чалавека.

Ліха на яго, як усё атрымліваецца!

А можа быць і наадварот. У вайну цяжка паранены лётчык аднойчы пасадзіў з намі на аэрадром машыну, упэўніўся, што ўсе ў ёй цэлія, жывыя, ды толькі тады памёр!

Відаць, самыя магутныя эмоцыі могуць узбудзіць інстынкт мацярынства.

Адправілася Люба Гарошка з партызанамі на заданне. Зіма, усе перамерзлі, стаміліся і згладнелі. Пры пераправе лодку льдзінамі перакуліла, ды абладаваную вінтоўкамі, патронамі, гранатамі, толам маладзічку адразу пацягнула ў ледзянную твань. Рэшткамі сілы яна ўстряпянулася, вынырнула, трапіла галавой у дно лодкі і — зноў патанула. Болей не было ні магчымасці, ні жадання ратаўцаца. Адразу захлынулася ды адчула, што траціць прытомнасць — канец. Але тут раптам перад вачыма паўстала светлая галоўка дачкі, успомніла пакінутую ў старой малую, жахнулася — што будзе са Святланай?! Ад гэтай думкі партызанка адразу апритомнела.

Аж за чацвёртым разам, ужо з поўнымі лёгкімі вады, яна з усім ладункам на плячах нарэшце выплыла, паказалася паміж ільдзін. «Люба, Макарэвіч, лезь да нас!» — узрадаваліся таварышы, хапілі яе за моковы каўнер ды ўзвалакі на абсмоленое дно да сябе. Даплыла яна з хлопцамі так да берага і толькі тут дазволіла сабе такую раскошу — самлець.

Мая мама была даволі здаровая жанчына, ды памерла недарэчна. У апошні час я назіраў у яе апатыю, яна страціла да ўсяго цікавасць, бо галоўная мэта яе жыцця — дзеці к таму часу вывучыліся, пажаніліся, павыходзілі ў людзі, мала яе і наведвалі. Мама адчула сябе сярод нас як бы лішній, а тут надарыўся выпадак пазбавіцца ад зямных клопатаў: выйшаў са строю нейкі вінцік арганізма. Не дапамаглі ні ўрачы... ні лякарствы, ні бальніцы, і ўступіў у дзеянне адвечны механізм прыроды — самаліквідацыя з-за непатрэбнасці! Самае трагікамічнае тое, што калі б у той момант, як яна злягла, здарылася няшчасце са мной, з братам ці з сёстрамі, то ў ёй абудзіліся б

эмоцыі, якія мабілізавалі б яе сілы, ад чаго напэўна мама выздаравела б ды дапамагла б катораму-небудзь з нас, як гэта рабіла заўсёды ў цяжкі час...

Вяртаюся з хірургам дамоў. Я задаволены: ужо добра ведаю, пра што гаварыць на семінары. Толькі абавязковая трэба заглянуць у знцыклапедыі, паглядзець апошнія працы і пра тое, як цяпер тлумачаць значэнне слова «эмоцыі».

Еду ды ўкладаю сабе ў галаве, які прыклад за якім упішу заўтра ў даклад. Мяне зноў разбірае радаснае хваляванне, якое крыху прыступілася ад навязанага даклада,— да вечара яго скончу, а там што рабіць?..

Ці не напісаць лепш кніжачку аб эмоцыях? Папулярную, з простымі цікаўымі прыкладамі, даступную для кожнага? Гэта ж мне бліжэй і зручней, чым раман!..

Уладзіміру Макаравічу спатрэблілася зайсці на пошту.

— Жонцы пазваню...— таумачыць.— Дадуць наш горад хутка, зараз і паедзем!.. Гаварыць доўга нам не прыйдзеца.

Спахопліваюся — так і не напісаў Ірыне.

— А мне, думаецце, не трэба?.. Зойдзем разам, пазваню і я сваёй!

Ужо каля гадзіны ночы, калі тэлеграфістка злучыла мяне з кватэрай. У трубцы нейкі час чуюцца доўгія гудкі.

— Ало!.. Ало!.. Ало!!.

— Чуецце? Ніхто не адзываецца! — са спачуваннем заяўляе дзяжурная з міжгародняй.

— Званіце, званіце яшчэ! — мало жанчыну.— Гэта мая кватэра, я ведаю ў ёй парадкі, там напэўна зараз нехта ёсць!..

— Паспрабую...

Дарэмныя намаганні дзяжурнай — трубку не паднімаюць. Надта дзіўлюся: Іра ж у такі час павінна быць дома?!

— Мо заснула моцна,— супакойвае хірург,— спіць і сны бачыць.

— А што думаецце? Пасля працы...— прыкідваюся спакойнім: Іра спіць вельмі чуйна.

Нічога не разумеючы, выходжу з кабіны, прапускаю туды сябра ды пачынаю мітусіцца па вестыбулю. Чамусьці адно цяпер заўважаю ў пакоі дробязі. І ўсе адмоўныя.

Вышчарбленае настольнае шкло.

На пларакаце, які крыва вісіць на сцяне, нехта веерам насадзіў агідных чарнільных плямак.

Паміж сцяной і партрэтам — шматок чорнага ад пылу павуціння.

Падлога не вельмі чыстая. Дошкі ўсохліся, са шчарбінамі. У дзяжурнай за аkenцам — патрэсканы лак на пазногцях... Спалохана паварочваю.

Праз шкляныя дзвёры кабіны відзён хірург. З выразам найшчаслішага чалавека ў свеце прыціскае да вуха трубку, глядзіць у мой бок, хаця мяне, вядома, не бачыць, бо ў гэтых момант ён за тысячу кіламетраў адгэтуль, перанёсся да сваіх.

Страшэнна чалавеку зайздрошчу.

Раптам мяне агортвае жах — на якую халеру мне тыя эмоцыі, семінар, даклад?! Уздумаў займацца ліха ведае чым!.. Зрабілася невыносна сумна і ніякавата. Пацягнула да Іры, да дзяцей. Адначасна агортвае якісьці жудасны неспакой. Захацелася ехаць, бегчы, ляцець — папярэдзіць нейкае няшчасце ды небяспеку і бегчы, ляцець зараз жа, не заходзячы ў інтэрнат.

Раздел трэці

1

Як і трэба было спадзявацца, Косця дома тады нездарма праседжваў дні і ночы: выдаў кніжку — «Малое і вялікае». Прывала яна людзям да густу нават болей за папярэдняй. Праз выдавецтва «Веды» кнішка разышлася па краіне сттысячным тыражом, надрукавалі яе нават у Польшчы, Венгрыі, Балгарыі і Францыі.

Яшчэ ў часопісе «Наука и жизнь» муж змясціў вялікую працу з працягам на сем нумароў — «Значэнне памяці ў жыцці чалавека», здаў яе для асобнага выдання і з гэтым паехаў у Москву на вучобу. Застаюся адна з двума малымі.

Мінае нейкі час.

...Я ўжо дырэктар вячэрніх школы. Пасада яўна не па маім узросце, але энергіі ў мяне — хоць адымай. Мала такой нагрузкі, на лета іду яшчэ працаваць начальніцай піянерскага лагера, а выхаваўцамі да сябе бяру сваіх настаўнікаў.

У школе рамонт, замена мэблі, папаўпенне кабінетаў, «выдзіранне» грошай у загадчыка РАНА, а ў лагеры — праблема агародніны, ягад, свежай смятаны для дзяцей. У лёгкім танным сарафане ды ў стаптанных басаножках, не зважаючы на несаліднасць свайго выгляду, лётаю паміж лесам і школай.

Выхаваўцы лагера самі лёгка апрануты. Але настаўнікі з тых, хто ўжо вярнуўся з адпачынку, глядзяць на свайго дырэктора са здзіўленнем: дзе строгі англійскі касцюм, дзе тыповая прычоска, дзе важнасць і саліднасць, дзе дырэктарская недаступнасць?

Касцюмы, вядома, ёсць, яны вісяць у шафе, а мне нават прыемна дражніць калег, заўважаць недаўменныя позіркі, прычына якіх для мяне здаецца так мала значнай. З захапленнем раблю сваё, лаўлю пахвалы бацькоў, чые дзецы адпачываюць у лагеры. Мала мне і гэтага: успамінаю з асалодай, як падабаеца вучням улада новага дырэктара, гэта значыць — мая, і ўспаміны дадаюць новых сіл.

Нарэшце канчаеца лета, здаю лагер. Але прыбывае клопатай у школе — хутка ж навучальны год! Я — і заггас, і маляр, і бухгалтар, і вербаўшчык, і вартайунік...

І вось у адзін такі гарачы дзень, калі за столом падлічваю плошчу пафарбованай малярамі падлогі, каб можна было выпісваць ім аплату, да мяне ў канцылярыю вячэрній школы ўваходзіць нейкі малады чалавек ды аб'яўляе:

— Мне дырэктара!

— Ён перад вами.

— Я не жартую.

— І мне не да жартаў. Я сказала — ён перад вами.

— Вы-бы?!

Пасля хвіліны недаўмення чалавек падае нераушуча руку:

— Пяцро Уладзіміравіч.

— Ірына Іванаўна... — з пытаннем узіраюся на яго, устаю і даю яму паціснуць сваю далонь. — Скажыце, а чаму б мне дырэктарам і не быць?

— Не-е, вы мяне не зразумелі, Ірына Іванаўна! Наогул я нічога не маю супроць гэтага! — шчыра бароніца ён. — Толькі, як жа — такі малады і прыгожы дырэктар?

— А-а!..

З выразу сур'ёзнага твару не то юнака, не то мужчыны вынікае, што госць мае нешта важнае сказаць. Ад пераканання ў слушнасці сваёй справы ён упэўнены да дзёрзкасці. Мяне падкупляюць яго пастава, шчырая ращучасць, зычнасць голасу, а найбольш за ўсё — дзіўна знаёмы позірк. Робіцца надта няёмка за штапельны сарафан у чырвоную клетачку і за стаптаныя басаножкі. Адчуваю, як мяне залівае чырвань, горбяцца плечы, а ўся я бытта імкнуся залезці пад стол.

— Я — з «Інтурыста», — даносіцца да мяне нібы скроль ім глу.

— З «Інтурыста»?

— Так, ёсць такая арганізацыя ў нашым горадзе. Няўжо ніколі не чулі?

— Крыху пра яе чула... Але чым я вам?.. Чым вы нам?.. Якое вы да нас?..

— Зараз скажу. Слухайце. Учора ехалі галандцы. Нейкія дзве дзеўкі нахабна прыствалі да іх на вакзале, вешаліся чу-

жаземцам на шыі. Сорам, як сябе паводзіл! Кажуць, яны — на-
вучэнцы вашай школы. Пакідаць гэты выпадак без увагі, тава-
рыш дырэктар, нельга! Зрабіце класны сход, ці што ў вас бы-
вае, і дайце ім як трэба, няхай не ганьбуюць нашай моладзі!

— У нас жа няма заняткаў...

— Ведаю. Але праз які тыдзень вы ўжо зможаце гэта
зрабіць?

— Бадай, можна...

Чалавек называе прозвішчы дзяўчат. Уздыхаю з палёгкай
— незнамымі. У шэрых маладых вачах па хвіліну з'яўляеца
заклапочанаасць.

— Спытайце ў настаўнікаў, мо часамі хто іх ведае? І,
прашу вас, тады пазваніце мне. Добра?

— Калі ласка!

— Запішыце тэлефоны!

— Давайце...

Покуль бяру ручку, наладжаю пяро, макаю ў чарніліцу, ён
адводзіць вочы, і я адчуваю, што яго надта бянтэжаць мае
гольня да плеч, незагарэлыя рукі. Штосьці запісваю ў настоль-
ным календары, а на самай справе з пакутай чакаю, каб
чалавек хутчэй сабе пайшоў. Тэмп яго гутаркі быў такі, што з
пачатку візіту мінула мо ўсяго дзве мінуты. Маладому чалавеку
няёмка а сразу знікаець, ён хвіліну яшчэ топчацца:

— А прыемна тут у вас — чысціня-а, ці-іха!..

— Бо шчэ нікога няма! — падхопліваю. — Хутка напоўняц-
ца калідоры ды класы галасамі!.. Зноў паабіваюць сцены,
паломяць...

— О-о, уяўляю сабе!..

Болей гаварыць няма пра што, і ён усё ж такі выходзіць.

Абяссіленая, падаю ў крэсла. Такое пачуццё, бытта мяне
хвіліну таму назад ударыла токам: аж задрыжэлі рукі і ногі.
Бачу люстэрка. Мяне і цягне да яго паглядзеца, і чагосыці
баюся. Адчуваю якісьці неспакой.

Раптам успамінаю: бо-ожа мі-ілы, дык гэта ж яго я бачыла
у сне!

Пару дзён таму назад сніла, бытта бы зайшла ў нейкую вя-
сёлую кампанію і там, у далёкім кутку пакоя, сядзеў мужчына з
вылуупленымі на мяне вачымі. Ён так уставіўся ў мой бок, што
яго позірк пацягнуў мяне, нібы магнітам. Ішла я тады доўга,
ногі мае чамусьці запляталіся, і да чалавека адлегласць усё не
мянялася, я ўсё бачыла перад сабой гэты цяжкі гіпнатачны
позірк. Наступныя дні я была пад уражаннем гэтага ўпартага
позірку і ніяк не могла ад яго адвязацца. Паступова пра ўсё
забылася. І вось толькі што зноў убачыла тыя самыя вочы. Так,
гэта яны! Успамінаецца ўся атмасфера жудаснага сну...

Прадчуванне? Што за ліха?!

Робіцца страшна-страшна і горача. Школьныя справы раптам перастаюць цікавіць. Азіраю сваё ўбранне — я ж амаль раздзетая, ці звар'явалася, што гэтак хаджу? Хутчэй дамоў — накінучу па сябе што-небудзь!

Клічу заггаса, даручаю яму разлічвацца з малярамі.

2

Дома застаю Веру з Ігарам. Сяброўка прыйшла пажаліцца. Барыс ноччу ўварваўся ў кватэрну, напалахай сына, пабіў посуд і пабудзіў старых суседзяў.

— А сам такі брудны, абарваны. Я не вытрывала, надзела на яго ўсё чыстае, толькі тады праперла...

— Во-во! Цяпер ён і наступны раз прыйдзе!.. Трэ было адгадзіць — не пусціць нават на парог! Ты, Верка, надта добрачыская, з-за гэтага і пакутуеш!..

— Самім лёсам наканавана мне пакутаваць, Іра,— не тое што табе, шчаслівай.

— Ну і ну! Знайшла каму зайдросціць! Таксама саламянай удавой жыву!

— Не грашы, сяброўка! Косця ж — вернецца! І можаш за яго быць спакойнай — у Маскве табе не здраджвае ні з кім!

— О-о, гэта — напэўна! У крайнім выпадку ходзіць там за прыгажунямі з блакнотам ды запісвае! Эх, нічога ты не разумееш у нашых адносінах!.. Не раз сабе думала: мажліва, лепш было б, калі б Косця там і глянуў на каго, як звычайны мужчына!..

— Ы-ы-ых, што ты вярзе-еш?!

— Так, так! Давай прызнаемся сабе чэсна — мы з табой так створаны, што любім крыху быць раўнівымі: гэта, прынамсі, асвяжае! А ўсе гэтыя так званыя выдатныя асобы цікавыя толькі для тых, хто пра іх любіць языком мянціць. Зблізку мой муж — нудны рабочы мул ды сумны аўтамат. Вернецца і засядзе за машынку, як пень, ды зноў не будзе да каго загаварыць, адвесці душу...

— Змоўкні, дурніца! Ы-ы-ы, што на цябе найшло, што за грэшныя думкі? Ты не ўмееш яго цаніць! За твойго Косцю тримацца трэба абедзвюма рукамі! Ён — асаблівы! Мала дапамагае, цяжка з ім? Ад майго Барыса і сотні іншых такіх, выходзіць, карысці больш?.. Павер мне, Ірка, самай адданай табе сяброўцы, такому, як твой чалавек, трэ служыць, як служылі нашыя сёстры ў манастырах госпаду Богу!..

— А, хіба што... Тады мянене зусім не ведаеш. У паслушніцы я не падыходжу.

Няма больш пра што з Верай гаварыць. Толькі цяпер заўважаю яе абмежаванасць. Слухаю яе далей, не шта раю,

нават — спрачаюся, а сама перажываю ўжо каторы раз сон і дзіўнае спатканне ў канцыляры. Раптам захацелася Косцю ўкалоць — напісаць пра выпадак. Зраблю гэта потым. Нават адчуваю задавальненые ад помсты.

Што мне зараз рабіць?

Ага, насамперш схаджу памыюся. Увечары нагрэю вады ды выкупаю дзяцей дома. А чым заніць на гэты час малых?

— Вера, няхай Ігар пайграецца з маймі, не будзеши жа браць хлопца ў школу! Ды і мае лепш будуць сябе разам адчуваць!..

— Няхай. Буду вяртацца — забяру.

Сяброўка праводзіць мяне да лазні. Што за сон, што за супадзенне?!

Вера пра штосьці безупынна гаворыць і гаворыць, я прыкідваюся, бытта яе ўважліва слухаю, але не разумею ніводнага слова. Не магу авалодаць і сваім хваліваннем. Ды рассказаць сяброўцы пра выпадак не магу таксама. А як ты пра яго раскажаш, калі яна ўсё расхвальвае і расхвальвае Косцю. Бытта яе заявілі. Цяпер наогул не змагу з ёю быць шчырай. «Мілая Вера, няўжо надышоў канец нашай дружбе?! Даруй мне, але я нічога не магу з сабой зрабіць!..»

— Ну, бывай, мыцца пайшла!..

Прымаю ванну.

Праз хвіліну ўжо і распарылася. Мяне агортвае радаснае адчуванне свайго цела, я ўпершыню заўважаю гэтак выразна, што яно ў мяне свежае, ружовае. Ніколі яго яшчэ так не любіла. Дагэтуль свайго цела саромелася, а часцей за ўсё — не заўважала. Недарэчы вельмі шкадую — чаму мяне ніхто не бачыць!

— Што за ліха? — пытаюся сама сябе ўтолас. Кранае прадчуванне нечага дрэннага. Толькі трывога гэтая кволая. «А чаго мне трывожыцца? Зайшоў да мяне наведвальнік? Го, колькі іх ходзіць кожны дзень! Заўтра — нарада дырэктараў вячэрніх школ, на ёй магу вельмі проста даведацца, адкуль тыя дзве дзеўкі-лядашніцы, але ж навошта мне займацца гэтым, яшчэ малады чалавек што-небудзь сабе падумае?! Хітранькі, дай яму гатавае! Пашукай сам!..»

Успамінаю, які ў яго быў выраз твару, калі даведаўся, што я — дырэктарка. Пераможна рагачу. Да мяне зноў вяртаецца энергія ды бадзёрасць.

Ну і пасада ў мяне!

Між іншым, наведвальнік — інтэлігентны і мажны мужчына. З «Інтурыста». Мяне надта ж уражвае гэтае слова. За ім адчуваюцца экзатычныя краіны, народы... На нашым вакзале, калі прыходзяць замежныя паязды, па рэпрадуктары гавораць мо на восьмі мовах! У людзей з гэтай установы — цікавая

работка, яны бачаць рамантычны, заманлівы свет. Хто там працуе, вядома, і не цэніць. Што ж, заўсёды так...

Аднойчы чакала з Мінска Косцю. Поезд спазняўся, і я падышла да касы замежных білетаў. Мне аж крыўдна зрабілася, што такі сабе звычайненъкі лысы чалавечак-смецюшок кволенъкім галаском звярнуўся да звычайнай касіркі з рэдзенькай «бабетай»:

— Мне ў Сірыю. На дваіх выпішце купейны. Чым плаціць? Мне лепш — у індыйскіх рупіях!..

З'ездіць бы туды, сваімі вачымі паглядзеца на тое, што ведаю толькі з кніжак. Паходзіць бы па Луўры, Акропалі, Калізі, паўзіраца на розных людзей! Даўно з Косцем збіраемся павандраваць па Еўропе, і ўсё аніяк не выходзіць. Мо і надарыщца магчымасць? Толькі куды дзяцей уладкаваць?..

Аднаго дня зайду ў кабінет да гэтага інтурыстаўскага начальніка ды пракажу:

— Вось — візы. Мне — два білеты да Рыма. Лепш нам у лірах падлічыце. У крайнім выпадку — у доларах...

І ўсё гэта скажу такім самым раўнадушным голасам, хоць на душы будзе неабыякава — выгляд на сябе напускаець умею, яшчэ як!

Зусім мажліва — так яно і будзе.

Ух як цікава жыць на свеце! Толькі што за супадзенне са сном, што за містыка?!

Па дарозе з лазні ногі мяне нясуць у касметычны кабінет, існаванне якога дагэтуль я бытта і не заўважала. Тады купляю ў кіёску польскія часопісы з модамі. Добрую бялізну, свежую пасцель, тонкія пахі, модныя туфлі, прычоскі, кофты любіла і раней, але не прыдавала ім вялікага значэння, бо не прыдаваў значэння гэтаму Косця. Цяпер жа ва мне раптам абуждаецца жаданне нагвалт зрабіцца прывабнай. Цярпець ужо не могу на сабе трантаў, як і зразумець — як змагла на сябе іх надзеяць?!

Заношу сумку з мылам дамоў, адпраўляюся ў ашчадную касу. Затым ваунівермагу купляю матэрыю адразу на дзве сукенкі ды бягу да нашай настаўпіцы англійскай мовы, ультрамодніцы Кіры, каб спытацца адрес добрай краўчыхі. Ужо не могу апрануць яшчэ новую, але крыху не па модзе пашытую сукенку.

3

З Ленінграда прыехаў сімфанічны аркестр. Тэатра, вядома, у нашым горадзе ніколі і не было. Гасцям доўга шукалі памяшканне. Нарэшце на нядзелю аб'яўляюць у раённым Доме культуры так чаканы канцэрт.

Аматараў сімфанічнай музыкі ў нашым гарадку не многа, сустракаючыся на канцэртах, мы ўжо ведаем адзін аднаго нават з твару. Знаёмага з «Інтурыста» я ўжо заўважыла на «Песнярах». Тоє спатканне было для мяне нечаканым, была непадрыхтаваная ды так збянтэжылася, што цэлы канцэрт знаходзілася пад гэтym уражаннем. З-за гэтага добра не разгледзела і славутых артыстаў. Супакоілася тады толькі дома. Але цяпер аж загараюся ўся насцярожанай цікаласцю: калі спаткаемся зараз на канцэрце ленінградцаў, ці ўспомніць, што мы знаёмыя? Хавацца ўжо не стану — не буду дурной.

Настае нядзеля. Куды дзяваць дзяцей? Вे́ра з сынам месца ненадзейнае — яшчэ прыйдзе п'яны Барыс і малых мне напалохае!

Бяру таксі, Віцю і Марынку вязу ў вёску да маці.

Мамы дома няма. Агорнутая ўсё тым жа ўзбуджаным неспакоем, паспешлівасцю ды адчаем, што калі не паспею, то не шта надта важнае згублю, малю гаспадыню паназіраць за малымі, покуль вернецца іхняя бабка. Жанчына адразу садзіць іх са сваімі ўнукамі лушчиць фасолю.

Ну, дзякую богу, з малымі — парадак. Выбягаю на вуліцу.

Імчыць грузавік. Упіваюся вачамі, гляджу на шафёра, бытта пазнаючы ў ім брата.

— Девушка, вам у горад? — паддаецца ён на маю хітрасць, але не адчуваю нават няёмкасці.

Праз пару мінут вяртаюся ў горад поўная ўздыму і хвалявання. За апошні час сваю краўчыху не раз здзіўляла выдумкамі фасонаў. Цяпер гэтыя ўбранні старанна прасую, прымяраю, так і гэтак прыладжаю.

Прыносяць пошту. Ладна, пагляджу потым...

Нарэшце, падрыхтаваная, выходжу ў тэатр і адчуваю, што, мабыць, ніколі ў жыцці так добра яшчэ не выглядала. Калісці, дурніца, саромелася нават новых туфляў, новай сукенкі і це шылася з іх перад люстэркам, зачыніўшыся ў пакоі. Цяпер — наадварот! Вельмі прыемна сваім выглядам рабіць уражанне навокал. Скурай адчуваю нават ветрык, які выклікаю сваёй хадой. Што ж, стала дарослай, як сказаў бы Косця. І я шчаслівая ад усведамлення, што вырасла, я — надта багатая.

Прадчуванне не ашукала.

У фае сустракаю знаёмага элегантнага мужчыну ў чорным гарнітуры. Ён ветліва кланяецца, і мы разыходзімся. Але і се-кунднага спаткання дастаткова. Плыбу на крылах сярод нейкіх чароўных гукаў, паху духоў ды дзіўных вобразаў, поўных незям-

ной раскошы і значнасці. Колькі гэтае лунанне працягваецца: секунду, гадзіну — не змагла б вызначыць.

На перапынку да мяне набліжаецца выкладчык гісторыі Сяргей Міхайлавіч.

— О-о, якая вы сімпатычная асоба! — крычыць здалёк.

— Толькі сёння заўважылі?

— Він аваты!

— Він аватых б'юць!

— Ахвотна панясу кару! Даю сваю галаву на адсячэнне — бярыще яе!

— Велікадушна вам дарую!

— Ірына Іванаўна,— пачынае ўжо таямніча.— Пойдзем, пазнаёмлю вас з майм найлепшым сябрам. Таксама, як і мы,— аматар класічнай музыкі.

Мяне агортвае з ног да галавы жудасны страх.

— Куды вы мяне валачэ-эце? — бытта бы дзіўлюся, інстынктыўна ўпіраючыся.

— Нічога, нічога, смялей! Я ведаю напэўна — ён вам спадабаецца!

Сябра пераходзіць на шэпт ды робіцца паважным:

— Скончыў інстытут міжнародных адносін у Маскве. Валодае аж трывам замежнымі мовамі!

— О-о, палігло-от!..

— Бацька яго — былы дыпламат... Другі раз здзвіцца не паспяваю.

— А вось і ён сам! — Выкладчык ажыўляеца.— Ірына Іванаўна, перад вамі...

— Пяцро Уладзіміравіч! — апярэджае яго мужчына ў чорным гарнітуры ды працягвае руку.

Нешта гавару, што належыць казаць у такіх выпадках, падаю руку таксама і чырванею.

— Шчыра кажучы, Сяргей, то мы — знаёмыя!

— Ну-у?!

— Я заходзіў да Ірыны Іванаўны ў школу! І, калі быць дакладным, вельмі здзвіўся!

— Чаго-о? — прыкідаюся.

— Першы раз убачыў такога маладога ды абаяльнага начальніка. Слова гонару! Дырэктары школ — худыя зануды альбо мардатыя тыпы, а спаткаў — чароўную і сімпатычную істоту!..

— О-о, пра гэта мы ведаем даўно-о! — падхоплівае адразу гісторык.

А я адчуваю, як мяне залівае новая хвала чырвані, але цяпер ужо толькі ад того, што ў гэтую хвіліну пачырванець мне выпадае. Бо я поўнасцю сабою валодаю. Сама з сябе нават дзіўлюся: як усё лоўка ў мяне атрымліваецца, і працягваю, як роўная з роўнымі, гульню. Пра тое, што абодвум мужчынам я

нераўня, што парушаю прынятая грамадствам правілы паводзін замужнай жанчыны, што існуюць забароны, не хачу і ведаць. Бо так здараецца ўжо, што не бачыш, не хочаш бачыць мяжы і ты — шчаслівы.

На жаль, у гэты момант якраз трэ разы звоняць, і мы разыходзімся па сваіх месцах.

Потым на вачах у людзей, цалкам занятыя сабой, цэлы перапынак ходзім утраіх у фае. Пятро Уладзіміравіч расказвае эпізод з дзяцінства:

— У вайну я быў яшчэ зусім малым і, памятаю, усё прасіў: «Мама, хачу бачыць партызан!.. Партызан пабачыць хачу!..» А яна: «Трэба, сынок, усю ноч не спаць, адно тады і ўбачыш!» А як жа ты спаць не будзеши у такім узросце? Але аднойчы маці мяне пабудзіла...

Я так уважліва яго слухаю! Жанчыны, калі хочуць камунебудзь палесціць, дзівяцца кожнаму яго слову. І не спадзівалася, што і з мяне такая тэатралка, што і я магу гэтак падтакваць, охаць ды ахаць.

— Ой, няўжо вы іх уба-ачылі?!.. Раскажы-ыце!..

— Уявіце сабе! І нават добра памятаю тую ноч! — падхоплівае новы знаёмы.— Вось вам малюнак. Цымяна гарыць газнічка. На кухні мама ў балейцы нешта сцірае, а ля ног яе валяеца цэлая гара чужой бялізны. На падлозе ў нашай хаце поўна саломы. На саломе ўпокат, абняўшы зброю, ляжаць змардаваныя ўшчэнт дзядзькі і дружна храпуць. Спаўзаю з ложка і давай прыглядца да іх бліжэй.

Доўга лазіў паміж імі, балюча стукаўся каленкамі аб прыклады і боты — хоць бы каторы прачнуўся! Паспрабаваў у бліжэйшага мужчыны пацягнуць аўтамат. Партызан праз сон нешта прамычэў ды паклаў на зброю галаву...

Я цалкам ужо асвоіўся. А была і ў мяне стрэльба. Шпулькай ад нітак пры дапамозе гумкі і шпяня пstryкаў гарохам. Выняў я свой «пісталет», стрэліў ды знячэўку трапіў партызану ў бараду. Чалавек як усхопіцца, а за ім — астатнія. Узняліся на ногі, ляскаюць зброяй, прыщішана пытаюцца:

«Дзе?.. Га?.. Што-о?!.»

Мама з кухні іх супакойвае: «Здало-ося вам!.. Спіце, хлопчыкі, шчэ нават пеўні не спявалі!..»

А я, перапалоханы,— шмыг пад коўдру. Толькі днём признаўся мацеры, што здараўлася.

сябра вашых блізкіх сяброў. Пры другім знаёмстве, калі табе яно яшчэ вельмі пажаданае, ты адразу багацееш і робішся якасна ўжо зусім іншым, чым быў учора.

Агульны знаёмы, які гэта мае часамі глыбокі сэнс і дае магчымасць зірнуць на чалавека яшчэ з аднаго боку!

З канцэрта крочу дамоў. Мяне даганяе Кіра — настаўніца англійскай мовы.

— Што за шыкарныя рыцары, Ірка, да цябе заліцаліся ў фое? — пытаецца з адценнем зайздрасці і папроцу. — Перапынкі ты правяла з імі ў такой цікавай гутарцы!..

— Сяргея Міхайлавіча ты ж ведаеш...

— А другі?

— Яго знаёмы.

— Шчаслівая. Я ніколі не сябравала з мужчынамі.

— Го! Ты ж — заўсёды ў іхній кампаніі!?

— Гэта не тое. Цябе паважаюць, а мяне толькі жадаюць, — уздыхае.

Здзіўлена гляджу па настаўніцу.

— Гаворыш ты надта складана...

— Маўчы, нічога складанага тут няма! Так сябраваць, гаварыць пра ўсё і не адчуваць у сабе самкі? Здорава! Зайздрошчу!

— То і ты так паспрабуй!

— Якая ты, Іра, дзіўная. Калі б побач са мной быў такі абаяльны малады чалавек, нават як Сяргей Міхайлавіч, і то я з ім не магла б адно сябраваць. Стала б яму адразу...

Да Кіры ў мяне даўняя, яшчэ школьнай крыўда.

— А ён, між іншым, сказаў, што ў цябе гэта на лобе ўсё напісана! — помшчу.

— Праўда, казаў?

— Ага.

Яна хвіліну думае ды зноў уздыхае:

— Усё роўна зайздрошчу.

А я, дурная, лічыла яе самым шчаслівым чалавекам на зямлі і таксама зайздросціла.

Аднак Кіра ведае замежныя мовы. Эх, мне б іх ведаць. Як прыдаліся б, калі пачнём з Косцем ездзіць па свеце! Некалі ў пятым класе вучыла нямецкую. З шостага па дзесяты — французскую. У дзесятым — англійскую. И ў выніку — не ведаю цяпер ніводнай! Зрэшты, ніякіх мы тады моў фактычна і не вучылі. Мы іх — так, «пра-хо-дзі-лі»...

— сядзіць і спіць. Сцягваю палітэчка, а з сынавай ручкі выпадае белая фасолька. Мяне гэта расчульвае.

— Ну, мам, як яны там у цябе, не нашкодзілі? — пытаюся вінавата.

— Працавалі ўвесь час, памарыліся, бедныя. Шчыра кажучы, я толькі іх пад самы вечар і ўбачыла, калі з брыгады вярнулася. Столыкі цяпер маю работы — не тое што вы, гарадскія!..

— Чаму ты забываеш пра свае гады?

— Нічога, адпачну зімой. Цяпер — малоцім, спяшаesmся управіца, покуль дажджы не заладзілі. А яшчэ — сама ведае ш — праводзім розныя мерапрыемствы выхаваўчага значэння... Кажы ты, што ў цябе новага? Што піша Косця?

— Даўно не атрымлівала пісем...

— А вунь, мама, на піяніна — канверт не распячатаны! — ажыўляеца Марынка.

— Пра-аўда? Чаму ж ты маўчала дагэтуль?!

— І бандэроль нават!.. Мусіць, кінаартыстак прыслалі тата — ён абяцаў! Я адно маркі абарвала!

— Сёння вечарам, мабысь, занеслі з пошты, я і не бачыла... — хлушу.

Адчуваю сябе страшэнна вінаватай: перад дзецымі, перад мужкам, перад мамай, перад цэлым светам. Маці пра нешта пытаемца яшчэ, а я зноў адказваю неўпадад. Ва мне адбываеца якаясьці барацьба:

«Зрэшты, людзі, нічога такога непапраўнага яшчэ і не зрабіла, а толькі — пабыла на канцэрце, дык хіба ж гэта злачынства? Пабыла на культурным вечары са сваімі таварышамі па работе, са знаёмымі!»

«Ага, а унь ад Косці пошту прынеслі яшчэ ў абед, а ты ж ёю нават не пацікавілася, хоць добра пра яе ведала!.. А моды?.. А тое, як спіхвала абы-куды дзяцей, як збіралася на канцэрт, як на яго ляцела? На ўсё, галубка, павінна быць мера, і ты сама сабе хоць ужо не хлусі!»

«І мера — будзе! Займуся з заўтрашняга ж дня, пасапраўднаму, дзецымі, мужам! Нават кіну дырэктарства к д'яблу, няхай мужыка якога ставяць на маё месца, знайшлі мяне, дурніцу!»

Маці паехала.

Укладваю дзяцей у ложак.

— Ма-ам, распячатай татава пісьмо! — моліць Марынка.— Пакажы артыстак!

— Заўтра табе іх дам. Сёння ўсхвалюешся і доўга не заснеш.

— А я буду лічыць белых сланоў, як вучыў тата!

— Мы ж дамовіліся, што пасылкі ад яго будзем разглядаць разам з Віцем. Бачыш, як спіць?

— А мы яму не ска-ажам, што глядзелі!

— Так не чэсна!

Марынка ведае — просьба дарэмная і хутка мірыцца са сваім лёсам.

— То паляжы-ы са мной і расскажы-ы што-небудзь! Учора з Віцем, нябось, доўта ляжала!

— Ладна,— апускаюся на ложак.

Агортвае інстынктыўна страх перад нечым. Сорамна перад дачкой і нават — перад Сяргеем Міхайлавічам: што ж ён пра мяне падумаве пасля сённяшняга вечара?! Трэба выкрасліць, трэба выкінуць нават з галавы ўвесы гэты ажыятаж — ён мне зусім-зусім непатрэбны! Трэба, мабыць, змяніць месца работы.

— Дачушка, ты хацела б, каб я працавала ў тваёй школе настаўніцай?

— О-ой, хачу-у! — віскнула малая.— Ма-ам, пераходзь да нас, добра?

— А чаго ж ты радуешся? Я буду вельмі строгая, ты ж мяне ведаеш!

— Ну і будзь сабе! Але як прывязуць што смачнае ў школьні буфет, а ў мяне не будзе грошай, то пабягу да цябе ў настаўніцкую, як заўсёды бегае з нашага класа Люда Салаўёва, і ты адразу купіш! Праўда?

— Куплю.

— Ой як до-обра!.. Цяпер і я буду ўсё мець!..— Дачка не шта ўспамінае ды робіць вялікія вочы: — Ма-ам, а ў Шурыка дома ў буфеце стаіць гарэлка, віно — як у магазіне!

— А сышткі ў яго ёсць?

— Не-а! У мяне заўсёды цягае!

— Бедны хлопчык!..

— О-ой, мама, ён — няшча-асны! Заўсёды абарва-аны, бру-удны, недагле-еджаны!..

Гляджу на Марынку — бытта першы раз яе ўбачыла. Упершыню мы так разумеем адна адну. Разумеем ужо нават цяпер! Уражвае шчаслівая думка: неўзабаве можна будзе з ёю размаўляць пра ўсё-усё! Ой, хутчэй бы мець напарніцу, вернага чалавека пад бокам і не быць такой самотнай! Удыхаю пах жывога цельца, які сагравае мяне аж да сэрца ды ўяўляю сабе ўжо, як мы з Марынай ходзім па горадзе, як паказваю ёй любімую мясціны і гавару, гавару, гавару...

— Ма-ам, то пераходзь да нас!

— Паглядзім...

— Толькі — напэўна!

— Спакойпай ночы. Пацалуй мяне... Ну, спі цяпер. Пайду пагляджу, што прыслай тата!

— Адно схавай фатаграфіі, бо Віця парве! Або вусы артысткам дамаюе, я яго ведаю!

— Схаваю, дачушка, не бойся!

Выключаю святло, выходжу ад дзяцей.

Бяру з піяніла канверт. У ім — фатаграфіі, маркі, этыкеткі ад запалак. На аркушу паперы — Косцёва апісанне змены варты ля Маўзалая. Усё вельмі цікавае ды карыснае для малых, будзе пра што ім пачытаць і пагаварыць. Аднак для сябе не запаходжу ніводнага радочка.

Ці ён мяне не кахае? Ці ў ім гордасць загаварыла з-за апошніх паводзін жонкі? Ці такая ў яго ўжо натура?!

Ох, каб цяпер дапала да мужа, то выказала б яму ўсё! Да раніцы лапатала б і прымусіла б слухаць. Тады прытулілася б, заснула, і мне было б добра, як ніколі!

Бяруся за пакет, разрываю паперу ды з недаўменнем гляджу: там — дзве кніжкі ленінградскага професара Васільева. Адна называецца «Сон і сны», а другая — «Тэлепатыя». Успамінаю: я. ж Косцю пісала пра дзіўную з'яву — пазнаёмілася з чалавекам, якога дагэтуль бачыла ў сне! Гэта — мужаў адказ па маё пісьмо?

Сумна і крыўдна — вось-вось заплачу. Што рабіць?

Так, мабыць, становяцца алкаголікамі. Чалавеку нудна, адзінока, і ён пачынае ў бутэльцы шукаць прыяцеля.

Нельга распускацца!

Бяру сябе ў рукі і цешуся, што зараз забяруся пад цёплую коўдру ды буду марыць пра нешта такое, каб цікава было заснуць. Дзякую богу, мрояў тваіх ніхто не бачыць, і ніхто цябе не зможа прагнаць з іх салодкага ўлоння.

6

З Сяргеем Міхайлавічам вяртаюся са школы. Для настаўніка гісторыі мой Косця здаецца богам. Да мяне сябра адносіцца таксама з павагаю, як да жонкі вучонага з імем. І — чалавека больш вопытнага. Адносіны яго цаню.

— Ірына Іванаўна, ці вы ведаецце, як у нашым двары дзеци гуляюць у мячык? — гаворыць ён ажыўлена. — Б'юць яго аб зямлю ды ў такт: «Я ведаю пяць колераў: чорны — раз, белы — два, сіні — трэ, зялёны — чатыры, жоўты — пяць!.. Я ведаю пяць пісьменнікаў: Маякоўскі — раз, Шолахаў — два, Пушкін — трэ, Станкевіч — чатыры...

Смяюся.

— Слова гонару!

Такую гульню малых назірала і я на нашым падворку. Папулярнасць Косці тут вызначалася галоўным чынам мясцовым патрыятызмам. Аднак прыемна пачуць вестку і з вуснаў адданага маёй сям'і чалавека.

— Во, бачыце, як проста стаць класікам! Выдаў з дзесятак брашурак — і гатова! Давайце і вы што-небудзь напішыце! З гісторыі, напрыклад!

— Каб гэта было так лёгка! Я вунь нават ажаніца ніяк не магу!

— Што праўда, то праўда. Уся настаўніцкая марыць, каб вы нарэшце знайшлі сабе каго-небудзь. Жанчыны падбіраюць і падбіраюць вам кандыдатуру, і вы, мабыць, пра гэта ведаеце? У вас жа, здаецца, была сімпатыя. Ліда, як яна?

Халасцяк не мае перада мной душэўных таямніц і ў адказ безнадзеяй махае рукой.

— Чаму-у? Вы ж так яе не хвалілі?

— Расчараўваўся.

— Надта ж вы патрабавальны! Глядзіце, так можна на ўсё жыццё і аднаму застасцца!.. На сімфанічным канцэрце бачыла вашу сімпатыю. Гэты раз давай, думаю, прыгледжуся. Нішто сабе дзяяўчына.

— Ат, з выгляду толькі... Яна і на канцэрце была?.. Разбіраеца ў музыцы, а як жа!.. Запрасіў да сябе на вечар. Думаю, пасядзім, паслухаем музыку, пагутарым. Уключыў «Апасіянату» ды гляджу — вочы ў маёй Ліды без выразу, бытта ў каровы! А можа гадзінамі апавядыць пра Рахманінава, Моцарта, Бетховена ці Шапэн — з кім хто ажаніўся, з кім развёўся, якую меў палюбоўніцу... За адзін вечар абрыдла да смерці! Сумна з такой — хоць ты вешайся!

— Што ж вы так?!

— Ат, сам вінаваты — не трэба было такім добрањкім быць! Ведаеце, як пазнаёміўся? Заглянуў на танцы ў клуб. Усе веселяцца — трэба і мне. Бачу, сядзіць пад сцяной дзяяўчо і да яго ніхто не падыходзіць. Ненатуральна голасна загаварыла да бліжэйшай пары. Затым заціскае вусны, робіць задумёны твар і кладзе нага на нагу. Грызе пазногці. Разглядвае столъ. Маніпуліруе з туфлем... Я і падышоў.

— Пацкадавалі?

— На сваю галаву!..

Хлапец цяжка ўздыхае. Такі ён, здаецца, нешчаслівы, але не знайду слоў сучехі. Шкада і дзяяўчыны, і яго.

— Нічо-ога, сваю шчэ знойдзеце, паверце мне, вопытнаму чалавеку, а гэта, выходзіць, было не сапраўднае!

— Не знайду, то і так дажыву. Ладна, што зробіш! Толькі мамы шкада. Усе дапытваюць яе, калі ажанюся. Суседзі, знаё -

мъя не даюць спакою. Бачылі амерыканскі фільм пра халасцяка «Марцін»? Дакладна гэтаксама атрымліваецца і ў мяне, але ж — цюцелька ў цюцельку!

Чагосыці чакаючы, маўчу зноў.

— Во, учора прывезлі мне з Москвы камплект пласцінак Рахманіава! Заходзьце вecharam, паслуҳаем!

Уздыхаю як аб нечым недасяжным.

— Дарэчы, будзе і Пятро Уладзіміравіч.

Цяпер сэнс размовы стаў для мяне цалкам іншы. Ажыўляюся адразу, хоць і не паказваю гэтага.

— А ваш сябра — халасцяк таксама?

— Яшчэ больш нешчаслівы за мяне. Я — звычайны халасцяк, а ён — высокаадукаваны, знайсці пару такім у наш час, самі ведаеце, значна цяжэй!

— Хвалкі!

— Як сабе хочаце гэта называйце, але ж — факт! Пятро пласцінкі прывёз. Пытаю: чым займаўся ў Москве? А ён: «Выседжваннем на інструктажы, перабежкамі перад машынамі, а найбольш — заглядваннем пад каплюшыкі на тратуарах!» Самі мяркуюце!..

— Бе-едненікія вы абодва, няма вас каму і пашкадаваць, ашчаслівіцы!

— Няма, Ірына Іванаўна!

Ля дома майго пачынаем развітвацца.

— Дык заходзьце, вы ж не так і далёка ад мяне жывяце!

— Што вам — вольным казакам? Можна сабе збірацца ды слухаць кожны вечар пласцінкі, а ў мяне заўсёды работы поўна! Муж паехаў, Тосю выдала замуж... Днём прыходзіць адна кабецина на пару гадзін, прыбірае, наводзіць парадак, але хапае работы і мне. Адным словам, на мне адной цяпер гаспадарка, дзеци. Шчасце, што вызвалілася хоць ад дырэктарства, а то і дыхнуць не было калі!

— Я заўсёды вамі захапляюся ды расхвальваю вас усім! Вы — маци-герайі!

— Ага. Толькі Залатой Зоркі не хапае.

— Слова гонару, гэта не камплімент! Вы — адзіная са знаёмых, якой пры жыцці можна помнік паставіць! Ад шчырага сэрца гавару! Як вы ўмудраеце ся, што ўсёды паспявяеце — і дома трymаць усіх у руках, і на работе ў вас усё гарыць, заўсёды хваляць, і цікавіцца ўсім?

— Дзякую за добрыя слова. Мой Віця кажа: ну і завяла ты, мамка, парадкі! І кладзіся, і ўставай у вызначаны час, бытта ў дзетсадзе! — хвалюся щасліва ўзрадаваная, што Сяргей нездзе

абмяркоўваў мяне са сваім сябрам і, выходзіць, такая думка пра мяне ў абодвух.

— Харошыя ў вас і дзеткі.

— Толькі як зрабіць, каб яны і надалей такім засталіся, не выйшлі з іх паскудныя людзі?

— Гэта мяне яшчэ не хвалюе, мне трэба дзяцей займецы!.. Дык глядзіце, мо ўсё ж такі здолееце вырвацца? Мы спецыяльна пачнём слухаць позна, каб вы маглі управіцца са сваім калягасам. Выходзіць, дамовіліся?

— Пагляджу.

7

Аднак я пайшла.

...Няяркае свято ў халасцяцкім пакойчыку. Гаспадар нешта чаруе ля радыёлы. Яго сябра — задумёны, нечым заклапочаны. Са шчырай цікавасцю пытаюся:

— Пятро Уладзіміравіч, расскажыце нам што-небудзь!

Ён бытта аббуджаецца ды са здзіўленнем на мяне глядзіць.

— Пра што-небудзь са свайго «Інтурыста». У вас вельмі цікавая праца, вы столькі бачыце кожны дзень!

— Толькі швейцар! — прабуе жартаваць Сяргей.— З той розніцай, што Пятро — швейцар на граніцы.

— Бачыць даводзіцца, нічога не скажаш! — не зважаючы на рэпліку, згаджаетца са мной малады чалавек. Успомніўшы нешта смешинае, ківае галавой: — Вось і сёння, напрыклад! З ФРГ ехала група турыстаў — старых чыгуначнікаў. Некаторыя з іх на нашай зямлі не ўпершыню. Павылазілі на перон, уважліва да ўсяго прыглядваюцца прафесіяналным вокам. Дзіва: рэйкі аж на 96 міліметраў шырэй ляжаць, чым у Германіі, а ўсе цыстэрны і вагоны ў таварняку — шасцідзесяцітонныя. Нейкі дзядзька з мясцовых ім па-ніямецку тлумачыць. Тлумачэнні яго талковыя, госці ўважліва слухаюць, тады адзін з іх з павагай пытаецца: «Вы, вядома, таксама чыгуначнік?» — «Не-е! — пярэчыць чалавек.— Але ў вайну да пуці меў дачыненне. У партызанах паязды вашыя пад адхон пускаў!» — «О-о, я-а, я-а!..» — кажуць разгубленыя госці.

З Сяргеем Міхайлавічам рагочам.

— А яшчэ ехала пара французскіх мільянераў. Па графіку ім прыбыць заўтра, так і запланаваны гасцініцы, рэстараны. «У Парыжы заўтра забастоўка авіён!» — апраўдаюцца. И вось думай, дзе іх размясціць! Цэлы дзень з імі правалэндаўся! Нейкія жулікі прыбылі ў горад на «гастролі», баяўся, каб французаў не абакралі...

— А міліцыя навошта? — абураюся.

— Не так проста.

— Французскія лётыкі якраз для такіх дармае даў пачынаюць забастоўку, каб выціснуць з іх сваё, а ты — саўдзельнік мільяне раў, дапамагаеш ім выкручвацца — корміш, апякаеш! — кпіць Сяргей.— Штрэйкбрэхер ты, штрэйкбрэхер!

— Выходзіць.

Я, мабыць, ніколі ў жыцці не слухала з такой увагай.

— Найбольш апрыкралі мне багатыя амерыканскія гультайкі, што швэндаюць па свецце. «Гэло, містэр, вы з «Інтурыста»? Вельмі добра, вельмі добра, о'кэй!» — па-панібрацку ляпае цябе па плачы, рагоча задаволеная на цэлы пафарбаваны рот ды пачынае: тое ёй трэба зрабіць, гэта прадбачыць. На такую зараз, здаецца, у звычайных умовах нават не зірнуў бы, а тут мусіш цярпець, усміхацца, дыпламатнічаць. Па-вашаму — цікава?

— Вельмі! — горача кажу.

— Ну яго к д'яблу з такой цікавасцю!

— Я і кажу — швейцар на граніцы! — зноў кідае свой жарт гаспадар ад радыёлы.

— Самы сапраўдны.

Аднак у мяне да Сяргея нараджаеца непрыязнасць. Пятра Уладзіміравіча хачу абараніць:

— Дык не ўсё ж вы самі там робіце, ёсь жа ў вас розныя гіды, перакладчыкі?!

— Часта яны бяссільныя...

— І ўсё роўна ў вас цудоўная праца! Заўсёды бачыце розныя народы, можаце пароўноўваць, вывучаць людзей...

Пяцро, пешта ўспомніўшы, ажыўляеца зноў:

— Наконт гэтага маеце рацыю. Цікава, напрыклад, назіраць за італьянцамі. Як дзеци часам! Абрынуцца на аднаго за нешта, здаецца — раздзяруць! Праз пяць мінут, бачыш, усе разам мірна і спакойна кроначаць на абед у рэстаран! У нас пасля такай узбучкі з чалавекам, прынамсі, не размаўляюць з тыдзенем!..

Якія мы маленъкія людзі са сваімі клопатамі ў пароўнанні з клопатамі чалавека вось такой прафесіі! На ім — прэстыж дзяржавы, нарада! У яго дзеяннях — элементы вялікай палітыкі!..

А яшчэ сумнявалася, ці ісці сюды. Свае, простыя хлопцы. Ні ў аднаго з іх і ў намерах няма, каб падрыываць мае «маральнія ўстоі»! Затое мне даўно не было так прыемна.

— Апарат гатовы! — аб'яўляе Сяргей.

Слухаем Рахманінаў ў выкананні Кліберна. Сяджу на крэсле супроты кушэцкі. На ёй, прыкрыўшы вочы далонямі,— гаспадар. Збоку — госьць. Туды саромеюся глянуць, аднак Пяцра адчуваю кожнай клетачкай свайго цела. Яго прысутнасць

памалу зліваецца з музыкай, і я паступова трачу адчуванне, дзе знаходзімся і што з намі адбываецца. Перад намі ўсё выслана нейкім не то крышталем, не то шоўкам, не то палоскамі сіняга золата — лёгкімі, як туман; я трачу адчуванне важкасці. Нешта роднае, таямнічае, запаветнае агортвае нас, павялічвае ў мільён разоў, нясе ў чароўнае небыццё. Колькі гэта адбываецца — хвіліну, вечнасць, сказаць не змагла б.

Апарат змаўкае, і ў пакой некалькі мінут пануе цішыня.

— Падабаецца? — пытае гаспадар.

Сказаць пра буру, якая разыгралася ўва мне,— бытта агаліць сябе, выставіць напаказ сваё нутро.

— Пра гэта гаварыць немагчыма,— раптам чую збоку.— І гаварыць не трэба, гаварыць нават грэх, як пра нешта толькі тваё, інтymнае...

Мяне ўражвае дзіўнае супадзенне: дык і я ж адчуваю дакладна тое самае!

...Назаўтра мяне ўсю напаўняе святочная радасць: у нашым гарадку ёсьць аднадумец, блізкі чалавек, і пра гэта ў цэлым свеце ведаю толькі адна я!

Вестка, што ён скончыў інстытут міжнародных адносін, што яго бацька дыпламат, стварылі ў маім уяўленні вобраз зусім іншы — я яго сабе ўяўляла нават крыху беларучкай. Цяпер жа ўбачыла маладога мужчыну з глубокім перакананнем у слушнасці таго, што робіць, з практичным поглядам на жыццё. Гэта быў чалавек, які шмат перадумаў, а магчыма, і перажыў. То была натура дзейная, непадкупная, клапатлівая — нечым вельмі напагамінала мне Косцю, асабліва таго Косцю, якога ведала гадоў з дзесяць таму. Толькі муж і тады быў раўнадушны да музыкі. Нешчаслівы чалавек. Бетховена ад Шапэна не адрозніць, як сіні колер ад блакітнага (а мо гэта адно з другім звязана?!). І гэтая паблажлівасць да ўсіх і да мяне...

8

У магазіне стаю ў чарге за нейкай неахайна апранутай старой. Нечакана яна паварочваецца ды крычыць:

— Іра, ты-ы-ы?

— Добры дзень, Сара Майсееўна! Прабачце, што не пазнала адразу!

— А мяне цяпер не лёгка пазнаць, так я ўся змардавалася, дайшла, ой!

Сара Майсееўна ў сярэдній школе вучыла мяне хіміі. Цяпер я сама настаўніца са стажам, але не пазбылася да былога педагога рэфлекса школьніцы, і калі спатыкаю яе на вуліцы, то — хочаце верце, хочаце не — баюся, што гэты чалавек мяне вось-вось выкліча адказваць нелюбімы прадмет.

Настаўніца вельмі радуецца, што ёсць да каго загаварыць, і выбухае:

— Ой, ты ведаеш, у майго мужа захварэлі ныркі! А адна зусім не працуе! І я ўсё так блізка ўспрымаю да сэрца, і таму я так апусцілася!

І праўда — некалі «хімічка» была нам прыкладам ахайнасці ды акуратнасці. Цяпер Сара Майсееўна расхіляе замусолены плашч, паказвае пад ім амаль голае цела.

— І яшчэ ў мяне такое няшчасце з сынам!

— Што з ім, Сара Майссеўна?

— Шалапутны!

— А-а...

— Што ты — «а-а»?! Ты паслухай!

— Я слухаю, Сара Майсееўна!

— Не дай бог, калі такі шалапутны! І ў яго двое дзяцей! І яны ўсе на маёй шы!

— То здайце іх у яслі!

— Ведаеш, я была запісана ў гарана на яслі. Але гарком вырашыў, што гэтая чарга ўстарэлая, завялі новую. А мне цяпер па грамадскай лініі столькі даводзіцца дэмантраваць доследаў па атэізму ўсюды, што я зрабілася работніцай гарко-ма! І ты ведаеш, няма дыетычнага сыру! О-ой, я працую на такой адказнай рабоце, і ў мяне так задурана галава, што калі б апісаць гэта ўсё па парадку, то атрымаўся б добры раман! Але не маю таленту! Талент — бы гроши, як сказаў Шолам-Алейхем, калі яны ёсць, то ёсць, а калі пяма, то — няма! І я ўсё збіраюся прыйсці да твайго мужа, каб расказаць! Калі ён ужо да цябе ве рнецца?

— Праз шэсць месяцайд.

— Але прыязджаете на канікулы?

— Прыйзджае...

— То накажы, калі з'явіцца!

Завошта яе некалі так паважала і любіла? Ці мо старасць гэтак нішчыць людзей, жыццёвяя нягоды? Бо-ожа, няўжо калісьці і я такой буду?!

— Добра, Сара Майсееўна, накажу.

— Толькі — абавязкова, чуеш?

— Чую...

З некаторага часу ў мяне стала менш сяброў. Калі пра Косцю загаварылі газеты, многія пачалі на мяне глядзець так, быт-та першы раз убачылі. Тыя ж, што мяне апякалі, сталі нават падлізацца. Іншыя адпіхнулі ад сябе ноткамі зайдрасці, пытаннямі пра ганаары мужа. З'явіліся вось і такія, што паперліся са сваімі гісторыямі, каб Косця абясмерціў іх, напісаў раман. Ён іх зроду не пісаў: ні раманаў, ні аповесцей,

ні апавяданняў, ні вершаў, ні паэм,— піша навукова-папулярная матэрыялы, але ж хіба кожнаму вытлумачыш, хіба зразумее цябе, напрыклад, гэтая замуленая жыццём Сара Майсееўна? Яна сябе ўтварыла, ёй хочацца, каб так было, яна ўжо ў гэта глыбока верыць, і гдзе!

Вяртаюся з магазіна і не знаходжу сабе месца. Хоць бы Косця быў, усё ж такі без яго я кісну! Уздумала позна мяняць пасаду, усе «гадзіны» паміж настаўнікамі былі падзелены ўжо, поўную стаўку абыцаюць толькі ў новым навучальным годзе.

Наогул работа педагога — не дырэктарская, а тут яшчэ ў мяне ўсяго пяць гадзін у тыдзень, часу — хоць адбаўляй! Куды яго дзяяваць? Ад непрызвычаення — сумна. Перасоўвала два дні мэблю па кватэры, расстаўляла яе паводле схем у часопісах. «Выщіскала» з Марынкі музыку. Вучыла, чаму толькі магла, Віцю. Наводзіла з цёткай Марусяй дома парадак. А далей?

Жыць стала невыносна.

Нездарма, кажуць, ад гультайства людзі вешаюцца.

Замест таго каб сілы ўсе аддаць аднаму класу, якія дзяліла некалі паміж чатырох, я бытга наогул перастала любіць сваю работу ды пачала з нецярпеннем чакаць на ўроках званка. Раніцой адпраўляю дзяцей у школу, тады кладуся ў ложак, ляжу сабе да гадзіны дванаццатай, а ў галаву лезе нейкая брыда. Не хачу спаць, не хачу есці, не бяру ў руکі кніжкі — нічога не хачу. Усё чагосьці нібы чакаю, чакаю, чакаю, і мне некага хочацца пабачыць. Веры для мяне ўжо мала. Пятра? Мінула ўжо мо з два-тры тыдні, як яго не сустракала і нічога пра яго не чула.

Няма чаго хітраўцаць, бачыць хачу менавіта яго. Вычытала ў газэце, што сярод замежных турыстаў злавілі шпіёнаў, і ўстрывожылася — мо з ім што здарылася дрэннае, мо яго забілі?! Сярод іх ёсьць монстры, недабітыя фашысты, яны ездзяць да нас, напэўна, з бруднай мэтай і не спыняцца ні перад чым — сама бачыла на выстаўцы ў РДК нажы і фінкі, а на фота — фальшывыя фізіяноміі шпіёнаў: доўга такому пырнуць чым-небудзь вострым нашага чалавека ці падсыпаць атрутую?

— Вось яшчэ навіна, не хапала, каб закахалася! — паўтараю сама сабе перапалочапая.

Замест таго каб неяк ратавацца, каб вырваць з сябе гэтае няшчасце з карэннем, каторы раз прыкідваюся сама перад сабой: а што тут дрэннага? Хіба мы ханжы, хіба замужнія жанчыне не можа, акрамя мужа, падабацца яшчэ і іншы чалавек? Сэрцу не загадаеш ды на вузялок душу не завяжаш! У Косці колькі блізкіх сяброў-жанчын?! У дзень нараджэння або калі выходзіць яго новы твор паштар пачкамі валочыць ад іх паштоўкі і пісьмы з віншаваннямі, і ў гэтым абсалютна нічога не бачу дрэннага ні я, ні ён.

Спытацца ў Сяргея (іх абодвух у души называю па імені!), дзе яго сябра, не магу. Час доўжыцца. Пакутлівае жаданне ўбачыць гэтага чалавека не пакідае ні на мінуту. Не ведаю, куды сябе падзець. І ў той жа час разумею, што мне нельга, не маю ніякага права з пункту гледжання агульнапрынятай маралі перажываша гэта кіхавацца за чужога чалавека.

— Ну і што?! — прыкрываюся зноў фігавым лістом.— Мне глянуць толькі б на яго, хіба ж гэта злачынства?!

Яшчэ, мабыць, ніколі так многа не пісала Косцю. Па два, па тры пісъмы, здаралася, адпраўляла ў адзін дзень. Аднак апісаць мужу ўсё падрабязна, прызнацца яму не магу. Пішу, што надта мне цяжка, што сяджу дома ды паміраю ад суму, што нікуды не хочацца хадзіць, нічога не хачу бачыць, усё валіща з рук.

«...Твой Рахманінаў — цудоўны!.. Калі б ты яшчэ мне і Бетховена дастаў!.. Як ты ўмудраешся пісаць лісты на лекцыях сваёй псіхалогіі — яшчэ разумею, але як я гэта раблю на ўроках?»

«...Віця сказаў сёння, што ў яго пісъмы да цябе нарыхтаваны на цэлы год наперад!.. Сёння ўсіх вадзіла ў лазню, а вечарам за сталом співалі народныя песні. Затым пачалі співаць ваенныя. Здорава!»

«...Калі прыедзеш? Усё ж такі без цябе мы тут тлеем, а з тобой — гарым!.. Нёман пайшоў, хадзіла з дзецьмі глядзець на крыгі. Цудоўна!»

«...Я па вушы залезла ў даўгі. Добра, што ў наш час для такіх людзей няма славутых ямаў, сядзела б у ёй на самым дне!.. Шукала сёння гадзіннік, а Марынка паказала — на руцэ. Вось да чаго дакацілася? Усё ж такі збіваліся мы з тобой на драбязу, і яна адцягвала нашую ўвагу ад галоўнага. А мо гэта — якраз тыя кіаграмы солі, якой трэба абавязкова з'есці з пуд, каб пазнаць адно аднаго?..»

«Атрымалі тваю пасылку. Каб ты бачыў, як мы яе патрашылі! У руках сякера, вочы нашыя палаюць агнём, усе чакаем, а потым — задаволеныя!.. У маіх дзяцей з'явіліся першыя дакументы — прайзныя білет. Сколькі ўрачыстага гонару, калі Віця падыходзіць да аўтобуса з паперкай у руцэ! Потым будзе іх шмат у яго жыцці і розных, але — гэты?!

«Захварэла. Дзеці хадзілі ў лес. Прынеслі галінак, а Віця — галку за адну нагу!.. Ваюю з Марынкай і Віцем за сышткі, за неакуратнасць, за яўнія і ўяўнія ды будучыя грахі. Эх, вырывацца б на пару дзён у Москву, выплакацца б перад тобой!.. У мяне нейкае ўпартая пачуццё страты нечага свайго, цябе, чаму?..»

Косця мне адказвае:

«...У цябе гэта — якійсьці бунт на каленях!»

Падумайце, хіба я яму школьніца? А яшчэ — псіхолаг, доктар чалавечых душ! О то ж яму зараз дам!

Бяру паперу, саджуся зноў пісаць доўгі ліст. Праз гадзіну нясу канверт у паштовую скрышку.

9

Сяджу дома над вучнёўскімі сшыткамі. Раптам адчыняюцца дзвёры, заходзіць настаўніца англійскай мовы — Кіра.

— Добры дзень, Ірына! Ледзь цябе знайшла! Праз рана даве далася твой адрас!..

— Што такое здарылася, што ты мяне аж так шукаеш?

Але Кіра гаворыць ужо пра другое:

— Табе падабаецца мой капялюш?

Маўчу. Капялюш — яркі, крыклівы, безгустоўны. Лічу прыгожым толькі тое, што простае. Нічога не гаварыць больш нельга.

— Адкуль ён у цябе?

— З Румыніі!

— Ах, дык ты е-ездзіла?! — успамінаю размову ў нашай настаўніцкай.

— Ну. Была ў турысцкім падарожжы! І, ведаеш, усе грошы прасадзіла на гэты капялюш! Вырашыла паказаць і табе...

Тут штосьці не так. Кіра дагэтуль да мяне не заходзіла ані разу. Шукала мой адрас праз рана, каб адно паказаць абнову? Не веру. Дык у чым справа?

Яшчэ некалькі хвілін сяброўка пераскокае з тэмы на тэмуму. Затым робіцца сур'ёзная ды прызнаецца:

— Ведаеш, была ў адной групе з твайм знаёмым...

— З кі-ім?

— Ну, з Пятром Уладзіміравічам Вавілавым з «Інтурыста». Няўжо не здагадалася?!

Я ледзь не абамлела.

— Та-ак?!

— А ведаеш — ён такі абавяльны і элегантны мужчына! — кажа з захапленнем.— Быў нашым кіраўніком.

— А-а...

— Ты ведаеш, ён так цудоўна скроены!..

— Я-ак? — стараюся апрытомнець.

— Ну... плечы шырокія, а тут вужэй і мускулы тут такімі буграмі!.. Такі падніме цябе — як пушынку!.. У Румыніі гаварылі, што з усёй групы вылучаемся мы двое. Нас нельга было адрозніць ад іншых турыстаў з Заходняй Еўропы!.. Усе два тыдні ён даглядаў мяне, быў ласкавым, уважлівым, прадбачлівым!

Клапаціўся вельмі!.. Так мне спадабаўся, што не ведаю, як гэта і выказаць! Абяцаў потым званіць.

— І што? — ледзь сябе стрыmlіваю.

— Не звоніць! Кіра ўздыхае.

— І болей не бачыліся? — пытаюся асцярожна.

— Спатыкаемся ў горадзе. Ён такі ж ветлівы, але толькі элегантна вітаецца ды праходзіць міма. А мяне кожная сустрэча хвалюе, пасля не знаходжу сабе месца!

Ух, як адлягло — аж успатнела. Уздыхаю з палёгкай ды раблюся больш адважнай.

— Дык пры чым тут я-а?

— Іра, малю цябе, калі ўбачыш яго, зрабі для мяне паслугу! Ты нават і не ўяўляеш, як мне гэта важна! Магчыма, гэта мой лёс! Зрабі паслу-угу!..

— Яку-ую? — дзіўлюся пераможна.

У вачах Кіры ўніжэнне:

— Напомні яму мой тэлефон, ладна? Я табе яго напісала на паперцы. Адну дома пакінь ля апарата, другую ў сумку пакладзі!..

У старэйшых класах сярэдняй школы ў Кіру ўлюблілася амаль усе хлопцы. Закахаўся ў яе і дзесяцікласнік, які мне быў не абыякавы. Хлапец дзяліўся са мной перажываннямі, прасіў парады, не заўажаючы маіх мучэнняў. З-за гэтага нават школу кідала. Дзякую добрым людзям, навучылі...

Ужо даўно вылечылася ад захаплення тым школьнікам. Мая сімпатыя вось гадоў з дзесяць працуе шафёрам таксі, вечарамі бачу яго часам і п'янім і ў кампаніі гародскіх гуляк ды абарматаў — такіх жа агідных, якім стаў ён: з жыццёвым дэвізам, як яны самі прызнаюць, «хап-хап!». Аднак з таго часу да Кіры ў мяне непрыязь.

Напамінаю ёй са з'едлівым сарказмам.

— Што ж, мне не прывыкаць. Яшчэ ў школе хлопцы ўлюбляліся ў маіх сябровак, а мяне праслі толькі стварыць ім умовы, каб дасягнуць мэты, ці не так?

— О, Ірачка, я ведала, што ты — добрая, што зго-одзішся, таму і...

— Пачакай! Напомніць? — Гуляю з ёю, бы кот з мышшу.

— Ну і што? Напо-омні! Фактычна мне ад яго нічога, абсалютна нічога не трэба! Ну, спаткаемся, паговорым...

— Ты думаеш, што гаворыш? Ни з таго ні з сяго завесці гутарку з гэткім чалавекам на такую тэму? Ты пры сваім розуме? Ты ўяўляеш, як усё гэта будзе выглядаць?

— І-ірачка, а я цябе навучу! Ён там быў з фотаапаратам. Адна мінская турыстка прыслала мне пісьмо і просіць здымак. Гэта табе і паслужыць прычынай зачапіць яго!..

— Дык і табе яна — прычына!

— Табе зручне-ей! Разумееш, я баюся, што пры размове выдам сябе...

На Кіру ніякія аргументы не дзейнічаюць. Змаўкаю і адно слухаю. Прызнанне і ацэнка гэтага чалавека жанчынай, да якой бесспасіхова залякаліся дзесяткі кавалераў, узбуджае, хвалюе ды прыспішае ход маіх думак.

10

Памалу ўцягваюся ў работу.

Адна настаўніца захварэла, пару ўжо тыдняў яе замянюю. Няма калі нават дыхнуць. Адчуваю прыемнае задавальненне ад працы, якая забірае з мяне ўсё.

У суботу вяртаюся са школы. Надвор'е стаіць дрэннае, сырое, а я — стомленая ды як бы выціснутая, бы той лімон пасля чаю. Ледзьве перастаўляю ногі. Успамінаю: няма нічога на вячэр у падаць на стол. Кірую ў магазін, купляю вянок каўбасы, абыякава загортваю яго ў газету, прыціскаю локцем, плятуся дамоў.

І вось якраз цяпер, калі я гэтага найменш чакала, перада мной раптам узнікае ды спыняецца Пятро. Неакуратны пакецік выкінула б преч, ды — позна.

— Добры дзень слайным работнікам фронту народнай асветы!

Спіняюся і я, узнімаю галаву.

Элегантнае, шэрае, вышэй каленъ, паліто. Новы капялюш. Вастроносыя туфлі... Можна было б сказаць, што — тыповы стыляга, калі б не вочы: чыстыя, добрыя, разумныя.

— Ну, пойдзем! — прапануе.

Ведаю сама — у маіх вачах свеціцца радасць, вусны расцягваюцца ад усмешкі; мне не выпадае так сябе паводзіць, але радасці гэтай ужо згасіць у сабе анік не магу.

— Нам жа не па дарозе?

— Якраз па дарозе! Бо добрых людзей я заўсёды праводжу. Прынамсі — да моста!

Выбухаю смехам, і стомленасць маю нібы хто рукой здымает.

Ідзём. Дзъём. Мочны вецер, сячэ дажджом і снегам. Мой напарнік пачынае жыва рассказваць пра Румынію. Але гэта яму не перашкаджае непрыкметна засланіць сабой ад ветру. За яго вялікай фігурай значна цяплей. Абуджаецца да яго ўдзячнасць.

— Вам часта даводзіцца бываць за мяжой, я бачу!..

— Ат, такая прафесія,— кажа без рысоўкі.— У несезон турыстаў едзе да нас мала, работы ў нашым агенцтве няма, і нас пасылаюць кіраунікамі груп за мяжу.

— Вы самі не ведаецце, у якім выгадным становішчы знаходзіцесь!

— Так вам здаецца. Зрэшты, давайце не будзем пра гэта, добра?

— Дамовіліся, калі вам непрыемна... Прабачце, я ад шчырага сэрца...

— Чыталі ў «Літгазеце» апошні артыкул аб раманах?.. — абрывае ён мяне ды называе прозвішча вядомага замежнага раманіста, у якога ў нас нядайна выйшла цэлая серыя кніжак.

— А як жа! — падхопліваю. — Толькі навошта так чарніць тое, што арыгінальна, праўда?

— Мне здаецца, такія рэцэнзіі дружуюць зайдроснікі!

— Або людзі, якія не вераць, што мы самі разбяромся, дзе кепска, дзе добра!

— Некаторыя нашыя аўтары панавучваліся пісаць гладзенька, роўненъка, у іх — нібы перадачы па радыё, а не кніжкі! А яшчэ лепш — ілюстрацыі перадавой з газеты! А ў гэтага ўсё суровае, праўдзівае і дыхае жыццём!

Пругкі вецер намагаецца забіць нас з дарогі. Насы і вушы нам залеплівае мокрымі шматкамі снегу. Але гэтага мы нават не заўважаем. Праходзім мост, адну вуліцу, другую.

— Ну, мне сюды... — спыняюся супроць свайго дома.

— Ужо? — дзівіцца шчыра. — Шкада!

— І мне! — кідаю гулліва.

Ён вымае з кішэні кніжку:

— Прачытайце. Вам спадабаецца. Бярыце, бярыце!

— Дзякую...

— Ну, да наступнага разу!

— Бывайце!

Праз пару хвілін я ўжо дома. Кідаюся да люстэрка. Божа, якая я ўся растррапаная, мокрая — ён на такую мяне глядзеў?!

І не заўважаю, калі спраўляюся з гаспадаркай. Дзеци гуляюць у лато. За сцяной у суседзяў пачынаюцца танцы, там групачка падлога, дрыжаць сцены. Але на гэты раз мяне не кранае пачуццё самотнасці. На гвалт за сцяной увагі ўвогуле не звяртаю.

Нічога не змянілася ад того, што мы па дарозе аб нечым гутарылі, нешта крытыкавалі. Аднак я нібы прачынаюся, і на душы адразу палягчэла. Нават — больш! Я раптам як бы ўваскрасаю. Нездарма так многа чакала ад гэтага чалавека — і не памылілася. Даўно не было так хораша. Мяне ўжо распірае ад якогасці беспрычыннага шчасця, ад вастрыні адчування, што існую. Я задаволена сама сабой, мне лёгка на душы. Успамінаючы хвілёвую размову па дарозе, адчуваю, як яна нас зблізіла. Толькі чамусыці страшнавата.

Сядаю ля печы, разглядаю падарованы томік Олдзінгтона «Усе людзі ворагі». Відаць, так не праглынала ніводнай кніжкі. Чытаю і ўсё лаўлю сябе на думцы: яна ж яму падабалася, а з-за чаго? Праз кожны вобраз і фразу хochaцца пранікнуць і ў душу чалавека, які чытаў яе перада мной. Мне неабходна, мне вельмі важна, мне абавязкова трэба іх разглядзець.

Пасля кароткага сну раніцой адчуваю сябе свежай, энергічнай, жывой.

11

Прыходзіць субота зноў.

Прачынаюся і ўспамінаю — Сяргей на сёння запрасіў на імяніны. Ісці на іх не магу, бо няма з кім пакінуць дома дзяцей. Аднак пайсці хochaцца.

Мо адправіць дзяцей да Веры?..

Тупаю на работу ды ўсю дарогу ламаю галаву над нявырашаным пытанем.

Прыбываю ў школу, а там — скандал! Мае вучні нашкодзілі, і цяпер мне ўвогуле не да імянін.

Я ўжо кірую шостым класам. Раніцой вывелі маіх выхаванцаў на школьні двор капаць роў для каналізацыі. Настаўнік па вытворчым навучанні ботам накрэсліў на снезе контуры ямы, раздаў рыдлёўкі, ламы, а сам адправіўся ў прахадную будку скуронога завода. Настаўнік меў там многа сяброў і пайшоў слухаць свежыя анекдоты. Аднак клас мой дружны, працавіты, і дзеці горача ўзяліся за інструменты без наглядчыка.

Прайшла гадзіна, другая. З'явіўся загадчык гаспадаркі, накрычаў на дзяцей, што не там капаюць:

— Бярыце два метры правей!

Мё рэзлую зямлю дзеці выкалупвалі па крышынцы, ім зрабілася крыўдна. Загас пайшоў, а яны замітынгавалі:

— Чаму нам адразу пра гэта не сказалі?!

— Мы працуем, а ён сабе грэеца ў будцы!

— Гэта — не справядліва, не будзем больш капаць ніякіх ям аў!

— Бастуем, рабяты!

Мала гэтага. Дзеці як дзеці, трэба ж ім зрабіць усё з фокусам і фантазіяй. Інструмент засыпалі пяском, снегам. Хтосьці збіў з дошак крыж, уваткнуў у капец. Клас разыграў камедью хаўтур. Стараста паклаў на галаву дзіравы таз, пачаў хадзіць вакол капца ды пацаркоўнаму спяваць, астатнія яму падпявалі.

Праз акенца з будкі ўбачыў «настаўнік», што робіцца на школьнім двары, вылецеў на вуліцу. Дапаў да дзяцей, сарваў са старасты тазік і ўдарыў хлопчыка па вуху. Рабяты абурыліся,

грудамі зямлі дружна атакавалі мужчыну, і ён мусіў зноў уцякаць у будку.

Да майго з'яўлення ў школе адбылася ўжо лінейка, і ўсім дзецям дырэктар аб'явіў вымову. Вучні мяне акружылі, пачалі адзін перад другім скардзіцца:

— Хіба ён меў права біцца?

— Чэславу вока ледзь не высадзіў!

— Сціхніце! А вы таксама добраńкія! Што вы там спявалі?

— Ірына Іва-аўна, мы — жартава-алі! Чэслаў з тазам, як бацюшкa, цягнуў: «Согреши-ихом... и во лености животе мое ижи — их...»

— Вы нам чыталі гэта на ўроку літаратуры, памятаеце?

— Мы чэсна працавалі! Хіба вінаватыя, што нам паказалі капаць не там, дзе трэба? Але мы стараліся! Во ў мяне якія пухіры на далонях!..

— І ў мяне, паглядзіце!..

Вачаняты гараць верай у маю спраўядлівасць. У старасты — сіняк пад вокам, ён яго выстаўляе, нібы медаль.

У школах нядаўна ўвялі вытворчае навучанне. Ідэя сама па сабе вельмі карысная і добрая, аднак для гэтага прадмета няма настаўнікаў. На такой пасадзе — былы рабочы скуроной фабрыкі, якога з падазронай ахвотай нам адпусцілі з цэха. Ды і ў нашай дырэкцыі няма ніякага вопыту яшчэ па гэтай дысцып-ліне. Незразумелая і праграма. Дзяўчынкі вывучаюць адну чверць дамаводства, другую — сталярную справу, трэцюю — слясарную, а ў выніку — нічога толкам не паспяваюць асвоіць, і, як у выпадку з замежнымі мовамі, толькі дысцыпліну «праходзяць». Усе пра гэта ведаюць, на такія ўроکі глядзяць абыякава, а вучняў з іх забіраюць туды, дзе каму спатрэбіцца.

Бягу да завуча, даводжу, сваруся. Потым — да дырэктара. Удаецца яго пераканаць, што гэты «настаўнік» — чалавек выпадковы, трэба хутчэй ад яго вызывацца, бо ад такога педагога можна чакаць усяго.

Мяне мучыць сумленне.

Вяду ўроکі, а нейкім другім паверхам сваёй псіхікі разва-жаю. Ці не зачаста пакідаю вучняў адных? У мяне з'яўліся новы інтарэс, ён як бы ахаладзіў мяне да класа. Нават менш стала займацца і сваімі дзецьмі.

На сына пачалі скардзіцца. Учора прыйшоў з вуліцы: «Ну і даў я Кастылю здачы!» — пахваліўся. «А чаго ён да цябе лез?» — пытаюся. «А я яму даў здачы, а тады ён да мяне палез!» Я адно пасмяялася ад душы, але зараз жа пра гэта забылася.

Уладкавала сяк-так справу з лапатамі. На перапынку званю з настаўніцкай дамоў.

— Мама-а,— хваліцца Марынка.— А Мікалай Іванавіч даў мне і дзяўчынкам плакаты расклейць па горадзе!

Дачка ходзіць яшчэ і ў спартыўную школу. Мікалай Іванавіч — яе трэнер. Вось і заняткі знайшли сабе дзеци. І будуть спакойна зараз гуляць... А мо мне ўсё ж такі схадзіць на тыя імяніны? Ніколі не выходжу да людзей, і ўсё адна ды адна. Што, хіба я манашка якая?!

— Расклейлі?

— Ага-а!

— Малайцы!

— Але ў нас яшчэ мука засталася!

— А есці не хочаце?

— Цёця Маруся нас накарміла!

Гэтая пачцівая жанчына прыходзіць да мяне толькі днём прыбіраць кватэру.

— Добра, Марынка. Тады пакладзі муку ў буфет ды слухай, што табе скажу,— хачу загадаць дзецям рыхтавацца правесці вечар у Веры.

— Мама, ма-ам! — перабівае дачка.— А можна нам з яе бліноў напячы?

— Што ты сказала?

— ...Оля прынесла паўшклянкі тлушчу, Ядзя — патэльню!..
Можна, га, ма-ам?

Уяўляю сабе прыемнасць, якую дзяўчынкі зведаюць пры такім занятку. Суседчыны Оля і Ядзя шмат старэйшыя за маіх, ім можна даверыць і пліту.

— А пажару не нарабіце?

— Не-е, што-о ты-ы!..

— Толькі Віцю не крыўдзіце, няхай пячэ разам з вами!

— До-обра, мамачка!.. Уй, дзяўчынкі, мама дазволіла! Уй, дазволіла!..

Покуль дачка кладзе трубку, чую, як вішчаць ад радасці дзеци. Не трэба іх нікуды адсылаць! Я нікуды не пайду, буду цэлы вечар з імі! — пераконваюся, што мне рабіць.

12

Столькі было спраў, але, надзіва, я ўсе хутка ўладзіла. Правяла ўрокі і вось ужо напіхваю сышткамі партфель. Зноў мяне займаюць праклятыя імяніны. Нешта незразумелае, глухое і ўпартасе, як зубны боль, мяне ўсю не то цягне, не то хвалюе, не то палохае. Стараюся прыняць разумнае рашэнне. Каторы раз мяркую, як быць.

Не пакінеш жа дзяцей на цэлы вечар адных, не паляціш чорт ведае куды і чаго?! Завесці іх да Веры? А п'яны Барыс?.. Тады — куды? Каго прасіць, каб пасядзеў?

«Вы, калі ласка, пабудзыце з маймі дзецьмі, а я тым часам схаджу на выпіўку».

Язык не павернеца так сказаць. Зрэшты, чаго там не бачыла? Хутка прые дзе Косця на канікулы, будзем разам хадзіць на вечары ды імяніны, у кіно і за кіно.

Са школы выходжу раней, чым заўсёды. Выходжу злая, незадаволеная і гатовая вось-вось успыхнуць. Вуліцы, дамы, людзі чамусыці мяне раздражняюць. Каб супакоіцца, пачынаю чытаць шыльды.

«Камбінат бытавога абслугоўвання».

«Гастроном».

«Дамская зала»...

«Дамская зала»?! А калі б зрабіць сабе прычоску новую. Вядома, не дзеля імянін, а так — хіба яе робяць толькі для візітаў? Я ж — настаўніца, хіба не магу сабе дазволіць зрабіць прычоску пару разоў на тыдзень? Магу! І, вядома, зараз зраблю, адно загляну дамоў!.. Падумаеш, толькі яны там у Сяргея Міхайлавіча будуть з новымі прычоскамі?!

Адчыняю дзвёры ў сені. Смярдзіць нечым гарэлым. Бліны! — успамінаю ды кідаюся на кухню. Лёгка сабе ўявіць, што там адбываецца: дым, чад, сляды, бруд...

— Бо-ожа, што вы натвары-былі?!

Прапіраю дзяцей з кухні, адчыняю фортачку, выціраю з падлогі муку, разглядаюся па кватэры. У пакоях, дзякую богу, падмецена і прыбрана. У халадзільніку накуплены харчы для наступнага дня. Удалося знайсці сталую і гаспадарлівую жанчыну, яна заходзіць да мяне на пару гадзін, а карысці ад яе болей, чым ад Тосі. Але я ўжо не задаволеная жанчынай, што ўсё прыбрана — няма мне за што зачапіць руکі!

Шукаю пісьмо ад мужа, каб нібыта знайсці ў ім адказ на мае клопаты. Канверта не відаць, і я пытаюся ў Марынкі. Не, пошты сёння не было. Выходзіць — няма чым заніць сябе, і — нікуды не дзенешся — мушу ісці ў праклятую цырульню.

— Марынка, прыглядзі за братам, я — ненадоўга... У цырульню плятуся неахвотна, без упэўненасці ў слушнасці таго, што раблю. І ў той жа час не ў сілах супрацівіцца сабе, не магу павярнуць назад.

— Як будзем стрыгчыся? — ветліва пытаецца майстра.

Не шта мыччу, сарамліва мнуся. Мужчына велікадушна паказвае, што вельмі добра разумее маю збянтэжанасць, яе нават адабрае, што ведае, чаго хачу, і бярэцца ўпэўнена за работу. Уздыхаю з палёгкай, стаўлю ногі гэтак, каб можна было выце рпець без руху цэлую гадзіну. І насцярожана, нібы ў нечым вінаватая, нібы штосьці хаваю, аглядаю ў зале людзей.

Ля акна — дзяўчынка ў белым халаціку ляскае нажніцамі. У люстры бачу яе стройную фігурку. У пышна ўзбітых валасах — жоўтая пластмасавая пласціначка, і яна прыгожа ўпісваецца ў дзяўчоны профіль. Ляскае дзяўчына пяць, дзесяць мінuta, ляскае пятнаццаць...

— Вучаніца, трэніруе пальцы! — паясняе майстра.

— Та-ак?

— Заўважце: і пры гэтым не праміне аглядзець кожнага прахожага,— майстра дадае з паблажлівай усмешкай старэйшага чалавека, які разумее падлетка.

Сяргей навядзе на вечар вось такіх фіфачак — сваіх знаёмыx, а што я там буду рабіць? Зрэшты, зусім не збіраюся туды ісці, гэта маё рашэнне — канчатковае і беспаваротнае; мне толькі патрэбна прычоска. Ды і каб нават хацела пайсці, не змагла б — няма ж з кім дзяцей пакінуць!

А мо ўсё ж такі схадзіць? Толькі на пару хвілінак, каб аддаць падарунак і адразу ж вярнуцца? Сукенка ў мяне новая ёсць, і галаўа будзе ў парадку...

Ці аддаць аўтаручку заўтра? Не, ужо не той эфект. Эх, выкінула на яе аж шэсць рублёў!..

Покуль сябе мучу пытаннямі, з такой жа пластмасавай пласціначкай на патыліцы другая маладзенькая асоба ля пустога крэсла чакае кліентаў, а яны ўсё не ідуць. Дзяўчына неспакойна круціцца, не ведае, куды падзець сваю энергію. Абедзве напамінаюць нечым Марынку, Віцию, шасцікласнікаў...

— Ой, сумо-ота! — кажа ў адчаі дзяўчына.

— Няма чаго рабіць? — спачувае мой майстра.— То пазвані ў заапарк!

— О, ідэя, дзядзька Рыгор!

Маладзенькая цырульнічыха кідаецца да апарата і набірае нумар.

— Гало, гэта — заапарк? Паклічце мне, калі ласка, да тэлефона старэйшага мяdzведзя! Што — ён заняты? Нічога, я пачакаю!

У цырульні дружна рагочуць.

Не смяюся толькі я. Агідане пачуццё. Бытта нешта краду ў гэтых перапоўненых жыццёвымі сокамі ды энергіяй дзяўчатаў, бытта падстройваюся пад іх. Каб можна было ўстаць ды пайсці, я, вядома, пайшла б і не задумалася б, але на маёй галаўе — металёвая сфера, як у марсіянкі, яна злучана са сцяной шнурком, а я сама прымацавана яшчэ грунтоўна да крэсла.

— Гатова! — з прафесійнай ветлівасцю, з ласкавай і бадзёрай значнасцю здымает майстра з мяне прычындалы ды папраўляе там-сям валасы.

Сорамна перад людзьмі разглядаць сябе ў лютэрку. Навошта мне, замужнай жанчыне, якую дома чакаюць дзеци, у будні дзень займацца прычоскай? Ці я здурнела? Што мае малыя навычаўплялі дома там зноў?

— Дзякую вам! — хвалю работу майстра, а сама ўжо вырашыла цвё рда: вярнуся дамоў, падстаўлю пад кран галаву, усё змью. Сказала сабе так і адразу ўздыхнула з палёгкай.

Праз пяць мінут я дома. Першым чынам паспяшаю да лютэрка. Адтуль глядзіць на мяне нешта чужое, з ненатуральным штучным тварам. І гаварыў жа Косця — завіўка не для мяне! Ах, стary падліза,— лаю цырульніка,— табе — абы гроши вырваць..

Калі і былі ў мяне якія ваганні — ісці ці не ісці на імяніны, то цяпер не стала. Настрой псуецца дарэшты. Бяру сябе ў руки, уздыхаю, адзываюся ў хатні халат. Пачынаю азірацца па кватэры цвярозымі вачымі.

Ядзі і Олі ўжо не відаць. Бо-ожа, як мае малыя перавярнулі ўсё дагары нагамі — тут за гадзіну не дайсці да ладу А! дзе ж яны самі, чаму папрыціхалі?

З туалета валіць дым. Бягу туды, адчыняю дзвёры. Перапэцканыя ў муку Віця і Марынка рвуць з газеты істужкі і пякуць там бліны.

Вось і пакінь іх адных!

— Вы што, хату спаліць сабраліся? — крычу з роспаччу, а ў душы кажу сабе: чаго да іх чапляюся, хіба ж яны вінаватыя? Жывыя дзеци!

Там недзе пачынаюць прыбываць на вечар у святочных гарнітурах і накрухмаленых кашулях госці ды гавораць дамам кампліменты... Ну і няхай. Гэта ж злачынства — пакідаць малых на ноч, а самой перціся на гулянкі!

Ад канчатковая прынятага рашэння нікуды не ісці робіцца зусім лёгка. Вось і добра — даўно б так.

— Ану, рабяты, за работу! — кідаю без злосці.

Адчыняем вокны, дзвёры. Дружна чысцім памяшканне. Тады садзімся чытаць кніжку. З вуліцы пазванілі — каго там нясе?!

— Можна да вас, Станкевічы? — з'яўляецца раптам на парозе Вера з сынам.

— Ура-а-а, Ігар прыйшоў! — вішчаць мае малыя ды кідаюцца распранаць сябра.

А я ад інстынктыўнага жаху, ад нейкага прадчування аж прысядаю, прыгінаюся ды нават — адступаю.

«Ве-е рачка, ро-одная, мі-ілая, навошта табе было прыходзіць да мяне якраз сёння і ў гэтую пару? Не магла з'явіцца хоць на гадзіну пазней?!»

— Ты некуды збіралася, Іра, дык можаш адпраўляцца! — чую бы з-за сцяны голас сяброўкі.

— От малайчына, што выручаеш... — адказвае Верын голас, падобны на мой.

13

У госці іду сама не свая. Разумею, што раблю дрэнна. Сяргей правёў бы імяніны выдатна і без мяне, а падарунак аддала б і заўтра. Ну і што, калі жыве з маці? Усё роўна — халасцяк, а я — замужняя жанчына і мужава жонка. А тут яшчэ новая прычоска дадае няўпэўненасці, бянтэжыць дарэшты. Галаву трymаю прама, хвалуюся ад сустрэчы з тым, пра каго зумысна цэлы дзень старалася не думаць. З-за яго робіцца страшна, млеюць ногі — жыва ўяўляю, што зараз адбываецца на кватэры нашага настаўніка гісторыі. Стukaю ў дзвёры.

— Калі ласка, калі ласка, заходзьце! — запрашае Сяргей. — Вас мы якраз і чакаем! Нам, мужыкам, не хапае вельмі жаночага духу хоць на развод — царыцай балю вам быць!.. Здымайце паліто!

У калідоры ён мяне распранае, а ў гэты час чуваць галасы вясёлай і падпітай кампаніі. Насцярожана слухаю. Знаёмы голас штосьці цікава рассказвае, яго забіваюць выбухі смеху. Я даўно зауважыла: Косцю рассмяшыш тады толькі, калі нечым здзівіш, а тут здаровыя мужчыны рагаталі, бо ім праста было весела. Рогат чужых мужчын мяне насцярожыў, адштурхнуў, але адступаць позна.

Здимаю высокія боты, абываю туфлі, папраўляю калія люстэрка валасы і заходжу ў пакой.

Ад гоману, ад жывога клубка людзей, ад папяроснага дыму ды паху віна губляюся дарэшты. У маіх руках — падарунак! — успамінаю. Сарамліва аддаю імянініку скрынічку з аўтаручкай, забываю сказаць нават тыя слова, што прынята казаць у такіх выпадках. Гаспадар садзіць мяне побач з тым, хто забаўляе кампанію.

Маё сэрца не ашукала ў прадчуванні: той, каго чакала, — тут.

— Ірыну Іванаўну аддаю на тваю апеку, Пятро! — загадвае яму гаспадар.

Толькі ён чамусыці не надта радуецца нашай сустрэчы. На прывітанне стрымана ківае галавой. Дагэтуль ён забаўляў кампанію, а сваім прыходам я нібы выбіла з яго рук ініцыятыву. Хвіліну позіркі затрымліваюцца на мне, ляцяць у мой адрес

агульныя слова ўвагі, жарты, якія прынята гаварыць у такіх выпадках. Затым увагай гасцей авалодвае ўжо другі гаварун.

Пястро маўчыць некалькі хвілін ды нечакана шэпча:

— А я вас чакаў!

— Пра-аўда? — палахаюся сваёй радасці.

— І ведаў, што з'явіцца так позна!

— А мне здалося, вы незадаволены, што тут з'явілася яшчэ і я!

— Памыляецце ся!

— Прыйемна гэтак памыляцца...

— А мне прыйемна, што вам прыйемна!

— То і добра!..

— Я чакаў, чакаў...

— Раней прыйсці не магла. Покуль управілася са сваім калгасам...

— Покуль пачысцілі свае пё-оркі... — паказвае вачыма на прычоску.

Я рагачу.

— Ну, давядзецца цяпер нас даганяць! Па-першае, вам — штрафны!

— Толькі не шмат!... Хопіць, дзякую!

— Будзем здаровы! Да дна, да дна!.. Во-о, та-ак! А цяпер чым вас пачаставаць?

— Усё роўна — не галодная.

Па нейкім часе адчуваю сябе ўжо свабодней — аж занадта. Мне даўно не было так добра..

14

Непрыкметна мінае ў гасцях гадзіна, другая.

Пасля тостаў і пачастункаў нехта здагадваецца ўключыць музыку. Ідзём танцеваць. Пястро ўпэўнена водзіць мяне па невялічкім пакоі, то падпявае пласцінцы, то нешта спрабуе расказаць. Раптам нахіляецца ды шэпча:

— Можна вас называць па імені?

— Можна...

— Іра, вам вельмі прыйемна апавядыць. Гаварыў вам хто-небудзь пра гэта?

— Не. Чаму прыйемна?

— У вас чароўная звычка слухаць з наіўнасцю малога дзіцяціннага.

— ?!

— Праўда, праўда!

— А гэта добра ці дрэнна?

— Самі вырашайце!

— Ладна, падумаю...

— Фу, гэта я ўсё балбачу ды балбачу, а вы маўчыце? Раскажыце што-небудзь таксама!

— У мяне — нічога цікавага на рабоце не бывае! Так, дробязі, бо я ўсяго — настаўніца.

— Аднак?

І я апавядаю пра сённяшні выпадак з вучнямі на ўроцку вытворчага навучання. Гавару з хваляваннем ды адчуваю, як у мяне здорава атрымліваецца, як ад уздыму гарашъ вочы,—я павінна цяпер быць прывабней.

— Го, засталіся ўжо толькі мы, паглядзіце! — раптам абрывае мяне здзіўлены партнёр.

Толькі цяпер спахопліваюся, я ж — у гасцях, ды азіраюся таксама. І праўда, амаль усе гості разышліся. Музыка маўчыць. Мы недарэчы тырчым сярод пакоя, паклаўшы адно на аднаго рукі. За сталом двое падпітых мужчын, але яны не звяртаюць на нас ніякай увагі, заняты размовай.

Садзімся пад сцяну, хвіліну маўчым ды з недаўменнем азіраемся яшчэ раз: аж гэтак забыцца? Ну і ну! Чуваць, як мужчына з крыйдай апраўдваецца перад другім:

— Жылі мы ўтраіх, як браты, разумееш? Дэмабілізаваліся адначасна. Я тут ажаніўся з настаўніцай, а другую пасватаў Фёдару. Трэцюю мы ўжо ўдвух выбіrali Мікалаю, разумееш?.. А праз год, разумееш, выявілася, што яна — з Тэ-Бэ-Цэ!..

— Ай-яй-яй!..

— Ну! Разумееш? Мікалай цяпер распіўся і злуе на нас, разумееш?

— То хіба ж вы вінаватыя? — пераконвае чалавек сябра.— Вы ж — не богі і не маглі ведаць, што яна сухотная, якая можа тут быць крыйда?

— Я таксама так думаю, разумееш?! Вядома, каб мы ведалі, то хіба ж?.. Мы ж не дурні і не ворагі самі сабе! На выгляд была, разумееш, дзеўка — як рэпа, ды яшчэ з дыпломам і з кватэрой. Нам здалося — якраз Мікалаю тое, што трэба! Ды атрымалася, разумееш, вось што!.. То, скажы, пры чым тут мы? Хіба ж нашыя вочы — рэнтгенапараты?

— Вядома, не аппараты! Каб ведаў, дзе ўпадзеш, напэўна, сеў бы!.. Ну, і Мікалай злуе цяпер, гаворыш?

— Яшчэ як! Разумееш, не вітаетца нават, не заходзіць. Мо з паўгода да мяне ўжо не заглядаў. Фёдар з сям'ёй выехаў, і мне цяпер нават выпіць пасля лазніяма з кім!

— Дурань Мікалай.

— І я кажу.

Мужчыны тыкаюць акуркі ў талеркі з вінегрэтам, цяжка ўздыхаюць, упартая і змрочна думаюць.

Я добра ведаю гэтую настаўніцу. Мы ўсё лічылі, што якраз у яе — чулы і клапатлівы, сціплы і працаўты, сумленны і сардэчны муж. Я нават ёй зайдзросціла. Мана! І праўда, у ціхім балоце чэрці водзяцца. Робіцца сумна. Узнімаю вочы на сябра. На яго хмурым твары — абурэнне, яму няёмка, што я ўсё чула, хлапец вось-вось нешта рэзкае скажа.

— Пе-ецыя, не звяртайце на іх увагі! — малю.

— Пойдзем адгэтуль тады, я не вытрываю! — кідае рашуча.

— Хадзем, — ахвотна згаджаюся. — Ужо і позна!

— Нягоднікі! — Пяцро не можа супакоіцца. — Як іх зямля на сабе носіць такі!

— Цынікі! — дадаю. — Па-настаўніцку гэта называецца — з эмацыянальнай беднымі душамі! Людзі — без жаласці, міласэрнасці, без здольнасці суперажываць чужую бяду...

Аднекуль з'яўляецца сам гаспадар і непатрэбна ўмешваецца:

— Нашу Ірыну Іванаўну правесці — халасцяку!

— Дазвольце? — прыкідваеца хлапец, бытта мы не дамоўліся пра гэта самі. — Такое заданне я выканаю з прыемнасцю: слова за вами, Ірина Іванаўна!

— Калі ласка, вядзіце! Бывайце, Сяргей Міхайлавіч! Дзякую за гасціну і цудоўны вечар! Жадаю вам многа-многа гадоў жыць на свеце і быць шчаслівым! Яшчэ жадаю, каб наступныя імяніны спатыкалі ўжо не адзін!

— Дзякую. Прабачце, што не магу з вами пайсці... Але вы — у надзеіных руках, будзыце спакойны. Я гэтым часам займуся астатнімі гасцямі!..

— Займайцесь!

У калідоры Пяцро прысядае на ўслонік, дапамагае мне абуць боты. Ківаючы галавой, не то думае ўслых, не то робіць мне камплемент:

— Эх, некаторыя панчошкі — ідэальна напоўненныя маці-прыродай!

Разгублена мнуся, але ён ужо мае туфлі па-гаспадарску загортвае ў газету ды распіхвае па кішэнях свайго паліто — дакладна так, як робіць у такіх выпадках Косця! І гэтак жа абураўся на цынічных мужыкоў. Што за дзіўнае падабенства?!

— Пайшлі! — катэгарычна загадвае, а цвёрайдай далонню бярэ мяне пад руку.

15

І вось мы ўжо на вуліцы.

Парыпвае снег. Паветра чыстая, дыхаеца лёгка. Ціха, толькі весела гараць лямпачкі. Даходзім да бязлюднага моста, а

я ўсё не магу супакоіцца ад пачутага. Шкада нашай настаўніцы. Як добра, што побач — сябра, якому можна пажаліцца.

— Хочаце, расскажу вам падобную гісторыю?

— Хачу,— не то жартам, не то ўсур'ёз, не то па-блазенску кідае мой спадарожнік.

— Вечарам пайшла я купіць булак, ды перасталі пускаць у магазін, бо збіраліся яго зачыняць. Мужчына адштурхнуў пра-даўшчыцу з ключом, уварваўся ўсярэдзіну. «Грубіян»,— толькі крыкнула яму наўздангон абуранае дзяўчо, і ведаецце што?

— Не ведаю...— гаворыць гуліва.

— Мужчына запатрабаваў кніжку скаргаў і запісаў, што яго абразілі...

Гісторыі не паспяваю скончыць.

Мы чамусьці спыняемся. Пяцро раптам бярэ мяне за плечы і прыцягвае да сябе. Гэта адбываецца так нечакана, што спачатку нават не разумею, у чым справа. Вось ужо чужыя вусны з нейкай бяздумнай упартасцю паспешліва шукаюць мае. Першое, аб чым падумала, было не тое, што я — замужняя жанчына, маці двах дзяцей, настаўніца і магу сябе скампраметаваць такімі паводзінамі на вуліцы нашага гарадка, дзе мне знаёмы ледзь не кожны другі чалавек. Я жахнулася: у мяне ж халодныя і макраватыя вусны і нос! І як чалавек, які падстаўляе руку, калі падае, інстынктыўна адскочыла.

Ён мяне затрымаў.

— Куды ты?! — выдыхае з нецярпеннем.

— Не трэ-эба! — упіраюся яму ў грудзі.

— Чаму-у?

У яго паводзінах столькі хлапечай і бяздумнай імклівасці, а ў вачах — нямой просьбы, што робіцца яго шкада. Стараюся ўсё загладзіць.

— По-ойдзем, Пе-еця!

— Але ж — чаму-у?! — папракае мяне і не кранаецца з месца.— Я адчуваю, што ты мяне цяпер каҳаеш!

— ?!

Недарэчы ўспамінаюцца прыставанні хлопцаў, калі я была яшчэ студэнткай. Усё адбывалася да кладна гэтаксама. Здалося, і я з таго часу не змянілася ані крыху.

— Пеця, супакойцеся!

— А-ай!..— ківае ў адчаі галавой ды расчаравана адыходзіць.

Папраўляю прычоску, азіраюся.

На вуліцы — ні душы. Дзіўна, але я не пакрыўдзілася за яго ўчынак. Я была ў палоне не то нейкай азартнай гульні, не то рамантычнай узнёсласці, не то мацярынскага шчасця. Было

надта радасна і весела, а галоўнае — на хвіліну адчула, што валодаю гэтым хлопцам, як сваім сынам.

— Ну, супакоіліся? — пытаюся са спачуваннем.

— Ладна, хадзем! — вяртаецца ён і бярэ мяне пад руку.

— Ці ж можна так? — тлумачу яму мякка і далікатна, каб супакоіць.

16

Крохым далей. Але не па мосце, а праз рэчку. Як гэта здарылася і калі, я і не заўважыла. Вакол ужо дыхаюць варам палонкі, у іх булькае густая, кіпучая вадкасць. Гудзе лёд. Пад ільдом клякоча нашая магутная рэчка. Мне страшна. Я ўжо інстынктыўна гарнуся да ўпэўненага і дужага мужчынскага пляча. Мае пальцы тонуць у глыбокіх далонях. Страшна, дзіка і прыемна. Бераг круты, мы некалькі разоў на ім падаем і ўзбуджана, як у сне, дапамагаем адно аднаму на яго ўзбрацца, смяёмся ненатуральным смехам.

Чым бліжэй падыходзім да дома, tym хутчэй крочу я. Разумею, трэба абавязкова застацца адной, але зрабіць гэта не маю сілы, не могу і не веру, што вось зараз развітаемся.

— Ну, мы і прыйшлі. Дзякую...

— Можна да вас на хвілінку? — хлапец пытаецца амаль шэптам і з дрыжаннем у голосе.

— Што-о вы... — мнуся спалохана, аднак сваіх рук не адымая ад яго.

Дзіўнае ўражанне. Усё, што ў гэты момант раблю, мне здаецца, што раблю не я. Нібы ўсё адбываецца з другім чалавекам, а я толькі аднекуль збоку ці зверху назіраю за падзеямі ды з жахам думаю аб выніках.

— По-озна, Пе-ецы... — чую зноў не то свой, не то чужы голос.

— На хвілі-іну...

— Гадзіна но-очы...

Дом мой спіць. Ні ў адным акне не гарыць свято. Непрыемная цішыня пануе і на невялікім, заўсёды гаманлівым, як кірмаш, двары. Мной валодае незразумелае і ўзбуджанае хваляванне. Нібы я не іду, а — плыву праз знаёмы двор. Нібы не мае, а чужыя руکі гэтак няўмела, недакладна, нязграбна, як бы рабілі першы раз у жыцці, тыкаюць ключом у дзвёры і ніяк не знайдуць замок.

Уваходзім у кватэру. Ён моўкі здымает паліто. Дапамагае і мне зняць. Чую, як увесы дрыжыць.

— Холадна? — пытаюся не сваімі вуснамі ды прыкідваюся, бытта не разумею прычыны яго хвалявання.

— Аг-га, ч-чор-рт...

— Зараз уключу рэфлектар, бо цэнтральнае ацяпленне ў нас слабое...

Уключаю свято і зыркаю на кватэру.

У суседнім пакоі сабе спакойна спяць малая, а тут настале — пакінутыя імі шклянкі з недапітным малаком і кавалачкі булкі. Зыркае свято, галоўкі дзяцей у ложках ды непарарадак настале і на падлозе — мяне ўраз выцвярэжваюць. Сорамна ўжо, няёмка, што вось так позна зайшоў да мяне на кватэру чужы мужчына.

Чаго ён тут? Што яму трэба?..

І я, добрая цаца, дазволіла!.. Папрашу прабачэння і выправаджу. Выправаджу зараз жа — ні хвіліны тримаць не стану, я ж яшчэ не настолькі адурнела! Адно газетай прыкрыю ежу...

Аднак не паспяваю дайсці да стала.

Шчоўкае выключальнік і наступае цемра. Ля вуха адчуваю напружанае дыханне. Мяне падхопліваюць дужыя рукі, уznімаюць угару. Адчуваю на сабе прагнія пацалункі і чую бязладную просьбу. І зусім не слова, якіх нельга разабрэць, а збіўчывы, незразумелы шэпт туманіць маю галаву дарэшты. Раблюся раптам зусім бязвольнай, нібы п'янай, нібы ўся, без астатку, расцвараюся ў паветры, а навакolle некуды плыве, і я плыву разам, свядомасць жа мутнее і мутнее. Толькі рэшткамі гэтай свядомасці сіню сябе гаварыць, але з мяне вырываецца адзін стогн:

- Не трэ-эба!
- Не трэ-эба, Пе-еци...
- Не-ельга так!..
- Што ро-обіш, не вар'ю-уй!

Аднак рукі мае цягнуцца да яго рук, я ўся ціснуся да мускулістага цела.

- Якая ты пяшчотная, ласкавая!
- Як у цябе ўсё нерастрачанае!
- Якая ты яшчэ ня во-опытная!..
- Якая ты яшчэ зялё-оная!..
- Малы-ышка ты!..

Раздзел чацвёрты

1

Вяртаюся я з Масквы, а ў інстытуце — месца занята і вызваліцца толькі праз паўгода. Гэтыя шэсць месецяў, вядома, мог бы жыць за кошт ганаараў, друкуючы навуковыя артыкулы і брашуры, ды побач з пісаннем іх патрэбен яшчэ быў

занятак, які б падтрымліваў ва мне неаслабнае напружанне, пры якім бы я адпачывала душой з-за новых уражанняў, дзе б папаўняў свой жыццёвы вопыт і трymаў бы, як кажуць, палец на пульсе дня. Таму пасля вучобы стаў працаўца ў рэдакцыі.

Між іншым, з кніжкі пра Макарэвічаў — Любу і Паўла — нічога не атрымалася. Пісьменнікі ў Гродне, каму я адправіў фрагменты свайго будучага твора, вельмі пераканаўча мне расцлумачылі: каб стварыць раман, гісторыі адной сям'і — нават самай незвычайнай — недастаткова. Пісаць проста біяграфію бывалых людзей — здалося нецікава. Абмежаваўся адным нарысам.

І вось выпала дяжурства па газете, калі на цэлы нумар пайшоў афіцыйны матэрыял. Перадалі яго па тэлетайпе вечарам. Покуль набіралі лінатыпісткі тэкст, вычыталі яго карэктары, мінуў нейкі час, і дзяжурным здаваць газету на ратацыйную машыну давялося кадта позна. З рэдакцыі вяртаюся, калі канчалася ноч, святла можна ўжо і не ўключачы.

На кватэры — пуста. Яшчэ звечара Іра з дзецьмі адправілася начаваць у вёску да маці. Зусім нядайна ў нас паявілася трэцяе дзіця — сын Валодзя, Іра забрала туды і яго. Жонка не працуе, вядзе гаспадарку сама. Адчуваю сябе дрэнна — надта ўзбуджаны. Не хочацца есці, хоць не вячэрой, не хочацца і спаць, хоць мінулую ноч да чацвёртай гадзіны сядзеў над рукапісамі. Прымусіць бы сябе хоць выспацца. Адчыняю акно, раздзяваюся, кладуся ў ложак ды чакаю, калі перастане кружыцца галава.

Такі стан здароўя ў мяне даўно. Фактычна, як здаў яшчэ ў Маскве да друку кніжку пра творчасць і эмоцыі, так адразу ва мне і не стала той спружыны, якая звычайна дадавала энергіі і бадзёрасці. Ад гэтага ці не ад гэтага, а цяпер — бытта той пенсіянер, які раптоўна апынуўся без занятку і чахнё. Я бытта бы растварыўся сярод натоўпу людзей, мэблі, памяшкання і ледзьве сабе ўсведамляю — дзе я і што са мной адбываецца...

У пакой убягае Віця:

— Тата, у магазін прывезлі ракетныя веласіпеды, ты мне абяцаў?

— Ой, сын, дай мне свенты спокуй — у мяне ногі прыраслі да ложка!

— Але ты мне абяцаў? Абяцаў! Сам казаў, што трэба зрабіць, калі абяцаеш! Хадзем, купім!

— Што з тобой зробіш... — я праз сілу ўстаю, праз сілу адзяваюся. — Ну, пайшлі!

Пранікаем праз сцяну, нібы праз туман. Апынаемся на тратуары.

— Я паеду ўперад! — аб'яўляе сын. — Ая універмага затармажу і цябе пачакаю, ладна?

— Давай!

Віця закруціў рукоj, бытта прапелерам, зароў, як матор, ды памчаўся. Падаюся за ім следам. Вуліцы чамусыці ненатуральна крывыя, незнамыя. Плятуся то праз падворкі, то праз нейкія платы і бар'еры, а прахожыя кудысьці надта спяшаюца і ўсе рагочуць.

Ля магазіна застаю Віцю ўжо чамусыці вялікага, роўнага з сабой ды з залатым зубам. Ён кагосыці выглядае, а мяне не хоча прызнаваць...

Адно тут спахопліваюся — гэта ж сон!

Расплюшчваю вочы, азіраюся.

Па-ранейшаму ў пакоi — пуста. Праз акно заглядваюць промні сонца. З вуліцы даносяцца бадзёрыя галасы прахожых, гудуць машыны. Я спаў гадзіны тры, але галава ўсё гэтаксама цяжкая, а ў целе — тая самая нервознасць. Чорт, узяць бы калун, пакалоць бы дроў з паўдня, і фізічная папружанаасць ураз зняла б усю гэтую брыду! Але ж дзе ты гэтых дроў зпойдзеш у горадзе?

Урыўкі гутарак з вуліцы дзейнічаюць на мазгі — яны мяне і вывелі са сну. Трэба было б зачыніць акно, ды разбірае лянота. Нічога, зараз устану ды зачыню. Тады апрануся, пахаджу па свежым паветры, яно таксама дапамагае ад болю галавы — праверана вопытам. Покуль што крыху паляжу, ачуняю, падумаю.

Нешта меўся ўспомніць...

Ага, што за трывога мяне мучыць апошнім часам? Вось ужо чатыры месяцы, як вярнуўся з вучобы да сям'і, выдавецкія справы ідуць выдатна, на работе хваляць, выбрали мяне нават дэпутатам мясцовага Савета, старшынёй камісіі гарвыканкома, а спакою — няма і няма.

Чорт на яго, чаму гэтак цёпла? Ух, як ласкава мяне нешта грээ...

Паварочваюся на бок. Гэ, дык жа побач са мной — Ira! І выгляд у яе, як у дзіцяці. Часамі яна бывае такой маладзенький, бездапаможнай, і тады вельмі яе кахаю. Вось і цяпер сціснулася ўся ў камячок, захутаная шчыльней коўдрай, прыадкрытая толькі з майго боку, адкуль і аддае мяне мілым, так знаёмым цяплом. Яна заўсёды любіць песціцца, як кацянё.

Пачакай, а хіба ж у яе трое дзяцей? Калі ж яны нарадзіліся? Вядома, няма! Гэта мне снілася пра іх, а на самай справе мы ж з ёю зусім яшчэ нядаўна пажаніліся. У нас няма нічога, і мы нават салому ў ложках накрываем газетамі замест прасцін! Фу, а прыдалося, што ў мяне аж два сыны і дачка! Сына Віцию

бачыў як жывога, гаварыў з ім, хадзіў нават разам купляць веласіпед! Ліха на яго, чаго толькі не наплящеца, калі заснеш?!

Робіцца вельмі шкада, што ў мяне няма дзяцей яшчэ. Адначасова становіцца не то радасна, не то лёгка і свабодна ад таго, што ўсе трывогі былі шуйяныя. Гм, няўжо ў мяне і ў Іры некалі сапраўды будуць сыны, дочки? Вядома! А покуль што мушу ад'яджаць у Маскву, таму Іры давядзеца ўставаць ды рыхтаваць мяне ў далёкую дарогу. Эх, як неахвота ехаць, але ж — мушу. Нават трэба спяшацца. Яшчэ неабходна расказаць ёй дзіўны сон пра нашых будучых дзетак — ото ж пасмяёмся.

Асцярожна пачынаю будзіць жонку, Іра не адкрывае вачэй, моліць:

— А-ай, Косцік, не перашкаджай! Мне малінавае варэнне сніцца, дай сон даглядзецы!

Хачу зарагатаць, але вобраз жонкі знікае, у вушах зазвінела, зрабілася цёмна ды пачало мяне нібы гойдаць. Расплюшываю вочы, і гэты раз убачыў сябе ў ложку толькі аднаго. Што такое?

Халера, дзе ж сон, дзе — рэчаіснасць?

Не, цяпер, здаецца, прачнуйся нарыхтык.

На будзільніку — дзесяць гадзін. Промні ў пакой ужо не заглядваюць. Масіўныя двайныя вокны цяпер зачынены, і з вуліцы — ні гуку. Выразна адчуваю — на гэты раз вывела мяне са сну поўная цішыня. Гм, што за ліха, я ж адно намерваўся іх пазачыніць і зараз жа заснуй, хто ж гэта зрабіў за мяне?! Няўжо не памятаю, што раблю?!

Во, не хапала, каб пачаў забывацца, як стары дзед.

Па-ранейшаму галава цяжкая, а ў целе — гэтаксама нервозная ўзбуджанасць, якаясьці незакончанасць і дрыжыкі. Гадзін пяць сну прайшло міма, не зачапілі ні душы, ні цела. Застаўся і неспакой. Ясна адно — болей не заснуй, таму ўзнімаюся з ложка.

Праз шкляныя дзвёры відаць, як у суседнім пакой за сталом сядзіць Іра, трymаючы па руцэ Валодзю. Значыць, ужо вярнулася? А-га, вунь хто паклапаціўся, каб мужу лепей спалася, і пазачыніў вокны ад вуліцы! Тады ўсё ў парадку, яшчэ з глузду не з'ехаў.

Агортвае ўдзячнасць да жонкі. Зноў узіраюся на яе.

Іра нешта старанна піша. Валодзя ў яе на руцэ спакойна спіць. Другі сын з'явіўся для нас нечакана, і ў мяне покуль што да яго няма тых пачуццяў, якія калісці ўзніклі да Віці і Марынкі яшчэ задоўга да іх нараджэння,— бо перадаваліся ад маіх бацькоў, якія так чакалі ды не маглі дачакацца ўнукаў і ўнучак, што пават трацілі надзею. А змянілася Іра апошнім

часам. На твары ў яе з'явілася незнаёмая мне духоўная прыгажосць — чужая і далёкая. Ад чаго б гэта, няўжо ад родаў? Пачынаю адзявацца, каб ісці да жонкі і сына.

2

Іра не бачыла, што я прачнуўся. Яна, відаць, успомніла, што на пліце нешта варыцца малому, бо раптойна ўсхопліваецца і з Валодзем ляціць на кухню. Спакойна зашпіляю на сабе гузікі, абуваюся ды выходжу ў пакой. Паміма волі мой позірк спыняеца на лісточку паперы, што ляжыць на стале. Да ўсяго напісанага мяне цягне як магнітам — даўняя звычка.

«Мой мілы, родны Пеця! — механічна пачынаю чытаць мае вочы добра знаёмы жончын почырк.— Нягледзячы на тое, што мы з Валодзем ледзь не цэлья суткі правялі з Табой...»

Аб чым гэта яна?

Як гэта — «правялі ледзь не суткі з Табой»?

Што-о?! Не можа гэтага быць!.. Яны ж гэты час былі на вёсцы, у маці?!

Раптам здалося, што пада мной расступаецца зямля, маё сэрца замірае ад жаху, я трачу пачуццё вагі, таму лячу і лячу ў нейкую бездань, якой няма канца і краю.

Яшчэ ў часы вайны я заўважыў, як у хвіліны небяспекі ці ў моманты нечаканасці ў мяне — тупаватага і павольнага па наўтуры чалавека — з'яўляеца нечаканая здольнасць маланкавай рэакцыі ды імгненнага мыслення. Гэтая вось здольнасць аббуджаеца ва мне і зараз.

За долю секунды паспяваю не толькі зразумець, што мяне кранула вялікае няшчасце,— ацаніў я нават яго маштабы. За гэтае імгненне паспяваю нават парадынаць сябе з тым нешчаслівым салдатам, які ў хвіліну смяртэльнага ранення на фронце з роспаччу папракае свой лёс, што з мільёнаў людзей злая куля выбрала сабе ў ахвяру менавіта яго, ды задае сабе, цэламу свету адно роспачліве пытанне: навошта мне, а чаму менавіта мне, чым я горшы за іншых, чым???

Нават хапаюся за кволую надзею: магчыма, і гэта толькі сон, я прачнуся, і ўсё будзе па-ранейшаму? Снілася ж хвіліну таму назад, што ў мяне няма ўвогуле дзяцей?! Снілася!.. Яна не можа гэтак пісаць чужому мужчыне, бо мяне кахае, да мяне не раўнадушная — вось толькі што нават вокны пазакрываала, каб мужу лепш спалася, і дзвёры зачыніла!

Але адразу праганяю наіўныя аргументы.

Праганяю ад сябе ўжо не толькі рэшткі сну. За імгненне пазбываюся і ад псіхічнага стану, у якім знаходзіўся апошнія месяцы. Паводзіны Іры раптам узнікаюць перада мной, як адно цэлае, і я ўсё адразу ды канчаткова зразумеў.

Нават паспяваю здзівіцца з таго, што гэтак доўта быў дурнем ды нічога не разумеў.

Адным словам, апрытомнеў я дарэшты. Пачынаю чамусыці заўважаць у пакоі дробязі.

Чуваць, як на кухні нешта на пліце шыпіць — дакладна гэтаксама шыпела ўчора, год таму назад.

Гудуць трубы каналізацыі, як звычайна гулі яны, калі мянялася надвор'е.

Блішчаць, бы навошчаныя, шырокія лісты фікуса.

Гараць на падлозе сярэбраныя квадраты сонца, а на вуліцы прыглушана гудуць аўтобусы, ад чаго лёгка вібруюць сцены...

Не дарэчныя дэталі займаюць маю ўвагу толькі на момант. З папрокам, з прыкрасцю і абурэннем адразу адганяю іх ад свядомасці, бо зноў увагу прыцягвае ракавое пісъмо.

Перада мной усё гэтаксама ляжыць паперка з ірванымі краямі, якую Іра наспех выдрадала са сшытка. На паперцы — выразныя, да болю роўныя і даўно знаёмыя, яшчэ макраватыя каліграфічныя радочкі літарак настаўніцы, у якіх такі крыўдны і варожы для мяне змест. Намагаюся ўчытацца ў яго другі раз.

«...Пішу Табе і плачу, бо толькі Ты мне патрэбен, толькі калі Цябе мне спакойна і хораша, а майму сэрцу больш нічога на свеце не трэба...»

З радкоў павеяла такой жудасцю, што захацелася ад нечага засланіцца ды закрычаць:

— Не! Не! Не!

Зноў здалося, што з-пад маіх ног расступаецца зямля, з галавы адхлынула кроў, у вушах зазвінела, а маё цела як бы страціла вагу. Нават я пастараўся злавіць край стала і здзвіўся, што ён — дакладна ў тым самым месцы, дзе і павінен быць, калі б я стаяў, не кранаючыся з месца, што я дарэмна за яго хапаюся.

У калідоры з'яўляецца Іра. Каб не даць магчымасці мне апамятацца, каб адцягнуць маю ўвагу, яна моцна стукае дзвярыма ды з фальшывай радасцю крычыць:

— А вось і наш тата ўстаў! Чаго так рана? Паспаў бы яшчэ, татачка!

Звяртацца да мяне ад імя сына ёй зручней. Якое ў яе, аднак, ненатуральна прыгожае, незнамае і чужое блісканне вачэй і зубоў?

— Валодзя, кажы: добры дзень, татачка, ты позна, мабыць, лёг і стамі-іўся?

У яе вачах толькі цяпер улоўліваю неспакой. На імгненне яна вачыма мерае адлегласць, якая аддзяляе мяне ад паперкі, і стараецца па майм твары нешта разгадаць.

«Бо-ожа, няўжо ты прачытаў?» — мільгае ў яе позірку трывога. Аднак нічога, што сцвярджала б яе здагадку, на мне не ўбачыла. З зайдросным перакананнем і спакоем загадвае:

— Косця, вярніся і надзень свежую кашулю! Хіба сёння субота? Якую кашулю, гэтая ж — чыстая, што за камедыя?!

— Там у шафе ляжаць зверху! Вазьмі сабе сам, а я тым часам прынясу снедане!

Мусіць, толькі цяпер я па-сапраўднаму ацаніў усю асалоду сямейнага жыцця. Захацелася надта прадоўжыць яго хоць на хвіліну, нават — цаной самаашуканства. Тоэ, што здарылася, адчуваў толькі свядомасцю, яно не паспела пранікнуць яшчэ ў мае клеткі, у косці, у мозг, у кожны нерв, таму так свабодна магу яшчэ прыкідвацца, бытта нічога і не адбылося. Набытая жыццёвым вопытам асцярожнасць не дае адразу прыняць рашэнне, не дазваляе выбухнуць. У мяне нават з'яўляецца апраўданне, я падпарадкоўваюся такой логіцы: няшчасце здарылася не дзень, не месяц таму назад, нічога не зменіць і хвіліна ўжо, а за гэты час можна падумашці і знайсці якое-небудзь выйсце. На нешта, наўны, спадзяюся і таму намерваюся рабіць тое, чаго дамагаецца Іра: вярнуцца ў спальню. Адно збіраю ў кулак усю силу волі толькі б не выдаць сябе, толькі б цвёрда ставіць нагу, толькі б проста трymаць галаву, толькі б не выдалі мяне ногі, рукі!..

Валодзя ўжо не спіць. Свой позірк затрымліваю больш, чым трэба, на кірпятым носіку, пакрытым залацістым пушком, на бяздумных бусінках вачэй, выдаўліваю нават з сябе нешта падобнае на ўсмешку ды зараз жа яе гашу. Тады хмуры, як звычайна гэта робяць сонныя і спрацаваныя людзі, няўклодна паварочваюся і буркаю:

— Калі табе так хochaцца, то змяню, мне — што...

Затым вельмі звычайна, надзіва звычайна і спакойна ды нармальным зусім крокам іду па простай лініі, бытта нічога і не здарылася.

У шафе незнарок чапляю акуратны стосік яе шаўковай бялізны. Гэтыя з мярэжкамі кашулькі, з лямкамі камбінацыі і бюстгалтары цяпер мне здаюцца самым прыгожым і прыемным з того, што я калі-небудзь на свеце бачыў. На іх гляджу крадком і адразу адымаю руку, бо мяне ўпікае думка: а ці маю права дакранацца зараз да гэтых рэчаў? І не толькі — права да гэтага: я ж страціў і яе ласку ў пасцелі!

Не можа гэтага быць?!

Усё памеркла, бо менавіта гэтую ласку, фізічную блізкасць, права да гэткіх далікатных рэчаў у шафе не бачыў магчымасці замяніць чым іншым.

Маё каханне праяўлялася ў маіх бурлівых парывах. Выяўляеца, цяпер аб іх не можа быць і гаворкі, бо яны залежалі ад такіх жа шчырых Ірыных парываў у адказ.

Каханне — яшчэ і голад па чалавеку, пачуццё неверагоднай унутранай неабходнасці ў ім. Здаецца, не здолею і хвіліны жыць без таго, што кожны твой крок, кожнае імгненне напаўняе сэнсам і дае сілу.

Прыходжу ў жах — як уласная кватэра стала непрыемнай!

Калі пе раапрануты зноў выходжу ў пакой, на стале пуста ўжо.

— А цяпер, Валодзя, кажы тату, каб ён хутчэй памыўся ды сядаш з намі снедаць! Ідзі, татачка, на кухню, зрабі куп-куп ды вяртайся да нас хутчэй, а мы цябе пачакаем! Толькі хутчэй, не прымушай нас доўга...

Яна ўжо значна спакайнейшая, туліць бяздумную і кволую Валодзеву галоўку да сваёй, засланяеца дзіцём ды вінавата ўсміхаеца. Гляджу ёй у очы, і на міг мне здалося: яна ж выдатна ведае, што я пра ўсё ведаю, і выразна бачыць — мне добра вядома, што яна ведае, што яе я разгадаў, але гэтаксама не можа знайсці выйсця і цягне камедыю.

Каб не выдаць сябе, каб не выбухнуць істэрый, каб не нарабіць гдупстваў, апускаю галаву і моўчкі кроочу міма стала.

У калідоры цягну з вешалкі пінжал, накідаю на плечы ды выскокаву на двор. Пад вокнамі лаўлю на сабе Ірын позірк. Нібы ўтінаючыся ад яго цяжару, прабягаю падворак, вылятаю на тратуар і адно тут адчуваю сябе вальней. Стараюся ўздыхнуць, дыхаю на поўныя грудзі, а палёгкі не адчуваю.

3

Выяўляеца, не небяспека прыгнечвае, забівае чалавека, а — нутраная крыўда, страта веры, адчуванне бяссілля і безвыходнасці. Пачакай, куды ж мяне занесла, дзе знаходжуся? Ага, у нейкай гушчы людзей, бы — сярод дрэў у лесе. Ля прылаўка універмага сціснуты з усіх бакоў народам. Перада мной нейкі мужчына з жонкай выбіраюць малой шапачку — тоўстую, ватовую.

— Ма-ам, купі-і! — ные дачка.

— Дак гэтая рэч — на зіму! — абураеца мужчына.

— Купі-і!..

— Навошта яна табе цяпер?

Жонка стрымана і непрыязна, як змяя, шыпіць:

— Нічога, няхай адзяе!

Разгубленая прадаўшчыца шукае кампраміс:

— А сёння і хо-оладна...

— Што вы, бабы, дзе ж вы той холад убачылі?!

— Я сказала—хай мерае!
Ішла сямейная сварка.

Штосьці агульнае ў гэтай жанчыны з Ірай, калі злавалася і яна. Адчуваю братэрскую салідарнасць да яе мужа, а да яго жонкі, да ўсіх жанчын у магазіне, да ўсіх на свеце — варожую гідлівасць. Але гэтае пачуццё гарыць ва мне толькі хвіліну: бліснула і адразу растала.

Узаемнае каханне, добрая воля, згоднасць поглядаў, агульныя інтарэсы—дзеці, супадзенне поглядаў, работа, кватэра ды вось такая вечная сварка, вечная вайна паміж мужам і жонкай называюцца — шлюбным жыщём. Недасяжным рае м цяпеп ужо яно мне здаецца — поўным вялікага сэнсу, заманлівай прыгажосці ды раскошы. Быў бы надта шчаслівы, больш нічога не хацеў бы ў жыщцы, толькі б выбіраць вось зараз гэтаксама шапачку для Марынкі. І каб Іра тут на мяне гэтаксама кідалася ды бурчала.

Чаго я тут?! Куды ісці, што з сабой рабіць?! Божа мой, што за сітуацыя?!

Жыў, працеваў, хваляваўся, да нечага імкнуўся, радаваўся сям'ёй, а выходзіць — у мяне няма дома, няма гэтай самай сям'і, няма прытулку, а ўсё было — звычайнім ашуканствам?!

Калі спрача зайшла аж так, то, выходзіць, сям'і ў мяне не было ўжо даўно, толькі я, ахламон, пра гэта да сённяшняга дня не ведаў. Факты адзін за адным настойліва паўстаюць перад вачыма ды раніць мяне яшчэ мацней.

Аднойчы селі мы есці, а я заўважыў, што Іра глядзіць на мяне як бы з агідай, хоць я чалавек па натуре даволі ахайны і акуратны.

Іншым разам здымай пры ёй кашулю, збіраўся мыцца і выразна ўбачыў, што мая галізна ёй непрыемная.

«Ты пахнеш мужчынам!» — з абурэннем выганяла яна мяне са свайго ложка.

Апошнім часам, калі выходзіў на работу, у мяне маглі быць растррапаныя валасы, вылазіць мог каўнер кашулі, і яна адпускала мужа, не заўважаючы: непарарадак у адзенні падказвалі мне потым на вуліцы чужыя людзі ці сябры па работе.

У магазіне з'явіліся курткі. Цёплыя. Лёгкія і моцныя. Адна мне прыйшла ў самы раз. Я яе купіў, а ўсе дзівіліся, як куртка мне пасуе. Толькі Іра не магла перанесці майго выгляду ў новым адзенні. Я тады ламаў ўсё галаву — чаму? Выходзіць, такое адзенне меў права насіць толькі іншы чалавек.

Пачаў бы, напрыклад, мяне сын распытваць пра пісталеты ды аўтаматы, і Іра адразу перрабіла б маё тлумачэнне:

— Хіба ты ў гэтым разбіраешся? Штосьці мне не верыщца, каб ты імі калі карыстаўся, валодаў зброяй!..

Іншым разам тлумачыў Віцию, што такое бумеранг, і яна катэгарычна на мяне напала:

— Няпраўда, гэтая штучка з вяровачкай!

Яна як бы пільна сачыла, каб я не падняўся цяпер за той прымітыўны мой вобраз, які яна стварыла апошні год у сваёй душы: гэта было ёй апраўданнем перад сваім сумленнем.

У «Медыцинскай газете» з'явілася вялізная рэцэнзія на маю апошнюю кніжку «Эмоцыі». Артыкул адразу прыпераў да нас Вера, але Іра паленавалася газету нават узяць у руکі, нядбайна сяброўцы кінула:

— Пакладзі на піяніна...

Калі я вяртаўся з сустрэчы з чытачамі, яна ўжо не цікавілася, як раней, што там было, якія задавалі пытанні, і не хвалявалася, як раней, ці сустрэча ўдалася.

Аднойчы мяне ўпікнула:

— Разумныя вучоныя бяруць творчыя камандзіроўкі на тры-четыры месяцы ў далёкі глухі раён!.. Узяў бы і ты куды-небудзь на Поўнач, напрыклад, у тайгу або ў акіян!.. Вунь, пішущы, «Віязь» адпраўляеца аж на восем месяцаў вакол свету, узяў бы ў рэдакцыі рэкамендацыю, характеристыку, што не п'яніца, не распуснік, не прыпадачны, ды запрапанаваў бы капітану сваю кандыдатуру ў спадарожнікі!..

Ад апошніх яе слоў, памятаю, мне зрабілася страшна нават: я ж толькі вярнуўся з вучобы, перад гэтым год цэлы працаўаў дома, якія могуць быць паездкі, мне ж не дваццаць гадоў?! Упершыню нібы насцярожыўся ад таго, што яна сказала, але і гэта пастараўся хутчэй забыць.

Пішучы апошнюю брашуру, заўважыў, што рабіць яе было ўжо чамусыці значна цяжэй — надта хутка стамляўся. Глумачыў усё ўзростам. На самай справе не хапала Ірынай дружбы, жаночай падтрымкі, з-за якой у мужчыны адкрываецца «другое дыханне» і ён ужо гатовы перавярнуць свет. А частае знікненне з дому?..

Калі я стараўся яе затрымаць, Іра з абурэннем на мяне нападала:

— Што ты ведаеш пра работу настаўніка? Каб цябе так паставіць на маё месца!

Тады я сказаў, што яна з некім сустракаеца.

— Ты ўпэўнены? — спытала яна дзёрзка.

Я не толькі не быў упэўнены. І падумаць не мог пра гэта. Так гаварыў, абы што-небудзь сказаць. Яна ж, бачачы маю разгубленасць, нападала па мяне, каб адвесці падазронасць, каб схаваць куды больш сур'ёзнае.

Ужо даўно нашая гаспадарка ішла цераз пень-калоду. У дзяцей з'явіліся двойкі і тройкі, пачалі скардзіцца настаўнікі. Дайшлі да мяне чуткі, што ў школе незадаволены настаўніцай Станкевіч. Я не паверыў сваім вушам.

Аднойчы Іра стала мне чагосьці патрэбнай, і я пазваніў у настаўніцкую. Адтуль са здзекам мне адрезалі:

— Ха, хочаце яе тут знайсці пасля заняткаў? Наіұны, даўно гэта было!.. Цяпер яна ў школе ледзь затрымліваецца на ўроках!.. Не паказвае завучу нават паўрочных планаў!

«...Пішу Табе і плачу, бо толькі Ты мне патрэбен, толькі калі Цябе мне спакойна і хораша, а майму сэрцу больш нічога на свеце не трэба...»

Вядома, каханне, як я ўжо сказаў,— яшчэ і голад па чалавеку, пачуццё неверагоднай унутранай неабходнасці і сум па ім. Выходзіць, я — бервяно, што ляжала ўпоперак яе дарогі да шчасця?! Вось адкуль у яе і азлобленасць, і непрыязь.

Так-то яно так, але —дзе ж сумленне, вернасць, абавязак ды ўсе прынятыя грамадствам правілы паводзін мужа і жонкі? Як жа дзецы?! Няўжо яна пра іх не думала? Бо-ожа, што з ёю здарылася, яна ж такой, здаецца, ніколі і не была, адкуль гэта ўзялося ў яе?!

Атрымлівалася, што я, наіұны, знаходзіўся на адной кватэры з чалавекам, які мяне ашукваў, прадаваў, жывучы з другім, і, магчыма, спадзяваўся, нават — чакаў, што траплю пад машыну ці недзе ўтаплюся. Аб такіх выпадках толькі чуў, чытаў у раманах, бачыў у кіно, а вось дакладна тое самае здарылася і са мной. Толькі мы можам колькі хочаш чытаць пра ўсё гэта, глядзець у фільмах, нават маляваць сабе ва ўяўленні ды ведаць, што такое можа здарыцца і з табой, але ж, калі гэта пацвердзіцца, стане заўсёды для нас вельмі нечаканым ды балючым. Вось і для мяне зараз усё гэта абярнулася фактам, а не меркаваннямі, і каторы раз пачынала зноў знікаць з-пад ног зямля. Няўжо ўсё гэта не сон?

Дзе ж ратунак? Як мне цяпер быць? Хто ж гэты тып, з-за якога яна не палічылася з грамадской думкай, з працай, з мужам і дзецымі нават?

Да невядомага мужчыны адчуваю лютую злосць, зайдрасць і крыўду. Што буду рабіць потым, сабе яшчэ не ўяўляю, а толькі ведаю, што мушу зрабіць зараз. Хоць пад зямлёй, але мушу, абавязкова мушу знайсці гэтага тыпа.

4

Згорблены, грэбаючы нагамі па зямлі, апінаюся сярод двухпавярховых катэджаў. Неўзабаве знаходжу патрэбны мне нумар дома. Як даведаўся, хто гэты чалавек і дзе ён жыве, я

ніяк не змог сабе вытлумачыць (мабыць, ён і раней існаваў ва
мене, я толькі сябе ашукваў!).

На мой званок на другім паверсе адчыняеца акно, у ім
з'яўляеца галава маладога мужчыны. Твар яго выцягваеца ад
здзіўлення і нечаканасці.

Ага, браток, дык гэта ты?!

Выходзіць, даволі часта бачу яго на вуліцах нашага
гарадка і ведаю — працуе ў «Інтүрысце». Гледзячы на яго стат-
ную фігуру спартсмена, бывала, я не раз любаваўся ім і нават
па-мужчынску зайдзросці ю яго маладосці, здароўю ды элегант-
насці. І вось чым усё гэта скончылася...

— Вы да каго? — няўпэўнена і штучна пытаеца чалавек
ды адводзіць вочы.

— Да вас.

— Да мяне-е?! — відочна напaloханы, разыгрывае ўжо
здзіўленне.

— Да вас, да вас! Напэўпа — да вас, не сумнявайцесь! —
кажу ращуча.

— Хвілінку...

З прыкметнай паспешлівасцю ён зводзіць палавіны акна,
зашчапляе іх ды некуды знікае.

«Збаяўся, нябось! Ах, паскуда!.. Пачакай жа, зараз за цябе
вазъмуся!..»

Праходзіць значна больш часу, чым трэба, каб апусціца з
другога паверха на першы, покуль ён адчыніе ўнізе дзвёры і
з'яўляеца перада мной ва ўсім сваім выглядзе. Відаць, нікога ў
жыцці я не разглядаў гэтак уважліва. Чым ты спадабаўся таму,
хто мне быў так дарагі? Чым ты лепшы за мяне? Чым ты пера-
мог? Які ты наогул? Якое свінства мне яшчэ ад цябе чакаць?

На амерыканскі манер коратка паstryжаны вожык робіць
яго маладзен'кам, ледзь не хлопчыкам. Гладкі, не высокі і не
нізкі лоб. Пад маскай здзіўлення на белым маладым твары —
разгубленасць. Насцярожаныя шэрыя вочы.

На твары больш няма на што глядзець, аглядаю вонратку.

Кружмаленая белая кашуля з цёмным гальштукам. Чорныя
вузкія нагавіцы з выразным кантам. Бліскучыя, вастраносыя
туфлі. Падобныя прыгажунчыкі бываюць часта ў часопісах мод,
адно гэты, бадай, больш прывабны і элегантны.

«І ўсё ж такі гэткіх, як ты, браток, цяпер шмат!» —
адзначаю сабе.

Выгляд чалавека часта яшчэ нічога не гаворыць аб ім
самім — у гэтым я пераканаўся даўно. Таго, што бачу, мабыць,
надта мала, каб знайсці адказ на свае пытанні, каб скласці
поўную думку аб май саперніку.

— Заходзьце, калі ласка... — з той жа разгубленасцю кажа гаспадар паспешліва ды адступае ўбок.

— Дзякую!.. — кажу, адчуваючы ўсю смешнасць нашай галантнасці. Аднак я нізашто не адмовіўся б ад вонкавай стрыманасці ды шаблоннай формы ветлівасці — покуль што ў ёй мой ратунак.

Узнімаецмся па лесвіцы: гаспадар наперадзе, я — за ім. З бакоў на паліцах стаяць нейкія бутэлькі, слоікі, скрыначки і скрынкі. Надараюцца ідэальныя ўмовы адпомсціць свайму мучыщелю, — стукні з усяго маху унъ гэтай бутэлькай ад шампанскага ў патыліцу, каб ён скаціўся па сходках!.. Аднак не хапаю ні бутэльку, ні што іншае, што трапіла б у руکі. Не дазваляе гэтага зрабіць, мабыць, тая самая прычына, што калісьці на дуэлях не дазваляла пэўнай катэгорыі людзей выкарыстаць момант ды піхнуць шпагу пад рабрыну праціўніку, калі той знячэўку паварочваўся спіной ці спатыкаўся. Ды завялікае гора ў мяне, каб біща мне тут з гэтым франтам.

І яшчэ.

Іра дагэтуль была мне вяршыня прыгажосці і жаночага абаяння. Калі ж ёй стаў блізкім гэты чалавек, нейкім чынам мая сімпатыя перайшла і на яго. Глупствам здаліся мне самалюбства, абурэнне і злосць у парадунанні з фактам — яна ж яго кахае, я чытаў пра гэта ў яе пісьме! Адчуваю сябе ўжо як бы непаўнацэнным абармотам. Не хапае ўжо не адлагі, а — распушчасці. Здаецца, не маю маральнага права лезці з ботамі ў нешта тонкае і далікатнае, што няўлоўна цяпер існуе паміж гэтым, са стрыжанай галавой, ды Ірай.

Уваходзім нарэшце ў пакой. Стараючыся не спатыкацца са мной вачымам, гаспадар прапануе:

— Сядайце...

Сядо пад сцяну і разглядаюся.

Прасторная двухпакаёвая кватэра заможнага халасцяка. Каляровы тэлевіzar, а на ім — транзістарны прыёмнік. Вялікая бібліятэка ўздоўж сцен. Пад шафай з кніжкамі — гантэлі. Пяцьнаццацілаграмовыя, у тры разы большыя за мае! — адзначаю не без зайдрасці ды лаўлю сябе на тым, што ўсё яшчэ шукаю нешта такое, каб мой сапернік выглядаў хлюпікам, пачварай, мярзотнікам і монстрам. Покуль што бачу толькі беспарадак у кватэры, але не большы за той, які бываў у мяне, калі я, студэнт, жыў у інтэрнаце.

Каб авалодаць сабой, гаспадар гэтым часам, не паднімаючы галавы, нібы прыбірае ў пакоі. З канапы, з крэслаў хапае рознакаляровыя часопісы з загалоўкамі, надрукаванымі лацінскім шрыфтам, з фатографіямі на ўсю вкладку ладных жанчын у купальніках ды штурляе на этажэрку. Адтуль —

перакладвае на журналыны столік, совае на кніжныя паліцы, а фатаграфіі з амаль голымі дзяўчатамі стараецца прыкрыць ад мяне.

«Ну-ну, прыбірай, прыбірай! Колькі ты будзеши так прыбіраць!.. Усё роўна не выкруцішся — ад размовы нікуды не дзенешся!..»

Не чакана мяне апякае здагадка:

«І яна тут бывала?!.. Напэўна! Спатаўкаючыся, яны тут гаварылі і пра мяне?! Што-о?..»

Раптам адчуваю сябе чалавекам, які адышоў ад кампаніі, але спахапляеца, што ў яго моцна парваны ззаду нагавіцы, а праз дзіравыя шкарпэткі бліскаюць пяткі. Аднак я ўпершыню зайшоў да саперніка і мушу адагнаць пабоchnыя думкі ды браць ініцыятыву ў свае руки.

— Ну, то што будзем цяпер рабіць? — стрымана кладу руку на стол.

— Аб чым вы? — дзівіцца ён з фальшывай нявіннасцю ды ўзнімае галаву.

— Я вам не дурань, не разыгрывайце!

На маім баку закон, прынцыпты маралі, якімі звычайна кіруеца грамадства. Гэта я разумею, адчуваю і выкарыстоўваю са злараднай прыемнасцю. Сваю правату выказываю ўпэўненым тонам голасу, позіркам, якога не адводжу ад гаспадара, і нават тым, як сяджу за сталом, як гляджу.

— Так і будзем маўчаць?

— Гаварыце, слухаю...

— Вам няма чаго, вы — цаца?!

— Дакажыце, калі маеце што! — паціскае незалежна плячыма.

Фраза мяне непрыемна коле і расчароўвае. Я нават лепш прыглядаюся: ці не здалося мне? Не, не здалося. Ён нават яшчэ раз нібы спакойна паціскае плячыма.

— О-го, ты ба-ачыш?! — вырываеца ў мяне мімаволі.

— Што «о-го»? А вы дакажыце фактамі! — паўтарае зноў.

Гэта справу мяняла. Ён зараз напомніў мне клішэ фатаграфіі, якое акунулі ў праявіцель, і вось вырысаваліся на ім контуры, твар, а за тым і ўсё астатніе, што вызначае чалавека.

Я не раз чую у міліцыі, як злоўлены злачынца кідаў: «Што-о, па-вашаму, я — укра-аў? А дзе ваншы доказы? Вы мяне злавілі за руку? Спачатку за руку злавіце, тады будзем і гаварыць, бо інакш — я вам пакажу!..» І не раз бачыў, як розныя махінатары за фармальныя кручкі таксама стараліся скаваць свае брудныя справы.

Становіцца як бы радасна, што мой сапернік паказаў сапраўдны твар, ужыўшы менавіта добравядому мne методу. І

хоць ён цяпер сеў на канапу гэтак, каб быць вышэй мяне, і як бы чакаў, калі нязваны госьць сабе пойдзе, але ў гэтым доме фактычным гаспадаром адчуваю сябе ўжо я і не адводжу ад яго вачэй.

Вырашаю не траціць часу.

— Мне — пра ўсё вядома. Яна пісала вам ліст, ён выпадкова трапіў мне на вочы. Вось вам і ўсе «доказы».

— Та-ак? — кажа разгублена.

— «Та-ак!» — дражню. — Таму і прыйшоў да вас, каб вырашыць, што нам цяпер рабіць!

Хлапец не спакойна варушыцца па канапе.

— Ірына Іванаўна сапраўды такі чалавек, які выклікае пашану... — пачынае і моўкнে.

Тое, што называе яе па імені і па бацьку, у мяне родзіць якуюсьці надзею. Мо перабольшваю? Мо адносіны ў іх не былі аж такімі бліzkіmі? Ну, паходзіла, паўздыхала па ім!.. Мо ён да яе адносіцца проста як да настаўніцы? Любоўнікі ж называюць адно аднаго па імені!

— Толькі цяпер вы гэта бачыце? — крычу ўжо больш упэўнена ды спакойна.

Па ўзросту, па сваёй ролі ў данай сітуацыі я магу звязратацца да яго на «ты», але не раблю гэтага, каб не збівацца на фамільярнасць. Адно слова «вы» вымаўляю як — «ты».

— Чаму не паважалі яе ў той час, калі пачыналі ўсю гэтую забаву?!

У мяне затаілася раптам надзея, мне вельмі ўжо хочацца, я надта спадзяюся, што ён вось зараз скажа — нічога ў іх там і не было. Аднак гэтага не здарaeцца. Вочы яго злосна бліскаюць, а наўме — я выразна бачу — нараджаецца штосьці крыўднае. Найхутчэй за ўсё, набраўшыся рашучасці, ён хоча паслаць мяне к чортавай мацеры, але ў апошнюю секунду стрымліваецца і толькі адводзіць злыя вочы ўбок.

Выходзіць, у іх усё было, і няма чаго мне сябе ашукваць. Было, і гэтага ўжо не вернеш. Хвіліну маўчым.

Адчуваю толькі цяпер усю няроўнасць нашага становішча. Яму — што? Усё гэта — гульня, забава, спорт, флірт, здавальненне фізілагічных жаданняў. З трывогай успамінаю сваю маладосць нават: ці не выкідваў і я такія конікі гадоў з дваццаць тагу назад?! Не, такога, здаецца, не было.

Перад вачым а пайстаюць Віця, Марынка, Валодзя...

— Вы думалі, што ў яе дзеци, і яны... — тут не хапае мне цвёрдасці ў голасе, слова расталі, і я хвіліну маўчу. Паставіўшы голас, набіраю паветра ды канчаю думку: — Вы гатовы замяніць ім мяне?

— Калі трэба, магу іх забраць, стварыць умовы, быць ім бацькам! — кажа.

— А вы здольныя на гэта? — пытаю.

— Калі трэба, то-о... А чаму не?.. Хіба я...

З кім гавару пра так дарагія справы? Перада мной — не той чалавек. Робіцца надта сумна, агортвае роспач:

«Бо-ожа, менавіта табой якімсьці невытлумачальным чынам Іра зняволеная?! Што за недарэчнасць?!»

Забываюся на хвіліну, дзе знаходжуся. Сам да сябе кажу:

— Мая мара, мара маіх пакаленняў, мара майго роду—дзеци! Што з імі зрабілі?! Што з імі будзе?! Што іх чакае?! Што мне з вамі рабіць?!

І тут зноў спахопліваюся — я ж у зусім чужым доме, а ўсё, што кажу, не датычыць франта, які, мажліва, калекцыяніруе і маладзіц, як фота гэтых голых кінаактрыс, а зараз вось насцярожана ды вінавата сочыць за мной і думае — як выкруціцца. Эх, каб можна было сказаць яму пра тое, што пра яго думаю. Упадзе ў амбіцыю, дойдзе паміж намі да бойкі, я нічога не даведаюся, не высветлю, не вырашу справы, з-за якой прыйшоў. Але тут раптам ён для мяне перастае існаваць. І не толькі ён. Забываюся пра ўсё на свеце — трачу адчуванне рэчаіснасці.

Перад вачыма мільгаюць дні, праведзеныя з Ірай,—нейкія фрагменты з нашага жыцця. Успамінаю час, калі яе раўнаваў да нейкага капітана ды ўзнімаў пават сваркі. Цяжка ўздыхаю. Не разумеючы нават таго, што гавару ўслых, бытта жонка стаяла перада мной, папракаю яе:

— Эх, Іра, Іра, зноў ты ўблытала мяне ў гісторыю — дзякую табе!

— А?! — надта радуецца гаспадар.—Дык гэта ў яе ўжо не першы раз?

Бытта прачынаюся ды гляджу на субяседніка. У яго з твару яшчэ не счэзла радасць, што яму нарэштце надарылася доўгачаканая магчымасць спіхнуць з сябе віну.

Ага, нягоднік, раскрыўся зноў!

— Супакойцеся. За ўвесы час пашага жыцця з ёю такое здарылася толькі адзін раз. Вы — першы, хто авалодаў ёю пры жывым мужу. Можаце ганарыцца і запісаць сабе ў актыў. Адзін — нуль, на вашу карысць.

Ен зноў замыкаецца.

— Ну, што мы будзем цяпер рабіць? — кажу ўжо без пераканання.

У мяне расце і расце сумненне. Перада мной раптам паўстае ўся абсурднасць майго прыходу. Чаго, урэшце, ад яго

хачу? Чаго прыстаю да гэтага вольнага казака? Чаго дабіваюся? Што ён мне за дарадца?! Калода, камень, які выпадко ва трапіў мне пад ногі на дарозе, ды нарабіў бяды. Што ў гэтага шмэндрыка пытацца?

Тым часам маё пытанне гаспадара ўсё ж кранае. Ён уздыхае, а твар яго ўпершыню робіцца такім шчырым ды заклапочаным.

— Сам не ведаю, што рабіць,— уздыхае.— Калі Ірына Іванаўна была яшчэ ў раддоме, я марыў пралезці туды ды выкрасці сына...

Выходзіць, і сын не мой?! И ўсе гэтыя пялюшкі, бурбалкі, кугаканне — прызначаны не мне?!. Бо-ожа, пра гэта я і не падумаў.

Апошня, суровыя ў сваёй шчырасці, слова саперніка ледзь мяне не забілі. Такое ўражанне, як бы мяне хто ўдарыў абухам па галаве і парушыў здольнасць адчування гравітацыі: зноў сцены перада мной захісталіся, зноў — як бы расступілася зямля, а мяне агарнуў жах свабоднага падзення, і на хвіліну я нібы трачу прытомнасць.

— ...Але справа не выйшла. Не здолеў арганізаваць... А мо пабаяўся скандалу? Сам не ведаю!..

Ён яшчэ нешта гаворыць, бытта вучань, які пабіў шыбу і ахвотна цяпер яе ўставіў бы, толькі гэта не ў яго сілах. Зноў бачу ўсю смешнасць свайго намеру пагаварыць з ім, як мужчына з мужчыпам, пра тое, як нам цяпер быць. Бачу, як памыляўся, ад гэтага мне яшчэ цяжэй, а перад вачыма — бездапаможны кірпаты тварык сіраты. Мо першы раз так выразна адчуваю да малога шчырую бацькоўскую спагаду.

5

Уесь горад здаецца сущэльнай маной, крыгадушшам. Людзі ходзяць. Смяюцца. Ездзяць. Сядзяць ля тэлевізараў. Размаўляюць па тэлефоне. Апавядаюць адзін аднаму байкі. Кладуцца спаць. І не адчуваюць фальшу, маскі? Як яны так могуць?! Плятутся далей ад дамоў.

Над рэчкай у цемры — парака закаханых. Да хлапца і дзяўчыны абуджаеца, бадай, варожасць, і нават з нейкай злараднасцю кажу ў душы.

«Радуйцеся, радуйцеся, смејцеся, смејцеся — усё гэта мана, рана ці позна адзін з вас прадасць другога!.. Нічога, не ўзабаве ў вас абаіх павыпадаюць зубы, зморшчицца цела, цъмянымі паробяцца вочы, і вы самі сабе пастанеце агіднымі!.. Бачыш, як буркуюць, колькі цялячага захаплення, якія меладычныя галаскі — бы ў анёлаў!..»

Паварочваю ад рэчкі і шукаю сам отнага месца.

Мабыць, ніколі ў жыцці мне не было так маркотна і непрыемна. Не хочацца жыць. Усё агіднае. У мяне наступіла хвіліна, якую псіхолагі называюць момантам «звужанай свядомасці», калі гэтая самая свядомасць адступае на задні план. Ужо здаецца, а неўзабаве я цалкам перакананы, што нежаданне жыць вынікае не з раптойнай роспачы, гора, злосці, крываўды і адчаю; яно — абгрунтаванае, выходзіць з цвёрдай не-абходнасці.

Калі перадаць словамі мае пачуцці і вобразы, якія мрояцца ва мне, то ўсё выглядае прыблізна так.

Хоць навокал зорная вераснёўская ноч — неабмежаваны прасцяг Сусвету, але яе глыбокая цішыня ўражвае яшчэ больш, чым гарматны грукат. Сярод нейкага енку, выцца і скрыгату ў гэтым бязмежным акіяне Сусвету недзе са сваёй бядой і я — пылінка, выпадковое спалучэнне дробных часцінак матэрыі — атамаў, малекул... І вось гэтую пылінку кранула няшчасце, ды такое, што, каб забыцца на яго, трэба хіба нарадзіцца нанова. Але гэтага самага спалучэння мільярдаў атамаў і малекул другі раз практична быць не магло, і выходзіць — зноў мне не нарадзіцца. Ды і ці хачу нараджацца яшчэ раз, для чаго, на новыя мучэнні?

Няма сілы вытрываць гэты навакольны енк, няма спосабу вызваліць сябе ад няшчасця. Тады навошта жыць, навошта цярпець, у імя чаго пераносіць аж такія мучэнні? Усё роўна жыццё — міг у Сусвеце. Дзеля чаго трэба было мучыць сваю маці, цярпець некалькі дзесяткаў гадоў самому, ухляпца ў вайну ад куляў і бомбаў, даваць сябе хіругам рэзаць, сшываць. ды лячыць? Дзеля чаго потым у мірны час трэба было зноў перажываць, да чагосьці імкнунца, самасцярджаць сябе, удасканальвацца? Крыху раней, крыху пазней, а ўсё так і скончыцца, ператворыцца ў тлен і пыл, пойдзе ў небыццё.

Што мае сямейныя турботы, што мае творы — брашуры, кніжкі, артыкулы, што дзецы, гроши, знаёмствы, калі рана ці позна знікнуць і яны, а потым знікнуць нават сляды пасля іх. Але пры чым тут я? Хопіць бессэнсоўнай барацьбы. Трэба скончыць з гэтым, трэба мне, смяротна стомленаму чалавеку, выцягнуць збалелья косці на ўлонні Сусвету, зліца з прыродай, стаць часціцай яе, пабыўшы крыху ў шчасці і ў горычы свядомага існавання,— я прагнуну касмічнага спакою.

І раптам ратунак бачу ў смерці. Яе адчуваю ўжо ўсёй душой, яна здаецца не толькі не страштай — жаданай. Мяне ўсяго ўжо цягне да вады гэтаксама, як, мабыць, змардаванага гаравынёй чалавека ў пустыні цягне ўтапіць засмяглыя вусны ў забавіцельнай вадкасці даўно чаканай крыніцы.

Робіцца нават весялей.

Трэба было павярнуць да рэчкі, аднак гэтага не раблю. Смешна, але факт — на нейкі міг падумаў, што цяпер ужо надта халодная вада. Нават усёй скурай адчуў яе холад. А яшчэ раптам здалося, што да смерці нечым не падрыхтаваны.

6

Дзе лазіў ноччу і што са мной адбывалася, потым не мог ўспомніць. Здагадаўся, што ўвесь час правёў на нагах, бо — адзерявнелі, і я цалкам выбіўся з сілы.

Не небяспека чалавека прыбывае, а — крыўда, адчуванне бяссілля ды страта веры.

Мной валодаюць жудасная самотнасць і вострае адчуванне таго, што я пакінуты, ашуканы і аганьбаваны.

Ужо віднела, калі я апінаюся за горадам.

Перада мной — шаша, механічна накіроўваюся на асфальт. Трапляюцца лужыны, але не знаходжу патрэбным іх абмінань — па лыткі ногі залазяць у ваду, і ўжо не магу сказаць, халодная яна ці цёплая. Далей трапляеца цементовы слупок, бачу яго здалёк, але гэтаксама не абмінаю і ўдаюся каленам з усяе сілы.

Яшчэ звечара такі боль прымусіў бы мяне пасыкаць, патрымацца за калена, цяпер жа нават не звяртаю ўвагі. Такое ўражанне, бытта ўдарыўся хто іншы, адчуванне ад гэтага перадалося мне сінхронна, надта здалёк, са спазненнем ды невыразна, нібы па сапсутым правадніку.

Пачынаеца рух машины, але не хочацца сыходзіць з асфальту. Мной кіруе дзіўная логіка.

«Раздушыць машына? — разважаю. — Ну і што? Складзі кавалачкі пакрышанага каменя, і ўсё роўна масы будзе столькі ж сама. Уцякаюць перад небяспекай істоты жывыя, што баяцца болю або маюць незакончаныя справы ці на нешта спадзяюцца. Што значыць боль адrezанай нагі ў пароўненні з той, якую нясу ў душы?! І спраў у мяне тут незакончаных няма, як і — надзея!..»

— Ты што — глухі?

Нехта мяне выштурхвае з-пад колаў магутнага самазвала. Збавіцелю нават не дзякую. Нават лянюся яго разглядзець. Запамінаеца толькі сіплая лаянка ў мой адрес, цвёрдыя, як рычагі крана, рукі ды смурод гарэлай гумы ад пратэктара і гарачыня адпрацаваных газаў з матора. Цікава, звечара, калі хацеў памерці, яшчэ быў здолыны адчуваць боль, холад вады. Цяпер рэж, шчыпай мяне — скура бытта мёртвая. Затое прыступела і прага паміраць — мне было ўсё роўна. Таму раўнадушна адношуся да свайго ўратавання, адно сам сабе адзначаю: вось як лёгка і нечакана можна ўсё скончыць.

Выпадак з машынай мяне крыху бы цвярозіць. Спыняюся, пачынаю азірацца, меркаваць, дзе я і што са мной адбываецца. Ага, мінуў дзень, прайшла і нач, наступае раніца. Спаць не хочацца, толькі кружыцца галава, а калі глядзіш на сонца, то двояцца і трояцца яго чорныя дыскі. Такую з'яву ўжо назіраў у вайну, калі наш полк доўга не выходзіў з баёў і спаць не даводзілася некалькі сутак. Чорны дыск, здаецца, у падобнай сітуацыі ўспамінае і Шолахаў у «Ціхім Доне»...

Неахвота лазіць па полі, неахвота — ісці і ў горад, але апошняя неахвота — меншая, і я плятуся туды, яшчэ сам не ведаю чаго.

У горадзе ўжо гаспадыні кроначаць з сумкамі ў магазін. Плююцца, дакурваюць на аўтобусных прыпынках рабочыя ў спяцоўках. Вясковыя жанчыны на веласіпедах пруць бітоны з малаком. Машына з цыстэрнай палівае вуліцу... Дыханне горада, які паволі прачынаўся, па нейкай індукцыі перадаецца мне, і я адчуваю сябе крыху бы дужэйшым ды жвавейшым. Вамне, як кажуць спартсмены, пачынае абуджацца другое дыханне. Вяртаецца і цікаласць да жыцця. Памалу аднаўляеца і здольнасць разважання над сваім лёсам.

7

Хаджу па горадзе і думаю. Злосць і крыўда да Іры пераходзяць у адчужанасць.

Бачыў я на ўласныя вочы чалавека, з-за якога яна страціла галаву, і адразу зразумеў, чым усяго яна для яго была. З ёю здарылася наяшчасце. На яе найшло асляпленне, як тады са «свежай рыбай». Але ёсць пэўная мяжа ў паводзінах мужа і жонкі, Іра яе парушыла. Каб і хацеў, не змог бы цяпер дараваць ёй зраду ды жыць разам, бо тады перастаў бы сябе паважаць, як пересталі б паважаць мяне яна і дзеци. Не буду самім сабой, калі зраблю інакш, гэта ясна. І хоць сабе не ўяўляю, як перажыву разлуку з дзецьмі, з прывычным укладам жыцця, але, што мушу знайсці сілы ды пераадолець усё гэта, мне ясней яснага.

Трэба ўсё давесці да канца.

У імя тых дзён, якія мы разам перажылі, у імя дзяцей я павінен зрабіць цяпер развітанне па-мужчынску стрымана, разумна ды без істэрыі.

Каб хоць хапіла вытрымкі па гэта!

Мушу вытрываць, што зробіш, калі так здарылася.

Хачу я ці не, а дзецям заставацца пры Іры. Давядзеца неяк вытлумачыць ім усю складанасць маіх адносін да іхнай маці. Вытлумачыць цяпер абы-як, а вырастуць — мяне напэўна зразумеюць. Вядома, і не Іры з малымі трэба выязджаць з кватэры.

Чорт на яго, з'явяцца цяпер такія незвычайныя рэчы, як аліменты, падманванне сябе, што жывуць недзе сын і дачка, што я іх надта люблю...

Што зробіш, калі так выйшла. А як жывуць тыя бацькі, дзеци каторых загінулі ў катастрофе або пры іншым няшчасці? У мяне нават больш выгадная сітуацыя — змагу іх бачыць кожны раз, калі адно захачу. А то — буду высылаць ім пісъмы, падарункі... Ліха на яго, трэ будзе прыдумаць нейкае тлумачэнне?

У сваім становішчы не чакана бачу нават пэўную выгаду і нязведеную навізну. Як-ніяк, а сям'я адымала ў мяне пэўную колькасць часу і ўвагі, цяпер і гэта нё будзе перашкаджаць. Otto ж настане магчымасць тварыцы! Дагэтуль проста браў вядомыя тэмы з вучэбніка псіхалогіі і пашыраў іх, як бы расшыфроўваў, але не ўдаваліся мне маствацкія творы. Цяпер не толькі книжку пра Макарэвічаў — а і на сямейную тэму напішу. Тэма гэтая прайшла праз кожную маю клетачку, крызвінку, праз кожны нерв і жыліну. Ды гэта не будзе калупанне сваёй балячкі, калупанне мазала. Дзень у дзень у газетах змяшчаюць аб'явы аб разводах, а за кожнай такой аб'явой — цэлая трагедыя, ненапісаны раман. Такую тэму хтосьці ж павінен тыпізаць і ўзнімаць, дык чаму ж за яе не ўзяцца мне?

Перажыць бы толькі хутчай удар, няхай хутчай зажыве адно траўма.

Зрэшты, не памятаю выпадку, каб у мяне што-небудзь вартае атрымалася тады, калі справы ішлі выдатна. А бывалі дні, нават і тыдні, калі дома ляжалі немалыя грошы, адна за адной хвалілі мяне газеты, расхвальвала ў сваіх выступленнях начальства, а я не вылазіў з прэзідымуаў, і кожны дзень для мяне быў як бы святам, ну і што? У тыя дні не стварыў аніводнага каштоўнага абзыва. Мінаў такі перыяд, і я з жахам заўважаў, што развучыўся пісаць, і трэба было цягнуць з сябе жылы нанова. Выходзіць, якраз беднасць і гора з бядой нараджаюць што-небудзь вартае?! А мо — неабходнасць?..

Ад творчай перспектывы, што адкрывалася перада мной, акрыяў да таго, што пры сваім няшчасці пачынаю нават заўважаць прыгажосць раніцы.

8

А горад усё ажыўляецца. Ужо пругка і бадзёра стукаюць па тратуары абуткам задаволеныя ды шчаслівія групкі людзей. Іхніе шчасце здаецца такім зразумелым ды недасяжным, што з мяне вырываецца нейкі стогн. Каб не расплакацца, стараюся заглушыць у сабе боль і да ўсяго занадта пільна прыглядаюся.

Імчаць па мокрым асфальце машины — едуць па начальства, каб даставіць яго на службу.

Ля прадуктовых магазінаў апажняюць кузавы грузавікую, канчаюць выносіць скрынкі, мяшкі, бітоны, пустыя бутэлькі ад малака.

Замест плітак тратуара — ходнікі, учора вечарам залілі асфальтам, але не паспелі праехаць катком, і ён яшчэ аж фіялетавы, наздраваты, не адшліфаваны пат дэшвамі.

У магазіне абутку з'явілася повая вітрына, неонавыя шыльды — не горшыя, як у Маскве і Ленінградзе.

Усё гэта разглядваю нібы пасля доўгай камандзіроўкі ці турмы.

У адзенні жанчын заўважаю нешта новае, чаго не было ў мінулым годзе ў гэтую пару, не было нават і месяц таму назад. Ага, валасы над лобам яны цяпер абвязваюць істужкай!.. А мо яны даўно гэтак ходзяць, толькі цяпер я гэта ўбачыў?! Наогул жанчыны — цікавы народ. Заўсёды нешта прыдумаюць — то па-асабліваму завязваць касынку, то доўгія сукенкі, то кароткія, то з насамі туфлі, то без насоў... і, глядзіш, ужо весялей на вуліцы. А з'яўліца новы фасон панчох, яго адразу падхопліваюць ад Нью-Йорка да нашага мястэчка: і работніцы, і мільянеры, і нянькі, і лётыщи. Гм, вывучыць усю механіку такіх з'яў, падумаць, чаму для іх не існуе граніц ні геаграфічных, ні сацыяльных, ні класавых, даць аргументаванне біялагічнае, псіхалагічнае і — новая праца на тэму: «Чалавек—частка агульначалавечага цела». Пра гэта можна здорова напісаць, тэма, здаецца, нікім не кранутая!

Зрэшты, што я заладзіў, ці ж пра гэта цяпер думаць?!

Кірую ў парк.

На возерку нашыя гарадскія ўлады нарэшце заявілі лебедзяў. Некалі сам падаваў такую ідэю, пісаў артыкул у сваю газету, яшчэ не вельмі і верыў, што будзе з гэтага карысць. Цяпер дзве каралеўскія птушкі, як прывіды, сунуцца па люстры вады, какетліва выгінаюць шыі, а людзі праходзяць па беразе і ужо нават не дзівяцца з прыгажунь, але напэўна кожны іх адчувае. Чорт на яго, адзін я не меў часу дагэтуль прыгледзецца да ідyllі, да стварэння якой сам далучыўся.

Аднак калі сказаць па праўдзе, то ўсё навакольнае для мяне — не так сабе, не малюночки.

Скрозь тое, што бачу і чую, свядомасць маю раз-пораз прашывае жудасная ісціна: у мяне няма сям'і, няма дома! Гэтак, мабыць, успамінаюць сваё няшчасце асуджаныя на смерць. Дзесьці пасля сну ў такога арыштанта цела напаўняеца сілай, ён з прыемнай стомай нават пацягнецца, яшчэ і хрусне суставамі. Гляне небарака праз акно, а там — водбліскі

сонца на мокрых листах ліпы, два галубы на падаконніку. І скрэзь прыемную стому ў мускулах, скрэзь гэтывя вобразы радаснай раніцы раптам яго коле жудасны холад ад думкі: вось зараз, з хвіліны на хвіліну, прыйдзе канвой, вывалача з камеры, прывяжка да слупа пад мурам, ускінуш вінтоўкі, і няма, няма табе ўжо ратунку, аніхто цябе і нішто не ўратуе!..

Магчыма, які-небудзь мужчына са страшнай хваробай стаяў тут вось у парку, гэтаксама глядзеў на лебедзяў, і гэтаксама яго тачыў чарвяк...

Добрая па раўнанні!

Ат, запішу іх, і што? Што гэта зменіць, што мяне ўратуе?.. Чорт з імі, з па раўнаннямі, гіне і не такое.

Зрэшты, чаго вешаю нос, завошта сябе так лаю?! Я ж тут вінаваты найменш. Мяне ашукалі, я — ахвяра даверлівасці. Ішлі дні, месяцы, гады, а я ўсё не бачыў свету, не меў адпачынку і не ведаў нікіх гульняў. З-за работы нават не меў калі і пахварэць, як іншыя людзі. Зрэшты, гэта была не праца ў звычайнім сэнсе, а нейкі бег у хуткім тэмпе. Я дасягнуў таго, чаго мараць дасягнуць,— ап'янення, і знайшоў у гэтым шчасце. А ці знайшоў?

Напэўна знайшоў.

Ды нават і ў гэтым павінна быць мера: я ж меў хатнія ававязкі, звязаны быў з жонкай, сям'ёй. Але ж ці была мая праца і для Іры тым самым? Калі мяне акрыляла творчасць і ад захаплення я не бачыў і свету, ці была яна акрыленай, ці было добра ёй? Не магу сабе дараваць дубяной жорсткасці, з якой, какаючы жонку, я не то баяўся, не то лічыў заганным адклікацца на яе радасць ды падтрымаць у гэтым.

«Косця, пахвалі мяне, хоць за што-небудзы!..»

У гэтым я бачыў капрыз і адштурхоўваў яе. Бо ў мяне, мабыць, і праўда няма «сальку» на стан душы людзей, як не бывае ў іншых — да музыкі ці паэзіі.

Як толькі мы пажаніліся, перад Новым годам Іра прынесла дамоў вазачку з крышталю і вінавата ды сарамліва папрасіла:

— Косця, падары мне яе на Новы год!

Я нават аслупянеў ад здзіўлення. У сям'і, у якой я вырас, ніколі нічогу ніхто не дарыў. І цяпер з майго пункту гледжання гэта была непатрэбная трата грошай, распуста, глупства, капрыз мяшчанкі, пра які хоць ты нікому не гавары. З літасцівым здзіўленнем яе папракнуў:

— Ня ўжо ты такая маленъкая?!

— А-ай, не хачу думашь пра тое, якая я, а ты ўсё роўна мне падары! — ужо настойліва заявіла яна, і давялося здацца.

Якое ў чалавека павінна быць адчуванне самотнасці, як яму павінна быць адзінока, каб гэткім чынам рабіць сабе

прыемна?! Я ж, дубіна, выпадак скарыстаў, каб не калькі год упікаць жонку ды тлумачыць, чаму ў нас заўсёды не хапае грошай.

Нарадзілася Марынка. Аднойчы малая забрудзіла ножку. Іра магла працягнуць руку да вады і спаласнуть, але жонка макнула ватку ў адэкалон і сцерла пляму. І ў гэтым я не ўбачыў гульні, фантазіі маці, якая дзіця бачыць нават са стужкай, што яшчэ купіць, са шкарпэткамі, якія яшчэ малому звяжа, са шклянкай малака, якую малое яшчэ толькі мела выпіць. Ва мне загаварыла практичнасць мужыка. На жонку надта абурыўся ды накрычаў, бы ў казарме ротны старшина на свайго салдата, калі хлапец перад зваленнем у горад краем коўдры пачысціць боты. Гэты факт я доўга прыпамінаў і не раз выкарыстоўваў, калі не было ў нас грошай.

А ўся гісторыя «са свежай рыбай»? Як я тады аднёсся да здарэння? Выпадак той якраз і быў прэлюдыяй да ўсяго, што здарылася пасля.

9

Ці ж толькі з жонкай я сябе так паводзіў? Ці ж не абыходзіўся дакладна гэтаксама і са сваёй маці, а потым і таварышамі? Усіх блізкіх гатовы быў зрабіць слугамі сваіх жаданняў і выдумак.

Зрэшты, ці я адзін такі? Мала вучоных, вынаходнікаў, якія з-за сваіх ідэй, з-за захаплення працай гэтаксама не бачаць белага свету? Пачытай пра Талстога. У самыя дынамічныя моманты творчага ўздыму ён здаваўся найбольш манатонным, нудным і буркливым маўчуном, аддаваўся ўвесе сваім творам. Для чаго існуе на свеце гэты парадокс?

Скрозь дрэвы мільгае чорны лімузін. Ведаю яго. Шафёрам у ім — Сяргей, мой сусед па кватэры,— павёз на працу галаву раёна. Начальніца паехала з дому надоўга. З'явіцца толькі ноччу, калі дома ўсе будуть спаць. Ва ўзнагароду за стомленасць сваёй палавіны, як кампенсацыю чуласці і ўвагі ён у абед прышел Сяргея з машынай, каб жонка з'ездзіла сабе на рынак, у паліклініку або да краўчыхі.

Нядайна ўсіх людзей у горадзе ўразіла трагедыя. Яшчэ даволі малады мужчына і бацька траіх дзяцей, не п'яніца і не распуснік — паважаны ў вобласці чалавек, вярнуўся з работы дамоў, замкнуўся ў ваннай і павесіўся на трубе. Папаўлі здагадкі, перашэпты. Ці не было і ў яго нешта падобнае? Ці з-за ап'янення дзейнасцю не ўпусціў і ён нешта з асабістага жыцця, а потым гэтаксама спахапіўся, ды — позна?

Палічы, колькі суды маюць работы з-за сямейных трагедый?

Няўжо пры поўнай адданасці працы немагчыма пазбегнуць таго, каб не быць адарваным ад сям'і, няўжо нельга паводзіць сябе разумна, не крыўдзіць бліzkіх? Гэта ж здаецца такое простае і лёгкае — няўжо трэба павтараць памылкі бацькоў?

Старая мае надта цяжка працавалі, але жылі не дружна. Бацька, бывала, прыязджай з далёкай дарогі вельмі стомлены, злы, найчасцей адубянелы ад холаду ды галодны. І вось, напрыклад, натыкаўся на кухні ў паўзмроку на табурэтку, на якой маці крышыла капусту, ды не паспела паставіць на месца. Бяда не вялікая, здаецца, вазьмі табурэтку ды адстаў, твая жонка гэтаксама цэлы дзень правяла на нагах, і яна ж не ведала, што якраз у гэтую хвіліну будзе шты праходзіць тут. Але бацька лічыў сябе ўжо абражаным ды бачыў у непарафку на кухні няўлагу да гаспадара дому, бо дарога для яго павінна быць выслана ходнікам і ўсе ў хаце павінны падпараткаванымі быць і служыць яму. Бацька нагой шпурляў табурэтку на сцяну і нешта вострае кідаў маці. Той рабілася так крыўдна, што яна не магла сцярпець. І замест таго каб сваю стомленасць ды цяжкае жыщё супакоіць абайм у павазе і ў згодзе, яны за пару мінuta так, бывала, перасварацца ды столькі нагавораць адно другому глупстваў, што потым цэлы тыдзень не размаўляюць, покуль не развеецца гэтая ржа бруду.

Ці не выйшлі карэнні майго няшчасця і з гэтага фальшывага ўсведамлення, што я — мужчына, мне ўсё дазволена, усе астатнія дома павінны падпараткавацца мене? Каб быў да Іры ўважлівы, то, відаць, гэтага не здарылася б.

Кажуць музыканты — тон робіць музыку. Мая дружба з Ірай была з самага пачатку пабудавана на некалькі тонаў вышэй, таму і не магло быць у нас ладу і шчасця, бо ўсё гэта бывае пры супадзенні адносін і натуральнасці паводзін.

Выходзіць, я піхнуў яе на гэта? Тып з «Інтурыста» падставіў ёй той бок, якім адварнуўся я? Не зусім так — ён на гэта запрымітыўны, я ж яго бачыў. Тады — што, Іра займалася самаашуканствам?

Пісаў пра тонкасці чалавечай псіхалогіі, аб эмоцыях, а самому, чорт на яго, менавіта гэтага і не хапала. Не хапіла якраз шляхетнасці душы, чуласці, бо ва мне — чэртвасць салдафона?..

Цяпер, калі завяду сям'ю, буду сябе паводзіць напэўна не гэта. Покуль што трэба вяртацца дамоў і ставіць крапку, хоць рабіць гэта і непрыемна. Збяру неабходныя рэчы ў чамадан ды зараз жа выеду ў іншы горад. Нават ведаю — у які. У Гомелі мой франтавы сябра, пры яго сям'і лягчэй будзе перанесці першыя месяцы выгнання. Разлік у рэдакцыі аформлю пасля, там

усе свае людзі, дастаткова схадзіць у партыйныя органы і дамовіцца; заадно папярэджу — расскажу, што ў мяне здарылася, каб не было ім нечаканасці.

Толькі трэба яшчэ крыху пачакаць. Будзе непрыемна пакавацца і размаўляць з Ірай пры дзесях. Няхай Віця з Марынкай паспедаюць ды пабягуць на двор — у школу ім на другую змену, а маці іх навучыла рабіць дамашнія заданні пасля прыходу са школы. Халера, як буду жыць без іх?

Зноў думаю пра тое, што сямейная атмасфера, якая часамі мне здавалася цяжарам і перашкодай у працы,— якраз і давала энергію да яе. Анёльскай гэтай атмасфэры не заўважаў дагэтуль, як не заўважаюць людзі паветра, калі дыхаюць, і спахапляюцца адно тады, калі яго не хапае.

10

Дзеци ўстаюць позна, трэба валэндацца па горадзе яшчэ пару гадзін.

Упе радзе мяне тата і мама вядуць карапуза. Абое, мабыць, былі ў адпачынку ці мо прыехалі ў госці і нікуды не спяшаліся: ходзяць сабе па горадзе і цешацца раніцай, свабодай. Свежае сонца свеціць ім у плечы, кладзе ценъ, усе троє па ім ідуць. Малы захапляецца, які тата вялікі. Чалавек прысядае, цені раўняюцца, хлопчык зноў дзівіцца. Бацька выпростаеца, і малы ўжо з захапленнем крычыць:

— О, які тата до-оўгі!..

У мяне ўжо гэтага не будзе?!

Адчуваю, як у горле хапае мяне скурч, а сам я вось-вось заплачу. Больш ні хвіліны не магу глядзець на чужое шчасце, таму кірую ў другі бок.

Вяртаюся з парку на тратуар, падключаяся да патоку людзей ды раблю выгляд, што і я такі самы, што і мне трэба некуды паспець.

Спераду аддзяляецца маладзіца з тугой чорнай касой. Такую касу мае толькі адзіны чалавек у нашым горадзе — Камілія, а мы з ёю разам канчалі інстытут. Прыбаўляю крок ды ўраз апынаюся побач.

— Кама, прывітанне!

— Гэта — ты-ы? — шчыра радуеца сяброўка, павярнуўшы да мяне распрамянёны твар шчаслівай дзяўчынкі, якой надта добра паводзіцца ў жыцці.

— Выходзіць, я.

— Няўжо — ты?! О-ей, першы раз убачыла цябе няголенным! Што здарылася, Косця?

Ведаю яе гадоў з пятнаццаць. Пад канец вайны Камілія перажыла трагедыю. Малалетнюю дачку памешчыка (ёй тады было пятнаццаць) згвалціў фашысцкі афіцэр. Пасля інстытута Камілія не змянілася ані крыху, і мо таму з ёю адчуваю сябе на паўтара дзесятка гадоў маладзейшым, а ўсе мае звычкі пры ёй былі звычкамі бесклапотнага студэнта.

— Пачынаем, Камачка, апускацца, як бачыш...

— Ды нейкі пашарэлы ўвесль, памяты — бытта цябе каровы пажавалі!.. Што з табой, хлопча? — са шчырай спагадай уважліва мяне аглядвае яшчэ раз.— А сівы-сівы стаў, о-ей-я, як дзед!

Яе клапатлівасць разанула мяне па сэрцы. Чорт на яго, як ссумаваўся па жаночай ласцы і спагадзе!

— Што зробіш, гады...

— Косця, ты ж такі быў заўсёды элегантны, я цябе ўсім ставіла ў прыклад?! — не можа супакоіцца.

— Усё цячэ, усё мяньяецца, а жывём мы, Камачка, па законах дыяле́ктыкі, як ведаеш...

— Я — сур'ёзна! Кажы!

— Ды і я не жартую. Затое ў цябе твар — нібы спелая антонаўка. Халера, і гады цябе не бяруць, віншую! — паціскаю малую і кругленькую ручку.

— Мо ты захварэў, мо што здарылася ў сям'і ці на рабоце?

— спахопліваецца яна.

— Не, Кама, гэта часовае ў мяне, пройдзе! — запэўніваю сяброўку ды стараюся адцягнуць ад сябе ўвагу:— Такая самая чорная каса, чорныя бровы... Ха, толькі гэтых піканцных вусікаў не было, здаецца, раней! Але, ведаеш, як каму, а мне яны — па душы!

— Ай, што з тваіх кампліментаў! — без какецтва адхіляе пахвалу ды цяжка ўздыхае.— Мужчына няголены — фігура, а я ў трышаць тры гады — нікому ўжо не патрэбная баба!

— Паплач, так і паверу!

— Бо праўда!

Стараюся заглушиць свой боль лішне шчырымі і сардэчнымі пытаннямі, развітвацца не спяшаюся.

— Ладна. Лепш расскажы, як твае справы. Бачу цябе амаль кожны дзень, але ніколі не выпадае пагаварыць: «прывітанне» — я, «прывітанне» — ты, і ўсё. Кажы, як муж, як дзеці? І колькі іх у цябе, хваліся!

Камілія пазмрачнела.

— Не было ў мяне ніколі дзяцей, ты забыў, Косця. А цяпер няма ўжо і мужа.

— Жарту-уеш?

— Развязлася я.

- Хіба нядаўна?
- Якая розніца.
- І жывеш адна?
- Як той пень.
- Прабач, Камачка, не чуў...
- Нічога...

Калісьці да яе заліцаўся першы кавалер нашага інстытута — Ігар Караплёт, але яна яго адхіліла дзеля прышчастага і тупога замухрышкі з фізмата. Сваім учынкам тады дзяўчына ўсіх нас агарошыла, усе адразу сталі яе паважаць. Таму цяпер не хачу ве́рыць сваім вушам, яе трагедыю прымлю, як сваю.

— Але ж чаму-у? Ты ж з-за гэтага самага Філімончыка свету не бачыла, нас не заўважала нікога! Караплёт, памятаю, інстытут з-за цябе перамяніў!

— Бо Філімончыка кахала... Яшчэ я-ак... — уздыхае. — Ды

— што, буйн! Дурань! Усё не мог мне дараваць мінулага.

— Немца?

— Вечна здзекаваўся, а чуць што — біўся. Ні жыцця не было, ні спакою. Вывеў аднойчы з цярпення, узяла кій ды праперла. А ён упаў у амбіцыю і не вярнуўся. Стаяў трапляць у вышвярэзнік, а зараз, кажуць, лечыцца...

— Але ж і характар у цябе! Малайчына!

— Ты хваліш?

— Захапляюся!

— А я не лічу гэта геройствам, Косця. Вось калі б змагла цярплю наладзіць усё ды ўзяць яго ў свае руکі!..

У чорных вачах маладзіцы з'яўляецца сум.

Мяне надта ўражвае трапнасць ды прастата такой, здаецца, банальны на першы погляд фразы. Гэта ж яна гаварыла і пра мяне! А я, нягоднік, вышукваю яшчэ сабе апраўданні.

— І ты, выходзіць, жывеш без мужыка, — сцвярджаю — кажу абы-што.

— Не напамінай! Мужыкі — як зубы. Трэ іх цярпець, калі маеш. Но калі няма — надта ж іх не хапае!.. О-ей, мне на работу! Прабач, Косця, спяшаюся!..

Развітваюся з сяброўкай ды зноў думаю — што рабіць? Пры такіх канфліктах у часы Пушкіна страляліся на дуэлях; я ж спатыкаўся са сваім сапернікам, і мне чамусыці біцца з ім не хацелася. Но каб трапіў адразу пад гарачую руку...

У такіх выпадках герой раманаў знаходзілі выйсце ў смерці, а за мінулыя суткі была магчымасць не раз пакончыць з сабой, але я яе не выкарыстаў.

Час цяпер іншы ці ў мяне не хапіла характару? У гэтым выпадку ні з кім не парашся, не спытаеш, як сябе паводзіць, каб не нарабіць глупстваў.

Годзе, нічога не вернеш. Трэба адпраўляцца на кватэрку... на былую кватэрку... ды дзейнічаць. Дзейнічаць асцярожна — дзецы ж.

11

У сенях папярок дарогі валяюцца туфлі, пялюшкі, што падпадалі з вяроўкі. Механічна нагінаюся, каб усё падняць ды пакласці на сваё месца, але ў час адумваюся, махаю рукой ды кроучу туды, дзе знаходзіліся цяпер руіны маёй сям'і.

У першым пакоі Марынка няньчыць Валодзю, а Віця чытае. З жахам заўважаю, што мае дзецы пасталі мне бытта чужых, непрыемных. Сын адварочваецца ад кніжкі ды скорагаворкай выпальвае:

— Тата, мне трэба на заўтра шпулек і скрынічак ад запалак! І многа!

— Віця, змоўкні! — шыкае на яго сястра.

— А —што? Ніна Міхайлаўна загадала кожнаму прынесці на заўтра!

— Змоўкні, табе кажуць!

Няўжо яна здагадваецца пра што-небудзь? — варухнулася ва мне жаласць.

Нешта бурчу ды вінавата тупаю ў спальню.

Ложак мой не пасланы, як звычайна, не адхілены ў ім рог коўдры, не пакладзена мякка падушка, бо гэта было б крывадушшам, і Іра гэтага не зрабіла. Сама яна з апухлымі вачымі і ў віратцы валяеца на другім ложку. Іра зіркае на мяне з трывожнай і затоенай надзей. Відаць па яе выглядзе, што таксама не спала цэлую ноч. Успамінаецца выпадак, калі мой знаёмы перад развітаннем з былой сваёй жонкай, завесіўшы вокны, замкнуўшы дзвёры, добра яе адлупцаваў вяроўкай за нявернасць. І я павінен гэта рабіць? Гляджу на бездапаможнае і знаёмае да дробязей жаночае цела і ўздрыгваю. Чамусыці ў кожнай жанчыне заўсёды знаходжу рысы сваёй маці і толькі таму, што так нехта рабіў, не змагу падняць рукі на гэтага чалавека, хоць ён прычыніў мне столькі непрыемнасці.

На мяккім крэсле валяеца яе халат. Убачыўшы, што туды накіроўваю свае крокі, жонка з паспешлівай паслужлівасцю цягне халат да сябе, вызваляе мне месца. Яе праявы ўвагі да маёй персоны непрыемныя мне.

Яна ўздрыгвае, бытта хочучы ад нечага засланіцца, ды ўзіраеца насцярожана і перапалохана.

— Хачу пра ўсё дамовіцца без скандалу,— пачынаю, апускаючыся на крэсла.— Давай дамаўляцца спакойна, як дарослыя і культурныя людзі.

— Ой, сто...

У гэты момант з грукатам урываеца Віця, бяспечна крычыць:

— Мама, а мне трэба на ўрок працы пяць пустых скрыначак ад запалак і дзесяць шпулек ад нітак!

Вось для чаго яму спатрэбілася гэта. Яшчэ пазайчора з такім пытаннем Iра адаслала б малога да мяпе. Цяпер жа стомлена кажа:

— Ладна, што-небудзь прыдумаю. А зараз бяжы на двор, пагуляй сабе на паветры!

Малы не адступае:

— Ніна Міхайлаўна сказала не прыходзіць у школу без скрыначак і шпулек!

Калі я вырашыў пакінуць іх, дык павінен не падмяняць маці, якой цяпер давядзеца гэткія справы вырашаць самой. Аднак не магу не супакоіць сына:

— Пойдзеш у школу так.

— Прынясем табе шпулькі туды!—дадае Iра.— Я прынясу.

— А скрыначкі? Што мне Ніне Міхайлаўне сказаць?

— І скрыначкі ў час перапынку атрымаеш.

— Добра.

— Ну то бяжы на двор!

— А-ай, ма-ам, я не хачу на двор! Можна яшчэ дома пачытаю? Мо-ожна, га?

— Чытай. Толькі ідзі сабе адгэтуль.

Віця знікае. На Iрыным твары лаўлю выраз удзячнасці, які, мабыць, з'явіўся б і ў чужой жанчыны, калі б ёй хтосьці выказаў дробную паслугу.

Хвіліну маўчым, не маючы адно да аднаго ніякай варожасці. Сяджу супроць былой сваёй жонкі, а паміж намі — няўлоўны бар'ер, які ўжо нікто і нішто не ў сілах зліквідаваць. Я перапоўнены жаласцю і смуткам да дзяцей, да ўсяго таго, што перажыў у сям'і, у гэтай кватэры, нават — да рэчаў, якімі напоўнены пакой. Толькі да яе не адчуваю і ценю літасці. Відаць па яе вачах — Iра разумее, што я вырашыў рабіць. Яна, мабыць, памірылася з лёсам і ад гэтага яшчэ больш пазмрачнела, а апухлы яе твар ад перажыванняў зрабіўся непрыгожым і шэрым.

12

Магу ўжо не гаварыць больш ні слова. Проста трэба збірацца ў дарогу, уцякаць з гэтага месца, дзе з мяне так наздзекаваліся, дзе мяне абдурылі, зганьбілі ды прынізілі — уцякаць ад сваіх дзяцей, ад ладу жыцця, да якога прызвычайцца, а яно, выходзіць, было суцэльнym ашуканствам. Аднак я

не спяшаюся, адпачываю. Толькі цяпер адчуваю, як маё цела гудзе ад стомленасці. А яшчэ мне хацелася... есці.

«Нічога,— супакойваю сябе,— паспедаю ў сталовай На вакзале».

Майчанне наша доўжынца. Толькі часамі дрыжаць сцэны, калі праезджаюць па вуліцы грузавая машына ці аўтобус, ды ў суседнім пакоі Марынка нянчыць малога і співае яму прыдуманую песню:

Іт із літл гуд бой,
Іт із літл май бой!

Іра цяжка ўздыхае, хапаецца за галаву:

— Столькі натварыла, столькі навычай пляла, што не маю права ў цябе што-небудзь прасіць!..

— Добра, хоць усведамляеш!..

— ...І ўсё ж такі да цябе звяртаюся — выслушай мяне! Не хачу, каб ты пасля думаў, што я была звычайнай распуніцай. Табе расскажу ўсё, як на споведзі!

— А ці трэба? — са здзіўленнем паварочваю да яе галаву.— Што гэта дасць?

— Не, дасць! Ты для мяне быў і бацькам, і самым справядлівым чалавекам на свеце!

— О-го!..

— Сам ведаеш, гавару шчыра. Нікога я так не паважала і не паважаю! Паслушай і разваж! Ты ўсё мяне папракаў: «Ну і логіка, ну і логіка ў цябе!» Дык пакажы менавіта цяпер ты сваю логіку! Гавары шчыра, я чакаю.

Прымушаю сябе слухаць.

— Вось, напрыклад, наш адзін дзень. Дамовіліся пагуляць за горадам. Я крыху спазнілася — дзеци затрымалі. Усё арганізавала, распісала, што каму зрабіць і ў якую гадзіну ды ў колкі мінут, і нарэшце — адправілася. Ужо крочу па полі. Трава трэцца аб ногі, птушкі шчабечуць, а яго — няма. Зрабілася страшна-страшна — а раптам яго ўжо ніколі і не будзе?! Так мне і трэба! — з забабонным жахам упікаю сябе за грахі, а ва мне ўсё сціскаецца ад ненапраўнай страты ды жалю. Паціху плятуся назад. Раптам бачу — бяжыць задыханы па паралі!

— Я шукаў цябе ўсюды, і мне здалося — болей цябе ўжо ніколі не ўбачу! Як падумаў пра гэта, то, павер, ледзь не памёр ад страху!

— Дзіва — дык і я падумала тое самае!

Болей нічога не гаворым. Узяліся за руکі ды моўчкі плывём праз поле. Адчуваю дзіўную гармонію пачуццяў і думак...

Так апавядзе Ira.

Гэтym часам я сабе ўяўляю гэты малюнак і ледзьве стрымліваю абурэнне. Няўжо ты, чалавечка, не разумееш, што

слуаць мне такое вельмі цяжка?! Гэтай «гармоніяй» ты адняла бацьку ў сваіх дзяцей, чаму ты такая бязлітасная? Адкуль менаўвіта ў цябе гэта душэўная слепата, якой ты мяне дапякала?! Раскусіў я твойго « гарманіста» з першага разу. І ў цябе ж дзецы, дзе быў твой розум ды інстынкт мацярынства, калі пачынала ўсё гэта?! Чорт, мабыць, і праўда розум не існуе сам па сабе, ён заўсёды на службе — у кахання, у нянавісці, у карыслівасці, у палітычных пераконаннях чалавека?..

Я ўвесь кіпей ад абурэння, аднак маўчаў.

— ...Нам не трэба было слоў, ўсё было і так зразумела. Мы паселі на мяжы і загаварылі шэптам, бытта баяліся, што нас падслушают травы, вецер. Ён расказаў аб сваім дзяцінстве, аб сваіх марах і прызнаўся, што яму надта хochaцца зрабіць штосьці карыснае людзям, але покуль што так нічога зрабіць не ўдаецца. Я апісала сваё дзяцінства. Расказала і пра свайго бацьку — вялікага барацьбіта за шчасце людзей, які загінуў у змаганні за праўду. Бацьку, вядома, ад пачатку да канца выдумала — гаварыла пра такога чалавека, якім марыла бачыць свайго сына. Гаварыла ўсё гэта ды адчувала яго рукі. Переўуненая духоўнай блізкасцю ды ўдзячнасцю адно да аднаго, мы і не заўважалі, калі наступала іншая блізкасць. Адчувала толькі захапленне і здзіўленне, што так бывае. Забывалася мінулае, забывалася сучаснае, забывалася ўсё на свеце...

Напаўняюся зноў хвалій адчаю.

— Косця, хіба ж гэта распуста? Ты ж вучоны, псіхолаг, зразумей, разваж па справядлівасці і не вельмі карай мяне! Хіба ж гэта не было нешта святое?! Гэта каханне.

Гляджу на яе з няцяmlівым здзіўленнем.

— ...Гадзіны праходзілі — як мінuty. Трэба было вяртацца дамоў. Толькі тады пачынала ўсведамляць, што раблю. Ужо бытта прачыналася, ды пачыналіся муки сумлення і папрокі самой сабе. Рабілася адразу сама сабе агіднай, не вартай ні сваіх дзяцей, ні мужа, ні павагі вучняў. Не раз хацела кінуцца з моста ў рэчку... Ведаеш, аднаго разу ледзь гэтага не зрабіла нават. Падышла ўжо да поручняў, але, на шчасце, наблізіўся вартаўнік з вінтоўкай...

У пакой з кніжкай у руках зноў улятае ўвесь распрамянёны Віця.

— Мамка, паслухай, як здорава напісана! — пачынае чытаць. «— Што-о? — спытаўся Міша Іваноў і павярнуў галаву да Валеркі Бочкина. А Валерка якраз трymаў пэндзаль мокры з чырвонай фарбай, Міша так і ткнуўся носам у чырвоную фарбу!..» Ха-ха-ха-ха! — заліваецца смехам.

— Добра, сыночак.

— Мама, паслухай, а тут...

— Іншым разам, дурненъкі, мне дачытаеш! А цяпер, сыночак, ідзі сабе і зноў чытай, але — там!

— Віця! — сурова кліча яго Марынка з другога пакоя і дае таямнічыя знакі.

Чуллівых клопатаў сястры аб бацьках Віці, вядома, зноў не разумее. З выглядам пераможцы вылятае з пакоя, яшчэ раз стукнуўшы з усяе сілы дзвярыма.

— ...І скрэзь такія прыемныя хвіліны, і скрэзь самыя горкія ты заўсёды быў са мной, павер! — працягвае Іра.— Напрыклад, вымаю яго грэбень ці нож і са здзіўленнем адзначаю сабе, і нават як бы з радасным страхам адзначаю, што гэтыя рэчы ў яго ляжаць у тых самых кішэнях, у якіх носіш ты. Павер, нават сябе часамі ашуквала — гэта ты са мной, ты!..

Апошняя яе слова — бязлітасныя ў сваёй шчырасці — ледзь не дабіваюць канчаткова. Ужо не магу ўтрымаць сваю злосць ні хвіліны.

— Ой, каб можна было неяк усё вярнуць! — стогне Іра з болем.— Што я натварыла, што натварыла, Косця, што мне цяпер рабіць, як мне жы-ышь?! Хто мне што скажа?..

— Мяне не пыталася, калі ўсё гэта пачынала.

— Я цябе і не вінавачу, і разумею! Але ж па старайся суцішыць сваю злосць, мы ж з тобой заўсёды былі сябрамі — без прытворства і карысці! Параі, прашу!

— Сама набрудзіла, сама і вылазь з усяго.

— Але ж я-ак? — расплакалася яна з роспаччу.— Навучы, Косця, дарагі сябра: як ты скажаш, як ты зробіш, як ты загадаеш зрабіць, так і будзе!

— Не ляжыць болей да цябе сэрца. Жыщё — не дзетдом, і я — не выхаваўца ў ім.

Аднак гэта была не зусім праўда. Мне каштавала шмат сілы яе адпіхнуць. Прынамсі, цяпер, у гэтую хвіліну.

Вось такая падаплёка трагічнага выпадку на чорнай стужцы асфальту.

Між іншым, потым трапілі мне ў рукі і запіскі Вавілава. Я ўжо намерыўся ўвесці ў тканіну сумнай аповесці трэцяга апавядальніка — з яго пунктам гледжання. Але матэрыялы работніка «Інтурыста» патрабавалі значнай дапрацоўкі, а на гэта патрэбен быў адпаведны час. Мінаў год за годам, заняцца вавілавскімі паперкамі я ўсё не мог ды паступова страціў да іх цікавасць. Так яны ў мяне і ляжаць некранутыя.

ФРАНТАВЫ ДЗЁННИК

Пры арганізацыі партызанскага атрада мне было загадана камандзірам нашай брыгады Мікалаем Калістратавічам Вайцяхоўскім весці дзённік. Я тады з паперай дзяліцца думкамі і перажываннямі не ўмеў. Запісваў, бытта пад прымусам, неакуратна ды бессістэмна (часта заносіў на паперу звычайнія глупствы, а больш важнае чамусыці — не). Аднак і ў такім выглядзе дзённік нешта варты: у ім — подых падзеі, што сталі ўжо гісторыяй. А для мяне слаба разборлівыя, накрэмзаныя простым аловачкам нататкі на трафейнай паперы — першая спроба пяра.

У любы час партызанская запіскі маглі трапіць у лапы гітлераўцам, таму многія імёны і тэрміны я пісаў пад псеўданімамі, фразы недагаворваў, з-за чаго цяжка цяпер гэты рэбус чытаць (пісаў яшчэ яго на дыялекце сваёй вёскі), таму ён зараз можа быць толькі цікавы спецыялістам (арыгінал знаходзіцца ў парт-архіве ЦК КПБ, у асабовых справах нашай брыгады, ЦПА, ф. 36, вопіс 1, справа 20).

Пасля трапіў я на фронт і працягваў дзённік, бо адчуў у гэтым смак. Пасля першага і другога раненняў у шпіталях (агулам праляжаў 8 месяцаў) я меў шмат часу, запіскі свае дапоўніў з памяці, а канспірацыі не захоўваў, таму атрымаліся яны больш чытабельныя. У юбілейны год — 40-годдзе з дня вызвалення Беларусі ад акупантаў — пропаную іх чытачу.

Аўтар

Франтавы дзёnnік наводчыка 76 м/м гарматы, 756 стралковага палка, 150 Ідрыцкай дывізіі 3-й ударнай арміі 1-га Беларускага фронту.

19.XI.44г. З Бабруйскага запаснога палка вязуць нас на Захад. Спініліся ў Баранавічах. На станцыі – эшалоны перасяленцаў з той часткі Беласточчыны, якая адыходзіць да Польшчы. Беларусы перасяляюцца на Усход. Кожнай сям'і выдалі цэлы пяцідзесяцітонны вагон, і мужыкі заладавалі іх грунтоўна.

Мае бацькі перасяляліся напэўна не так. Гаспадарку немцы зліквідавалі. Усё нашае багацце сусед недзе перавёз у Ваўкаўск на адной фурманцы. Ад Страшава да яго – 50 кіламетраў. Мая вёска ад граніцы ўсяго кіламетраў шэсць.

Крыўдна. Няўжо ўсё так і застанецца?

20.XI.44г. Цэлы дзень стаім у Брэсце. Шчапаем сухія шпалы і ў кацялках гатуем гарохавы канцэнтрат. Цяпло. Свеціць сонца. Пра нямецкія самалёты ўсе і забыліся...

І тут эшалоны з беларусамі-перасяленцамі. Гэтыя з украінскім акцэнтам. Дзяўчаты з салдатамі какетнічаюць, дурэюць, вішчаць. Перасяленкі дачок ад нас адганяюць...

21.XI.44. Цэнтральная плошча. Лес пад Мінскам Мазавецкім. Са станцыі прыбылі пехатою. Дзе спаць? Гэта не ў партызанах, дзе кожны быў сабе галава, – дысцыпліна! Спалі пад голым небам на снезе. Я – з Яфімам Паасам у абдымку. Абодва перамерзлі да касцявога мозгу, а мо і болыш.

Раніцой з'явіліся вярбоўшчыкі. Каго ўзялі ў разведку, каго – у сувязь. Яфіма – у мінамётную роту.

Камандзір разведкі нашай дывізіі¹ Герой Савецкага Саюза капітан Бойчанка, выбраў мяне ў свой узвод – валодаю нямецкай мовай. Але зараз жа Бойчанка² даведаўся, што я быў у канцлагеры Штутгоф, і перадумаў. Старшыня-артылерыст са смешным прозвішчам – Задняявула – павёў мяне ў палкавую батарэю.

29.XI.44г. Я ўжо каторы дзень – наводчык 76 м/м гарматы.

15.XII.44г. З раніцы да вечара прападаем на вучэннях. Сумны занятак. Капай «агнявыя», маскіруй «палкавушку» (так называецца мая гармата), хавай снарады. Толькі акуратна ўсё зробіш, акопчыкі заліжаш, замаскіруеш і: «Падаць перадкі! Гармату на іншую пазіцыю,

¹ 150-я Ідрыцкая стралковая дывізія (тут і далей тлумачэнні аўтара)

² Спактаўся я з гэтым чалавекам другі раз у жыцці, калі прымалі мяне на работу загадчыкам агенцтва «Інтрурист» у Гродна (1961). В. К. Бойчанка тады ўзначальваў Усесаузнае ўпраўленне «Інтрурист» у Маскве

бяго-ом!» Коні «палкавушку» адным дыхам прыпруць у другое месца, а там – усё спачатку.

Хутчэй бы на фронт. Адзіная забава – фокусы ў час начной пераклічкі ды – апавяданні бывалых батарэйцаў пра жудасныя бай ў Латвії, адкуль прыбыў наш полк (у батарэі засталося адно воюем чалавек з сарака). Сёння на пераклічцы быў мой чарад прыдумаць фокус. І я прыдумаў. Пастроілі батарэйцаў. Пасля праверкі, інструктажу старшыня спытаўся:

– Пытанні ёсць?

– Ё-осць! – крычу.

– Што ў вас, баец, слухаю!

– Таварыш старшына, чаму ваша прозвішча – Задняявуліца, а не – Пярэдняя?

– Адставіць! – не павёў і брывом маленькі энергічны вайсковец.

– Ра-азыдзі-ісь!

Старшыня, здаецца, не пакрыўдзіўся, але мне няёмка. Каторы раз пераконваю сябе ў душы, што хохмы – не мой хлеб. Лепш было сваю чаргу прапусціць, ды пасля размовы з капитанам Бойчанкам адчуваю ў сабе комплекс непаўнацэннасці. Здаецца, пра выпадак усе ў батарэі ўжо ведаюць, хаджу як падмочаны, лаўлю сябе на тым, што стараюся да хлопцаў паддабрыцца.

Цыфу! Як агідана!...

Перад сном пачаліся ўспаміны – дакладна, бы ў партазанскім лагеры Гута-Міхаліны. Тут нават зямлянкі такія ж вялізныя – кожная на чалавек пятнаццаць.

Выяўляецца, батарэйцы-ветэраны перажылі за нас куды больш. У партызанах мэты мы сабе выбіралі паводле сваіх магчымасцей, немцам шкодзілі з-за вугла ці – ноччу, а набліжалася небяспека – манеўравалі... А на фронце – ты ўвесь час на віду і не можаш праявіць такой самадзейнасці – выконвай загад, ды годзе.

17.1.45г. Фронт рушыў праз Варшаву. Мы тупаем у другім эшалоне. На Вісле, каля ўзорванага моста Кербедзя, – пераправа. У мяне такое ўражанне, што сапёры ў канфедэратах (польская частка!), стоячы па грудзі ў ледзянай плыні, насціл пераправы трymаюць для нас на плячах. Каб палякам не было так цяжка, мы імкнемся нават крочыць асцярожна, стрымліваем і коней...

Узабраўся на кручу берага і толькі цяпер спахопліваюся – разблыталася абмотка! На хаду, заразу, не паправіш, трэба да нечага прыткнуцца. Размініравалі нам толькі вузкую дарожку, не надта збочыш з яе – страшна. Наперадзе лысее даўзёрыны цагляны парог, абмыты дажджамі. Кірую туды.

Лысы парог аказваецца агромністым фундаментам. Покуль на ім прыводжу да парадку сваю нагу, аднекуль з'яўляецца паручнік Войска Польскага з фотаапаратам і шчоўкае мяне так і гэтак. Я надта разгубіўся, але паляк тлумачыць, што справа не ўва мне. Сяджу на гістарычным муре. Усяго столькі засталося ад славутага Карабеўскага замка, пра які шмат ведаю са школы. Немцы спалілі ды разабралі яго сцены яшчэ ў 1939-м...

Варшава – адны абгарэлья шкілеты будынкаў. Падобнае ўжо бачыў летам у Мінску, калі прафіраўся праз яго ў Лошыцу здаваць справаздачу аб дзейнасці атрада. Толькі абгарэлья шкілеты будынкаў тут іншыя па архітэктуры, а вуліцы месцамі выкладзенія гранітнымі кубікамі – як у Вільні ці Гародні.

Нідзе – ні души. Сёння на світанні ды яшчэ ўчора нашыя прарвалі нямецкія пазіцыі на поўнач і поўдзень ад польскай сталіцы. Гітлераўцы перад намі так драпануі, што не чуваць нават ужо і артылерыі. Самалёты сёння не лятаюць: суцэльныя ніzkія хмары. Рухаемся без ніякіх перашкод. Але німа за што зачапіць і вокам: усё панылья куксы мураванак, руіны і пустэчы.

Толькі к вечару, калі пачалі выбірацца з горада, паказаліся крыху цалейшыя дамы і домікі. З'явіліся першыя цывільныя варшавяніе з клункамі, а на абочыне – нямецкія трупы.

15.11.45г. Заходняя Польшча.

Больш за тыдзень наш полк валачэцца ў трэцім эшалоне па мокрым асфальце. З шэрага ніzkага неба ўвесь час лепіць снег з дажджом – «польская зіма», як ахрысцілі хлопцы. Зрэдку наперадзе чуваць глухія стрэлы першага эшалона. Злева і справа ад шашы – сумныя і аднастайныя будынкі з чырвонай цэглы, пакрытыя маркоўнага колеру дахоўкай. Прасмярдзелыя, каторы дзень не прасушаныя шынялі. Прамоклы на рагожу брызент з жывымі азерцамі вады на гарматах. Базы з мінамётамі. Усё заляпанае грязю. Пясок скрыпіць на восях фурманак, адчуваецца за шыяй, скрыпіць на зубах...

Гармата мая сунецца першай. Наперадзе перастаўляе крывыя ногі Разбек - маўклівы татарын у туга заціснутым рэменем кажусе. Ён – камандзір маёй гарматы, у батарэі з першых дзён. За Разбекам абыякава шлэпаюць тупымі падковамі па мокрым асфальце дзве пары шыракагрудых біццогоў. Кіруе першай парай пажылы вусаты дзядзька-беларус па прозвішчы Гайдук. Калі дзядзька крочыць па зямлі, здаецца апранутым у жаночую сукенку, аж гэтак яго шынель кароткі (хлопцы смяюцца, што шынель у дзядзькі Гайдука – якраз, задоўгі ён сам!).

Другая пара коней ідзе сама. Ездавы чуваш – худзенькі салдацік з ямачкамі востры на твары – тупае са мной і дэманстуе фокус: ідуchy з левага боку, ухітраецца падскочыць ды левай нагой здзяліць мяне ў плечы так, што ледзь не валюся. Чуваш – другі ветэрэн у маім разліку.

Ззаду нас – маладзенькі і пузалаваты, зусім яшчэ хлопчык, нават з пульхнымі ружовымі вуснамі і шточкамі, Хілько. З ім амаль такі ж юны, з доўгай і нефармаванай шыяй, толькі на цэлую галаву вышэйшы за сябра, Ісаеў. Гэты стараецца паўтарыць прыём чуваша, але як ні скача, фокус у яго не выходзіць. Нарэшце, Ісаеў выцягваецца на ўсю даўжыню на мокрым, поўным конскага памёту асфальце, ад чаго ўсміхнуўся нават мой зараджальшчык Дубаў (той увесь час з ваўкаватай паныласцю трymаўся ззаду).

Высокі артылерыст, ратуючыся ад ног наступнай запрэжкі, паспей толькі ўзняцца на ногі, як нас агарнула адчуванне: нешта здарылася. Я паўзіраўся наперад.

Галава калоны якраз уваходзіла ў сасновы лес. Справа і злева – якіясьці плакаты.

«Г Е Р М А Н И Я!!!» – электрычнай іскрай пранеслася раптам па калоне.

Вось табе і тое самае логава.

Адразу некуды падзелася стомленасць. Перасталі горбіцца, ажывіліся пехацінцы і артылерысты. Выцягнулі шыі ездавыя мінамётнай батарэі. Ля маёй гарматы вестку кожны прыняў пасвойму.

Разбек працягваў гэтак жа ўпэўнена крочыць, толькі фігура яго стала больш падцягнутай.

Дзядзька Гайдук, абхапіўшы нажышчамі запараныя бакі біцюга, навастрыў вусы, увабраў галаву ў плечы – бытта падрыхтаваўся скакаць.

Ажывіўся нават панылы Дубаў.

Заблішчэй жывымі вочкамі круглы тварык Хілько: яго бацькоў у Гомелі немцы жыгюём спалілі ў школе.

Яшчэ больш выцягнуў шыю Ісаеў...

Усе ажывіліся ад ўзрушенасці. Настрой людзей перадаўся коням – біцюгі бадзёра замахалі галовамі ў тант кроку. Здавалася, уся калона паўтарала адно: «Дзе ж яна, гэтая самая, паганая?!»

Але зараз жа агарнула ўсіх расчараўванне. Уцягнуўшыся ў лес, полк кіламетр за кіламетрам ішоў праз манатонны масіў акуратных сосен і елак.

– Уй, каб не лес! Уй, калі б не лес! – бегаючы ад гарматы да коней і назад, бурчэй Хілько.

- А што, «каб не лес»? – пытаюся.
– Так я ж бы іх, гадаў, я-а ж бы i-ix!!
– Ну, ну?
– Ат, што ты разуме-еш?! – расчаравана кідае хлапец у размоклым кажусе.

Столькі ў яго было злосці. Щасце тваё, Германія, што на сваім шляху выставіла зялёны заслон, – нездабраваць бы табе ад нашага Хілько.

15.11.45. Ноччу.

Нямецкі гарадок Флатау. Чуваць, як недзе ідзе перастрэлка. Страняюць за горадам. У ахутаных цемрай будынках – мёртвая цішыня і спакой. На ўскраіне пажар, і цемра ў цені паміж дамамі здаецца яшчэ гусцейшай. Да безупыннага дажджу са снегам за пару тыдняў прызывычаіся. Перастаём зауважаць.

Адчэплены ад перадкоў і выстраены ўздоўж тратуара нашыя «палкавушки». На другім баку вуліцы расцягнуты ў радочак «саракапяткі». Артылерысты адпачываюць у бліжэйшым доме. Кухар на падворку, асветлены іскрамі, дзыме ў печ паходнай кухні, кляне ды бэсціць мокрыя дровы. Ля гарматнага парка на пасту – Хілько. Праз дваццаць мінут мне яго мяняць, няма сэнсу класціся спаць. Але ж чым заняцца?

Калі добра ўгледзецца ў вулічную цемру, можна пазнаць Ісаева. Аднекуль вывалак веласіпед і паказвае вартавому. Хілько шчупае веласіпед, хваліць:

– Харо-ошая машина! – хоць, напэўна, яму нічога не відаць. Са шкадаваннем дабаўляе: – Цёмна, халера!

– Цё-омна! – згаджаецца Ісаеў. – От, каб відна, пакатаўся б!

Праз некалькі хвілін віла багатага гітлераўца выстрэльвае ў неба вулкан агню і дыму, ярка выдзяляючы прыгожыя калоны і ўсё багацце сваёй архітэктуры...

Цяпло агню ўжо даходзіць і да гармат. Хілько, не спускаючы вачэй з «палкавушак», як мага бліжэй падыходзіць да поўнама, падстаўляе плечы з мокрым кажухом да агню, грэецца і пакрэктвае ад прыемнасці. Перад ім, па асветленым асфальце, круціць няўмела восьмёрку Ісаеў.

Перапалоханы пажарам, выбягае сонны наш камбат – капітан Кучэрыйн Іван Пятровіч. Пытаецца:

– Што такое?

– А – во! – паказвае Ісаеў.

Прыкінуўшы на вока, што агонь ад гармат метраў за сёмдзесят, ветру няма, а ўсё навокал – прамоклае, Кучэрын супакойваецца. Адно бурчыць:

– Нейкая зараза, мабыць, сумысна падпала! Расстраляў бы такога гада, каб ведаў хто!

– І расстраляць такога мала, таварыш капітан! – кричыць паставы «саракапятчык».

Кучэрын няўпэўнена тупае ў пад'езд.

Спаць не хочацца. Дзіва што. Столкі марыў аб гэтай самай Германіі ды во, нарэшце, дабраўся да яе. Проста не верыцца – такое здарылася! Нават дзіўлюся: чаму падзея прынята намі так звычайна?!

Вырашаю заглянуць у пусты дом: цікава, як жылі тыя, што прынеслі нам столкі бяды. Ісці на варту так і не даводзіцца: Дубаў, недарэка, за нешта адхапіў нечарговы нарад і замест мяне цяпер замяніў Хілько.

Кроучу ўздоўж асветленых пажарам дамоў, выбіраю будынак. З параднага адчынню асцярожна дзвёры, уваходжу ў прыхожую, затым – у пакой.

Скрозь вялізныя вокны з шаўковымі гардзінамі яскравае зарыва асвятляе перакуленую мяккую мэблю, кіпы кніжак, часопісаў, перамешаных з парцэлянай. Гэта – славутая саксонская парцэляна? Не ведаю, а спытацца няма ў каго. Усё перасыпаны пухам з выпатрашаных пярын. Нагой зграбаю паперы ў кучу, чакаю, покуль уляжацца пух, ды пачынаю паперкі разглядваць.

Нядрэнна аформленыя каляровымі здымкамі нямецкія часопісы. Кнігі і ноты. Цэлья кіпы нот.

У масіўным пазалочаным пераплёце – пераклады Л. Талстога 1880 г. выдання. Рускія часопісы 1873 года выпуску...

«Ого, калі вы началі намі цікавіцца!» – паспіваю падумаць ды чую ў суседнім пакой грукат.

Асцярожна прыадчынню дзвёры, прыглядваюся.

У чысцен'кім пакойчыку, перад адчыненай шафай, тырчаць Хілько з Ісаевым – увайшлі дзвярамі, мабыць, ад кухні. Хілько двумя пальцамі трymае тоненьку сурвэтку, яна ў бліску пажару мяняецца рознымі колерамі, і Хілько глядзіць у захапленні. Выцягнуты твар Ісаева ўсміхаецца палатніне ўмілена – і яму, беднаму, успамінаецца, мабыць, родны дом.

«Слухай, Ісай! Наматаць бы на бannік ды пачысціць гарматны ствол – любата-а!» – грубавата кажа Хілько, відаць, хаваючы гэтак перад таварышам сваю маладушнасць.

Толькі цяпер за хлопцамі бачу ў прыадчыненых дзвярах – самую сапраўдную тоўстую немку. З-за кабеты выглядае непрыгожая фізіяномія дзячыны. Выразна відаць: немка баіцца за сябе, за дачку і за дабро. Каб зварнуць увагу, кашляе.

Калісъці у нас дома стаяў слоік з мёдам на лякарства. Аднаго разу мама заспела, калі брат засадзіў у яго руку і разгублена застагнаў. Дакладна гэтаксама прамыгчэлі цяпер і хлопцы:

«Э-э-эк!..» Хвіліна разгубленасці. Затым Хілько бярэ нос у жменю і бытта смаркаецца. Яшчэ і тлумачыць: «Мы – о!»

«Оу-у, я-а, я-а-а!» – здагадваецца немка. Вывалаквае з ніжнай шуфляды цэлы плік насовак, падае. – «Віттэ шэйн!» – «О-о, гу-ут, данкі!» – радуюцца артылерысты, дзеляць падарунак ды, як вінаватыя хлапчукі, шпарка тупаюць з пакоя. «Геро-оі!» – выходзячы таксама, папракаю я хлопцаў у душы, а нейкая цяплынь залівае мне грудзі. – А шчэ і гразіліся: «Эх, каб не лес! Эх, каб не лес!..»

16.11.45г.

Паспаць не давялося. Вяртаюся з «экскурсіі», а батарэя ўжо строіцца – камбат ледзь не падлавіў, што я кудысьці знік. Недзе прарваліся немцы.

Праз хвіліну, абвешаныя соннымі артылерыстамі, нашыя кароткаствольныя імкліва ляцяць цераз пусты і змрочны горад. Толькі з-пад гумовых колаў страляюць пырскі ды ляскочуць жалезам перадкі. За горадам батарая крута заварочвае цераз нейкія купіны і парожкі ў кусты.

Усю дарогу я ляжаў на лафеце, абдымоючы яго халодную сталь. Гармата, вядома, падскоквала і здорава набіла мне бараду, грудзі і калені. На мне няма жывога месца – усё баліць і ные.

Толькі саскочыўшы з лафета, зразумеў: купіны – магілы, а парогі – нізкая агароджа з чыгуна. Мы – на могілках.

Гарматы закопваем у момант.

Дзе праціўнік? Чорт яго ведае. Спереду – страляюць. Ззаду заліваюцца кулямётны. Справа і злева – успышкі і выбухі. Чутно: сакавітая руская лаянка пераплятаецца з гартаннай – нямецкай. На долю секунды успышкі адсоўваюць цемру, але паспяваю разгледзець толькі чарнатау глебы.

То праціўнік быў далёка, за сотню кіламетраў, то раптам...

Кучэрэйна няма. Камандзірам гармат няма ад каго давёдацца пра абстаноўку.

Напружанне пануе з гадзіну, затым хлопцы прызычайваюцца. Супакойваюся і я. Метраў праз восем ад маёй агнявой маячыць капліца. Адчыняю ў яе дзвёры, асвятляю ліхтарыкам.

Памяшканне сухое, абвешана іконамі.

«Адкуль яны тут? –дзіўлюся. –Немцы ж –пратэстанты!»

Ліхтарык асвяляе ваксовы тварык груднога дзіцяці. Цельца загорнута ў вышываны ручнік...

Трупік закладваю за ікону, клічу хлопцаў. Пачынаем масціца на начлег. Усе здаволеныя: ах, пашанцевала.

Як мала трэба чалавеку для шчасця!

Толькі ўсе выгодна ўладкаваліся на цвёрдым, але сухім катафаліку, толькі Дубаў і Хілько пачалі смачна храпці, а ўжо ўлятае пасыльны ад Кучэрына з загадам здымца зноў.

І вось узбаламучаныя стралянінай коні пруць нас што ёсць духу па мокрым асфальце ўжо праз лес, а спакойнае яго дыханне хіліць на сон. К д'яблу гэтую вайну, к д'яблу ўсё на свеце! Невыносна хочацца спаць, спаць, спаць і спаць. З шаснаццатага студзеня каторая ноч – на нагах і на нагах...

З шашы заварочваем у гушчар. Праскакаўшы метраў з дзвесце па карэннях, мая гармата спыняеца на просецы. Пяхоту пакінулі чамусыці ззаду нас: чаму так?

Адводзяць коней. Акопваемся.

«Якога д'ябла вынесла нас гэтак далёка ад перадкоў?» – трывожуся не на жарты.

«Начальства ведае, што робіць. Яно газеты чытае, радыё слухае і чай п'е, – іранізуе Icaeў. – Наша справа салдацкая – выконвай загад, і кропка!»

Пра загад ён мае рацыю. Дзе камандзір гарматы? Няўжо Разбек застаўся ў Флатау?

Пачынае памалу днечь. Начная цемра паступова растворяеца, і ўжо бачыш камлі асобных сосен. Мокры, набрынялы дажджком тоўсты слой моху і каstryцы, як магнітам, цягне нырнуць у пухкую пярыну ды храпануць на ўсю моц, а там – няхай будзе, што сабе хоча, нават – няхай свет валіцца.

Толькі цяпер заўважаю: там-сям валяюцца нямецкія трупы – вынік начнога бою. Вось якую мы чулі страляніну! Мёртвыя, авшешаныя кацялкамі ў суконных футаралах, з поўнымі ранцамі, ляжаць покатам, шырока раскінуўшы руки-ногі, іншыя – галавой уніз, абхапіўшы рукамі і нагамі зямлю.

Афіцэрская школа са Шнайдэмюля.

Прараваўшыся цераз кола блакады, немцы зрабілі двухсоткілометровы рэйд па нашых тылах, а тут захацелі прасачыцца да сваіх у крэпасць Кольберт. Натыкнуўшыся на нашыя другі і трэці эшалоны, недавучаныя афіцэры пайшли ў лабавую атаку ды былі ноччу

адкінуты назад. Зараз збіраліся недзе ў гушчары перад маёй гарматай.

Пяхота як залягla на грэbenі шашы, так і ляжала там – чамусьці да нас перакідваць яе не спяшаюцца. Камандзіра гарматы ўсё няма, даводзіцца выконваць яго абавязкі мне.

Загадваю Дубаву і Хілько – па левы, Ісаеву па правы бок акапацца ды заняць абарону фронтам у глыбіню лесу. Страняць з гарматы буду адзін. На ўсялякі выпадак ад забітых немцаў звалакаю з добрых дзесятак вітовак, кладу іх каля сябе, як дровы.

Толькі закончыў з вінтоўкамі, зауважаю: уперадзе падазроны рух. Наводжу панараму і праз павелічальнае шкло выразна бачу: па прасецы ў наш бок зусім сабе спакойна тупае пара немчыкаў, і гэтаксама спакойна салдаты размаўляюць з тымі, хто крочыць лесам, але мне іх з-за дрэў не відаць. Загадваю сам сабе з хваляваннем: «Ну, давай!»

Заганяю ўказённік асколачны, даводжу крыжавіну ў панараме да жывых фігурак, тузую спуск.

Бу-ум!

Немцаў на прасецы – бытта і не было.

Ліха на яго, па роўнай, як страла, прасецы відаць далёка, па ёй не падпушчу нікога і блізка, але ж злева і справа – сцяна густога лесу, праз гушчар да нас можна падысці ўпрытык ды пабраць усіх голымі рукамі. Што прыдумаць?

Азіраюся на закапаных па вушы хлоцаў.

Хілько бесклапотна дзеліць на чатыры часткі нямецкія галеты. А Ісаеў спакойна, бытта нічога не здарылася, ломіць на порцыі ды першаму прапануе Дубаву. Здаецца, толькі ў мяне ад хвалявання дробненька пастукваюць зубы, а самы звычайны страх забівае дыханне.

Раптам Хілько ўскоквае на ўвесь рост ды выхоплівае гранату. Хлапец пры гэтым усхвалявана і здзіўлена кryчыць:

«А во –ён!.. Туды глядзі-во-о!..»

Толькі мяне ўжо не цікавіць гушчар, дзе – і так ведаю – падкрадваюцца немцы. З жахам гляджу на спіну хлапца. Шынель мой правільны зняў, капаочы ровік, і цяпер з плячэй яго новай фуфайкі, як коркі, вылятаюць камячки ваты з ірванай палатнінай, пакідаючы аж надта вядомыя кожнаму франтавіку шырокія дзіркі ў месцах, дзе з цела пузалаватага салдата вырываліся кулі.

Перада мной стаяў яшчэ жывы сябра, грудзі якога прашыла навылёт кулямётная чарга.

Раптоўная страляніна ўзарвала лес. Калі я павярнуў гармату ўбок, куды толькі што намерваўся мой правільны кінудь «эфку», Хілько мёртвым камячком ляжаў ужо на дне ячэйкі. Але мне не да яго. Між сосен мільгаюць немцы, і па іх страляю. Асколачны снарад, зачапіўшыся за галіну, разрываеца зусім блізка, ледзь не паражает і нас.

Не страляць жа фугаснымі па жывой цэлі! Што рабіць? Нікога і не запытаеш.

Хапаю віントуку ды выстрэльваю па немцах усю абойму. Ладаваць магазін няма калі. Першую віントуку штурляю ды хапаю наступную.

«На прасецы – «фердынанд»! – лямантуе Ісаеў.

Гляджу ўдалячынъ.

Сапраўды. З паўкіламетра ад мяне памалу, задраўшы высока хобат гарматы, паўзе ў наш бок самаходка такога ж колеру, што і лес, і абсолютна з ім зліваецца. Адразу забываю пра перабежкі немцаў у гушчары. Хапаю ручкі павароту, ліхаманкава кручу гарматны ствол на галоўную небяспеку.

Першы мой снарад дае толькі ўспышку на брані самаходкі.

Ладую казённік ужо раз за разам. Пасылаю пяць снарадаў, ды ўсе яны выбухаюць таксама на брані і – хоць бы які рэзультат! За гэты час сталёвая аграмадзіна прыкметна прыблізілася і вырасла ў аб'ёме.

Трэба шаражнуць ёй па гусеніцах.

Апускаю ствол ніжэй, старанна даводжу крыжык панарамы, стряляю зноў і зноў. За дванаццатым разам гармату нешта заклініла. А самаходка няўмольна да мяне ўсё сунецца, бытта нічога і не адбылося. Яна ж нас вось-вось раздушиць, што прыдумаць?!

Ужо да «фердынанда» кроکаў з сорак. Перад сталёвой крэпасцю мы зусім бездапаможныя, бо супрацьтанкавых гранат не маём, але нейкай зацятасці не дазваляе мне ўцякаць – тырчу за шчытком сам і не даю каманды хлопцам.

Нарэшце, бачу: наводчык самаходкі зрабіў ласку ды мяне зауважыў. Доўгі хобат гарматы з чорным жаралом ствала з тоўстым надульнікам памалу пачынае рухацца ў мой бок, сваім страшным жаралом заглядвае мне ў душу, на секунду замірае, затым плюе агнём.

... Мінула, мабыць, некалькі хвілін.

Я кленчу ўсё на tym самым месцы, праціраю кулакамі засыпаныя пяском ад выбуху вочы і дзіўлюся: здаецца, жывы?!.. Няўжо?!. Ты!!. А дзе мая гармата? То – была, а то – няма!

Азіраюся ды пазнаю «палкавушку» зводдаль ад сябе. Паграхатаная, уціснутая гусеніцамі ў рыхлы лясны чарназём. Перад ліній пяхоты ля грэбеня шашы дыміць усімі шчылінамі «фердынанд»...

Паволі пачынаю разбірацца, што здарылася.

Я выстраліў шмат снарадаў, і пры аддачы сашнік гарматы здорава загнала ў зямлю. Калі ж пад майм ствалом выбухнуў снарад ад «фердынанда», «палкавушку» на лафеце з укопаным у зямлю сашніком, як на рычагу, перакуліла ў мяне над галавой назад, мяне нават не крануўшы. Толькі аглушыла на хвіліну. Гарматныя шчыткі засцераглі мяне ад выбуховай хвалі і ад асколкаў.

Ну і пашанцавала!

Толькі цяпер спахопліваюся: чамусыці чужая левая рука. Успамінаю: у разгар страляніны з майго пляча нешта адараўлася, бытта ўспырхнула адтуль птушачка. Прыйгледваюся да таго месца.

Пад левым пагонам у шынялі – ірваная дзірка. Свабодна ўлазіць кулак. Суну туды пальцы. Яны натыкаюцца на ўпакоене мяса, носам чую свежую рану.

Куля развярнула мускулы на плячы.

Цяпер заўважаю: чамусыці няма адной палы. Ніз майго новенькага шыняля (які я так бярог!) з правага боку бытта хто адрезаў брытвай, і не проста, а мудрагелістымі зігзагамі.

Неўзабаве Ісаёў, Дубаў і я, усе параненые, пакінуўшы цела Хілько і растроўшчаную «палкавушку», валачомся да пяхоты. Пад сасной на шашы натыкаемся на Разбека.

Яшчэ ноччу камбат паслаў майго камандзіра гарматы да нас, каб вярнуць «палкавушку» за грэбень асфальту, да пяхоты, але бедны Разбек да нас не дайшоў. Былы камандзір гарматы зараз у набрыньяльм дажджавой водой і ў туга падперазаным тым самым кожушку ляжаў сярод дзесяткаў трупаў у шынялях мышынага колеру ды ў касках са свастыкай. Разбек прайшоў на перадавой усю вайну, чатыры разы паранены...

«Фердынанда» падбіў «Зіс» з артдывізіёна, які паспеў заняць агнявыя за грэбенем шашы. Самаходка больш нікому не зрабіла шкоды, бо, як выявілася, артылерысты яе мелі толькі адзін снарад, які і выпусцілі па маёй «палкавушцы». Ды іастатнія немцы не мелі патронаў, інакш нам усім там было б нездабраваць.

25.ІІ.45г.

Косць на плячы не пашкоджана – раненне лёгкае. У шпіталь ехаць адмовіўся (адтуль не заўсёды адсылаюць у сваю часць, з якой я так зжыўся!). Пакінулі мяне ў медсанбаце. Кантавацца тут без занятку нельга, залічылі штатным санітарам.

Сёння паклікаў мяне сам начальнік – капітан Копысаў – ды спытаўся, ці знайду ў сабе сілы дапамагаць пры аперацыях. Не раздумваючы, я хірурга запэуніў ды пайшоў за ім у асобную палатку.

Збіраліся аперыраваць нейкага афіцэра і далі лямпу, каб свяціў. Копысаў ускрыў парапеную брушыну, я зірнуў на сіняваталя кішкі, з якіх паваліла пара, і мне адразу зрабілася млосна, пачаў я падаць. На шчасце, сястра падхапіла на ляту газавую лямпу, стукнула мяне кірзачом ды праぺрла з палаткі.

Цэлы дзень сорамна – хоць ты праваліся скрэзъ зямлю.

27.II.45г.

Сёння давялося браць у руکі вінтоўкі, аўтаматы і нам, медыкам. А здарылася вось што.

Палаткі нашыя разбіты на палянцы, а перадавыя часці адышлі ад нас на захад кіламетраў за пятнаццаць ды занялі там абарону. Нават страляніны каторы дзень не чуваць.

У гушчары недалёка ад палатак чатыры немцы здаліся ў палон сяржанту з нашага гаспадарчага ўзвода. Восем раз парапенены і кантужаны сяржант у медыкаў службы нядаўна. Убачыўшы немцаў, ён для настраху даўверх чаргу з аўтамата, а тады паадбіраў у быльых грозных ворагаў біклажкі са шнапсам і да адной добра прыклаўся. Праз якіх паўгадзіны ці менш галодны сяржант не мог ужо ісці.

Медсанбатаўская варта ўбачыла паміж дрэў фігуры немцаў, узняла на паляне трывогу. Хапілі мы што ў каго было пад рукой ды занялі кругавую абарону.

Неўзабаве перад вачыма насцярожаных урачоў і сяціёр з'явілася каларытная працэсія. На паляну выйшаў унтэр-афіцэр.

Убачыўшы медыкаў, унтэр-афіцэр яшчэ здалёк нам закрычаў:

– Не страляць! Не страляць, галь!.. Ніхт шысен, ніхт шысен! Пан сяржант узяў нас у палон! Дзе рускі палон?

А вечарам двум з гэтых немцаў Копысаў ампутаваў пальцы ног. Адмарожаныя. Палонным пагражала гангрэна. Самае дзіўнае: усе апошнія дні не было мінусавай тэмпературы. Цяпер разумею, што азначае “застудзіць” што-небудзь.

28.II.45г.

Палонныя ад наркозу ачуялі. На фронце зацішша, работы ў нас зусім мала. Урачы і медсёстры разгаварыліся з немцамі – я за перакладчыка. Просяць унтэр-афіцэра расказаць яшчэ раз, як «пан сяржант» браў іх у палон. Той на поўным сур'ёзе і вельмі ахвотна выконвае іх просьбу. Медыкі рагочуць. Тады пачынаюць прасіць зноў...

Копысаў успомніў нечым падобны выпадак з-пад Старой Русы.

Тады лютаваў мароз і завіруха. У зямлянку ўвялі гітлераўца. Ён адбіўся ад сваіх, заблудзіўся ды трапіў у нашыя акопы. Захутаны ў жаночую хустку, увесь заінель, з ледзяшом пад носам, ну – дакладна копія фігуры таго фрыца, што малююць на карыкатурных плакатах.

Збегліся салдаты, разглядаюць жывога ворага, рагочуць. У гітлераўца таксама, мабыць, сумленне нячыстае, і ён выдатна разумее, што шчыры смех ворагаў – яго адзіны покуль што ратунак, таму ўсё цвердзіць: «Гітлер капут! Гітлер шансэ! Алес – капут!.. Шталін гу-ут! Місія гу-ут!..»

І яшчэ больш стараецца паказаць, як замёрз. Крэкча, не хавае твару, ахвотна пазіруе фотакарэспандэнтам, якія папрыбягалаі са штабоў.

Ад цеплыні ў зямлянцы лядзяш раптам адрываецца ды падае. Гітлеравец з роспаччу падымает яго з зямлі і... стараецца прыклейць на ранейшае месца, а ён, як на тое, не прыліпае.

15.IV.45г.

Батарэя доўта практикавалася на возеры (у раёне Мантэля) у фарсіраванні воднай перашкоды. Я прыбыў у яе, калі наш полк займеў ужо гатовы плацдарм за Одэрам. Плацдарм зусім маленькі – кіламетры два на трох. Рыхтуецца нашае наступленне. У цеснаце сабралася велізарная маса войск ды закапалася ў зямлю.

«Уся Расія за Одэрам!» – кажа Ісаеў. (З лячэння вярнуліся мы разам.)

Нашая гаспадарка акапалася за дамбай ракі, гарматы – у ляску. Днём артабстрэл з боку немцаў. Ноччу плацдарм прашываюць са свістам кулі з нямецкіх акопаў, а гарматы чамусыці маўчаць.

Усё гатова. Агнявыя выкананыя і замаскіраваныя. Капаем ровікі. Я покуль што знаходжуся ў рэзерве за дамбай – у Яроменкі (другі старшына ў нашай батарэі), толькі дапамагаю артылерыстам капаць. Але ж як у гістарычныя дні быць у абозе? Ніколі. Прашуся ў Кучэрэна на перадавую. Камбат ахвотна пускае.

Я зноў наводчык, цяпер – у сяржанта Марозава.

Падвалаклі снарады. Закацілі гарматы на агнявыя. Вось-вось пачнечца.

16. IV. 45г.³

Усё даўно гатова. Днесь. 5 гадзін 00. Чакаем...

Нічога. Мянэ разбірае хваляванне – не магу знайсці сабе месца.

³ Відаць, на нашым участку 1-га Беларускага фронту шырокавядомыя падзеі разгарнуліся на суткі пазней, чым на іншых. А мажліва, я збўся ў датах – усё ж такі быў толькі салдатам і значэння для мянэ яны вялікага не мелі.

6-00. Нічога.

7-00. Нічога.

8-00. Невыразны загад страляць.

З тылу грымнулі цяжкія. Мне здалося: надта рэдка для генеральнай артпадрыхтоўкі, якую так усе чакалі. Пачынаю біць і я са сваёй «палкавушкі». Восем снарадаў і каманда – адставіць.

Выяўляеца, гэта – пяцімінутны артналёт. Усяго – разведка боем.

Пяхота пайшла. Пякельны кулямётна-ружэйны агонь сячэ па пехацінцах. Падаюць забітых.

Ліха ведае што за вайна!

Правае крыло траншэй – нашае. Выразна відаць, як пехацінцы валакуцца ўжо ў другую лінію праціўніка. З агнявой першай лініі злева б'е па нас снайпер. Гад, не дае падняць і галавы. Самаходка там ва ўпор расстрэльвае першую лінію нямецкіх траншэй. Пацешна глядзець, як яна б'е – снарад за снарадам, снарад за снарадам, апусціўшы хобат гарматы, бытта ў калодзеж...

Панцэрфаустамі запалілі некалькі нашых самаходак. Дзіва, гарашаць, як факелы, затым – выбух! І ўжо высока-высока над машынамі – толькі камякі чорна-смалістага дыму з усечанымі конусамі. А ў ёй жа былі жывыя хлопцы – дакладна такі самы разлік, як і ў маёй гармаце, – шэсць-восем чалавек, і каля машыны зараз ніхто нават не варушыцца. Усё гэта называеца – толькі разведка боем.

Унь – брыдуць абгарэлія...

Раптам нямецкая міна 120 м/м смаліць у мой лафет. Гармата імгненнем выведзена са строю: асколкамі разбураны рулі павароту, разбітая панарама. Патапенка (ён – замест Хілько) паранены – якраз выглядваў з ровіка. Маё шчасце, што я ў ту ю хвіліну выйшаў за агнявую (бытта мяне хто адагнаў), інакш – трапіў бы дакладна ў эпіцэнтр выбуху, а стодваццаціміметровая, ведаю, як ірве!..

Вось табе і на - другая гармата!

Потым пакорна і смірна сяджу ў ровіку ды цешуся, што жывы. Асколак каля галавы (над галавой) ударыў у дошку – толькі абдало трэскамі. Асколак шырокі – як далонь, на ляту вуркаець, бытта выбіраючы месца, куды ўлупіць.

Вечарам пераязджаем у другія траншэі немцаў. Я з Марозавым дапамагаем хлопцам ладаваць снарады. На цэлую ноч работы. Працуем усе, як апантаныя, але адчуваєм надзвычайнью асалоду: немцам неўзабаве канец, і гэта ўжо напэўна!

I7.IV.45г.

Камбат папёр нас закопваща глыбей у зямлю. Пару мінут – і загад выкананы. Цяпер толькі мая гармата сіратліва тырчыць на віду – карысці з яе зараз ніякай. Вось-вось генеральная артпадрыхтоўка. Паесці не паспелі.

5-00. Яшчэ ноч і першы залп – недзе з глыбокага тылу. За ім – другі, трэці, чацвёрты, пяты, ды ўсё мацнейшыя і мацнейшыя.

Спачатку забіваюся на самае дно ячэйкі. Але ж надта цікава. Асцярожна выглядаю з-за бруствера.

Перада мной – величнае відовішча і дэмантрацыя магутнасці нашай зброі. Навокал, як у казцы, – усплескі размайтых агнёў. Іх – сотні, тысячи, і кожны выбух выглядае па-свойму. Асобных выбухаў не разабраць, пануе суцэльны гуд, бытта прарваўся вадаспад цяжкіх і агністых камянёў. Толькі па ўдараҳ снарадаў у зямлю ды па тым, як прасядзе грунт, можна адрозніць цяжкі калібр ад лёгкага.

Агонь! Агонь! Агонь!..

А ўжо цалкам аглух. Здаецца, гэтamu віску, стогнам, свісту, выбухам, грукату і ліха ведае якім яшчэ гукам не будзе і канца-краю.

Бачу: стрэлілі промнямі пражэктары ў напрамку праціўніка. Ага, зенітчыкі асвятляюць шлях нашым танкам. Танкі адзін за адным, па два, па трох, па пяць... валаць і валаць, як ахапіць вокам. Агортвае мяне такі шалёны ўздым радасці, што ўстаю ва ўвесе рост.

Ад праціўніка на гэты раз – аніякай рэакцыі. Мабысь, там і жывой душы не засталося – бытта ўсе адразу вымерлі.

Святае, а танкі ідуць.

Развіднела ўжо цалкам, танкі ўсё ідуць! ідуць! ідуць і ідуць!

Пяхота рушыла ўперад без супраціўлення (праціўніка). Аднак у нас Іваніцкага, Ільянкова, Плюхіна і Кіртыгчнага параніла, а, здаецца, ад немцаў ніхто і не страляў. Сваімі недалётамі іх паразіла?.. Хлопцы накіраваліся за Одэр. Скрозь паraphавы дым выглядае сонца. Устае бадзёра вясенні дзень, бытта нічога і не здарылася. Яшчэ збіваючыся, але ўжо спрабуе свой голас жаўрук...

Бой ужо далёка. Камбат пасылае мяне наводчыкам да Разбекава. Тупаю і надта дзіўлюся: а пад Флатай камандзірам маёй гарматы быў Разбек.

Даганяю нейкую санчасць. Заблukaўся, але і медыкі нічога не ведаюць. Цікавы малюнак: па цэнтральнай дарозе валіць вялізная маса нашых войск. Злева і справа на рухомыя нашыя калоны выганяюць адзіночных кулямётчыкаў – нямецкіх салдат. Яны адурэлі зусім. Кідаюцца туды, сюды, а іншыя з паднятymі рукамі кіруюць да нас, але мала хто на іх звяртае ўвагу.

Ноч спалі ў сасонніку спакойна.

18.IV.45г.

З раніцы перайшлі ў першы эшалон. Наперадзе, паралельна Одэру, рака (Альдотэр). Перад ракой – хутар. Там немцы. Б'ю фугаснымі. Немцы з хутара бягуць. Б'ю па іх асколачымі.

Цікава⁴.

Едзэм да рэчкі. Чатыры гадзіны ляжым на шашы – стрялем па танках. Некалькі машын гараць – хто з нас іх падбіў, паспрабуй разбярыся.

Пад'ядждаем да рэчкі Пераправа.

Па той бок рэчкі Агнявая.

Наступленне. Пяхота пайшла...

Ага, унь дзе “прамушка” іхняя, якая па нас лупіла! Пасылаю шэсць снарадаў.

Накры-быў-быў!!!

Маёntак. Агнявыя перад палянай. Агнявыя – нямецкія, фрыцы пакінулі паляну гадзіну таму. Унь валаеца акрываўлены папяровы бінт, панікліраваныя нажнічкі, пярэстая плашч-палатка, некалькі «панцырфраустаў». Нажнічкі піхаю сабе ў сумку, бяру лапатку, выкідаю бінты, падганяю ровікі пад свой густ. Устанаўліваем гармату.

Паляну раптам перасякае зноў рота фрыцаў у стракатых плашч-палатках. З усея батарэі толькі я паспяваю паставіць гармату на агнявую. Пакуль круціў рычагі ствала, паспей заўважыць: параніла ў жывот малодшага лейтэнанта, камандзіра нашага ўзвода. Шкада хлапца. Культурны быў чалавек, справядлівы, добры – ленінградзец. Не паспей запомніць яго прозвішча...

Ствол наведзены. Немцы ўсё бягуць, бышцам спецыяльна высыпалі перад май гарматай. Бяру прыщэл – пералёт! Другі снарад – міма! Трэці – у самую гушчу. На вачах батальёнаў пяхоты выбух (асколачнага снарада) зноў падымае немцаў у паветра...

Усе рагочуць. Радасна на душы – герой, куды там!

Рухаемся далей. Танкі выходзяць на аператыўную прастору. Абарона на гары перад чыгункай, дзе нас, напэўна, зменяць ды адвядуць у другі эшалон.

20.IV. 45г.

Мы ў тыле.

⁴ З-за ляноў не апісаў важнае здарэнне. Нават цяпер памятаю, як перад гарматай выскачыла вялікая група немцаў. Удалося яе лёгка разграміць. Б'ю прамой наводкай. Выбухамі снарадаў гігле раўцаў высока падкідвалі.

Голімся, мъемся, чысцім вопратку і абутак. Драім гармату. Апавядаем, выхвалляемся, жартуем, пішам пісьмы, спім. Нечаканасць: немцы наляцелі!

Аднекуль вырваліся два іхнія знішчальнікі (чорныя, вёрткія!). Носяцца надта высока, а ўсе дзівяцца: з таго свету яны, ці што? За адным і другім неўзабаве вырастуюць чорныя шлейфы (здаецца, і зеніткі мала стралілі!), самалёцікі апісваюць на глыбокім і сінім небе вялізную дугу і на гарызонце ўразаюцца ў лес. Во, гэта вам за сорак першы, атрымлівайце!..

21.IV.45г.

Ідзём далей. Насустрач кроначь немцы здавацца ў палон – у касках, з ранцамі. За кьюетамі ляжаць параненяя, але нікто імі не цікавіцца. Навокал, як стол, раўніна. Зямля, відаць, ураджайная, зводдаль цагляныя домікі з дахоўкай маркоўнага колеру – як у Заходній Польшчы. Ад Берліна, кажуць, усяго дваццаць кіламетраў. Проста не магу гэтаму паверыць. Гм, і праўда, самае цяжкае – пачатак.

Выклікае камбат. Мянэ прадставілі да звання Героя Савецкага Саюза (і на яго пакінула ўражанне сцэнка, як я клаў снарады ў гушчу немцаў, калі перасякалі паляны!). А мне не верыцца, каб з прадстаўлення гэтага нешта выйшла. «Заходнік», Штутгоф. Апавядана камбату пра выпадак з начальнікам разведкі дывізіі – капитанам Бойчанкам. Кучэрый супакойвае. У душы з ім усё не згаджаюся. Ды і мала маю яшчэ заслут. У батарэі я, напрыклад, у параўнанні з сяржантам Марозавым – навабранец, без году тыдзень.

22.IV.45г.

Берлін. Вось ён – нарэшце!!!

Кідаюцца ў вочы тысячы белых прасцін. Яны звісаюць з вокнаў, балконаў, дзвярэй, дахаў, слупоў, будак і, здаецца, што нават – з неба. Гэтыя прасціны трэба так разумець: немцы канчаткова здаюцца. Наперадзе грукат артылерыі, слабая перастрэлка. Уразаецца ў вочы вулічная сцэнка. Ля піўной палаткі – загарэлы, але і брудны, узлахмачаны наш салдат з бутэлькай. Закінуўшы галаву ў неба, баец, забыўшыся пра ўсё на свеце, проста з рыльца каўтае піва. Збоку пакорна стаіць палонны немец, адкаркоўвае наступную бутэльку і паслужліва салдату падае...

26.IV.45г. Чацвёрты дзень у Берліне. Раніцой пачалі мяніць пазіцыі. Вока ў вока сутыкнуўся з камандзірам палка. На мне – ладная і цёплая куртачка, дабытая ў медсанбаце пры лячэнні.

Зінчанка⁵ на мяне накрычаў: апрануты не на форме. Шкада курткі, давядзеца каму-небудзь аддаць...

Вяртаемся ў тыл дугой. Пераязджаем назад да канала – недалёка ад таго нямецкага лазарэта і тых заводаў (што я меў на ўвазе, цяпер не памятаю!). Па дарозе на світанні спаткаў Пааса (Яфіма) з мінамёттай⁶. Сфатаграфаваў мяне⁷. Паказвае гармонік, смехам бяру. Развітваемся.

Недалёка канал.

Нейкага доктара (немца) раскулачваем. Знайшлі ў склепе сотні бутэлек з рознымі этикеткамі. Мне спадабалася шампанскæе.

Агнявия паміж дамоў. Месца адкрытае, а ў зямлю не надта закапаешся – акамянула.

Як звычайна, раблю ямку не па статуту – пад лафетам (каб кожны раз пад агнём не бегацы!). Каманда страляць. Выпускаю 30 футасных і тры падкаліберныя. Падкаліберныя даюць прыгожае полымя, як ад «панцэрфауста», па сценах дамоў, куды страляю: там заселі нямецкія галаварэзы. Праціўнік агрываетца густым навесным агнём з мінамётаў.

Спереду ад маёй гарматы праз крохаў дзесяць – глыбокі катлаван. Ён даўзёрны, агароджаны ад праціўніка цаглянай сцяной. У ім сканцэнтраваўся батальён пяхоты перад атакай – чакаюць, калі скончыцца наш артналёт. Злева і справа ад мяне, узнімаючы вялізныя хмары пылу, даюць агонь «Т-34». Танкісты таксама на віду, але ім што – яны за бранёй...

Заданне выкананаў. Снарадаў больш няма. Вырашаю: у катлаване будзе бяспечней, няма чаго тырчаць пад кулямі.

Клічу свой разлік, ды імчым да пяхоты. Сядзім разам з ёю доўга. Настаюць ракавыя 13 гадзін 11 хвілін.

Пяхота ў катлаване ўзнімаецца, каб ісці на зыходныя, у яе неўзабаве атака. Мушу ўстаць, бо растопчуць, як жабу. Тырчу фрэнтам ля цаглянай сцяны.

Тут гэта і здарылася.

Ззаду мяне, на скошанай сцэнцы катлавана, на ўзоруні маіх грудзей раптам выбухае пяхотная міна калібра 82 м/м. Адчуваю ў спіну страшэнны удар. Мяне з сілай штурляе на камяністое дно

⁵ Ф. М. Зінчанка – камандзір 756-га стралковага палка. Потым стаў камендантом рэйхстага. Зараз – пенсіянер, жыве ў Чаркаску.

⁶ З Яфімам Паасам у Гродні мяне разам прызываюць ў армію. Паас потым скончыў у Варшаве архітэктурны інстытут, адбудоўваў Старэ Място.

⁷ Размова пра здымак, дзе ля гарматы граю на губным гармоніку. Ён ды фота са шпитала –толькі і засталіся ў мяне з арміі.

жыватом уніз. Каска змякчыла ўдар тварам у пясок. Розум застаецца ясны, як ніколі. Ніжэй паясніцы – амярцвела цела, не адчуваю і ног. Навокал крылкі параненых пехацінцаў. Чуваць, як лямантуе наш Разбекаў:

«Перавяжы-ы! Нічога не ба-ачу!..»

«А мне, – думаю са смяротным жахам, – ужо нічога не трэба, канец!»

Украінец-наводчык з другога ўзвода рве індывідуальныя пакеты ды перавязвае камандзіра гарматы. І тут спахопліваюся: магу варушыць пальцамі ног!

«Ага, значыць, не ўсё страчана?!..»

Заматаўшы Разбекава, украінец паддлятае да мяне. З маёй жа сумкі выхоплівае пакеты і спрабуе перавязаць, але робіць гэта чамусыці няўпэўнена. Пытаю, што ён там бачыць. Маўчыць. Затым пачынае супакойваць. Я да яго са злосцю: што ты зубы загаворваеш, хутчэй кажы праўду! Вінавата гаворыць, што ў паясніцы і на баку вялікія бачыць раны, пакетаў трэба штук шэсць.

«Абматай хоць як!» – крыгчу.

Устаю сам і кірую ў перавязачны пункт. Адчуваю, як у рану засмоктвае паветра. Ага, кранула лёгкае! Дзірку на баку затыкаю кулаком.

З санроты вяртаюся зноў да гарматы, каб у санбат ісці разам з іншымі. Валакуць у павозку Разбекава, ён лямантуе, але паводзіны яго выглядаюць на сімуляцыю. На плашч-палатцы нясуць параненага Дубава. Садзяць нас трох на фурманку. Збягаюцца ўсе батарэйцы. Хлопцы, кранутыя да слёз, перажываюць за нас, што праз які дзень-два і вайне канец. А мы?.. Найбольш уражаны Задняявуліца. Пралануе гарачай стравы – пад'ехала кухня. Толькі цяпер заўважаю: а наш старшина, мабыць, мой аднагодак, і толькі бываласць робіць яго такім салідным...

Такое адчуванне, бытта развітваемся назаўсёды. Што значыць франтавая дружба.

Прыязджаем у санбат.

Аперацыя пад навакаінавай анестэзіяй. Зашываюць нейкі «пнейматоракс»⁸. У лёгкіх асколкі, але рэнтген толькі пакажа, колькі іх там. Чуваць, што хірург робіць у мяне на плячах, але мяне агортвае

⁸ Што такое гэта, потым я пазнаў на практицы. Колькі разоў мне гэты самы «пнейматоракс» зашывалі. И не толькі яго. Рабілі рэзекцыю рэбраў, пералівалі кроў, унутрывенннае...

поўная абыякавасць. Санітары-гіцлі хапнулі з рукі гадзіннік – падарунак камбата Кучэрына, а мне ўсё роўна.

21.VII 15.

Доўта не пісаў – выкараскваўся з таго свету. Сёння зноў дабраўся да папер. Дзіва, ад перажытага – нават почырк змяніўся. Ого!

З чаго тут пачаць? Мабыць, з таго, на чым мінулы раз скончыў.

Падзеі, што адбыліся са мной пасля аперацыі, памятаю цымяна — як пасля бою. Хтосьці мяне яшчэ не раз трymаў за рукі і ногі, рэзаў, бандажаваў ды зноў адзяваў. Потым некуды вязлі, каб і на новым месцы разматваць бінты і лезі і ў раны. Сярод гэтага болю, невыразных і надта пераблытаных падзей менш-больш запала ў памяць адно: старшына Задняявуліца знайшоў мяне і ў шпіталі: прынёс ад бацькоў пісьмо ды падарунак ад батарэйцаў.

Вось я сяджу перад Задняявуліцай, абкладзены падушкамі, але не могу чалавеку падзякаваць. нават усмешкай — так цяжка сцягнуць мускулы твару. Трымаючы распячатаны канверт, пазірою то на старшыну, то на фота мамы з горда ўзнятай галавой: на грудзях у яе — новенькая партызанская медалька, пра якую піша дарагімі мне крывулькамі са старомоднымі «яцямі»...

Затым зноў правал памяці.

Прыйшоў да сябе і не могу зразумець, дзе я. За акном мільгаюць якіясьці агенчыкі ды адбываеща штосьці незразумелае. Насцярожваюся. Квадратовы кавалачак начнога неба пранізываюць тысячы рознакаляровых зорачак, у якіх я адразу разліччу снарады мелакаліберных зенітак, трасіруючых куль з вітовак і кулямётав. На вуліцы ішла суцэльная траскатня стрэлаў... !

Толькі ў адным выпадку армія можа сабе дазволіць так бяздумна расстрэльваць боепрыпасы — калі яны больш непатрэбныя. Канец вайне! І мне раптам захацелася выскачаць з аўтаматам на вуліцу ды выпусціць сваю радасць у неба.

Сёння прыбыло ад бацькоў непасрэдна ў шпіталь першае пісьмо. Нечакана знайшоўся Валодзька (брат). Ён таксама ў войску. Цяпер тое, што называецца «сямейныя справы», у мяне ў парадку. Маці будзе спакойная: жывы яе любімы сын⁹. Адыдзе і маё сэрца. Я ж брата мог прымусіць уцякаць са Штутгофа разам. А ў нас атрымалася па страшайскім анекдоце. «Іван, сала хочаш?» — «А дзе яно?» — «А, не хочаш, то як сабе хочаш!» Брат уцякаць не надта адважваўся, я не настойваў, баючыся браць на сябе адказнасць у выпадку, калі б трапілі немцам у лапы...

⁹ У мяне было ўражанне, бытта мама брата любіць больш, і я надта раўнаваў.

Другое. Ліст камбата да бацькоў пра тое, што мяне прадставілі да звання Героя Савецкага Саюза за бай на Одэры. Усё ж такі камбат слова сваё стрымаў. Але мала надзея. «Заходнік» – падобна на тое, калі яўрэй у капіталістычнай краіне народзіцца яўрэем, і б'юць яго таму, што менавіта такім нарадзіўся вельмі неразумна. Сухая фармальнасць. А горш за ўсё – балюча. У чалавека ж не толькі косці, а і душа, а яна баліць. Аднак Кучэрый – малайчына, хай хоць бацькі парадуюцца.

І ўсё ж такі думаю змагацца. Акадэмія (ці інстытут) дыпламатычных зносін у Маскве, пра якую пішуць дзяячы (былыя падпольшчыцы з Беластока – Ліза Чапнік і Аня Руд), надта зацікавіла. Старанна вывучаю англійскую мову. Калі не зараз, то ў наступным годзе буду туды спрабаваць паступаць. Вучыцца там – сапраўды тое, што мне трэба. Атрымаў бы добрае развіццё (нават лепш, чым добрае!) – раз. Дарога ў будучыню – два. Вучоба без клопатаў пра матэрыяльны быт – трыв. Ды і шмат чаго іншага. Напрыклад, там павінна быць надта цікава!

Адно не падабаецца – суровая дысцыпліна, бо ваеншчына мне і тут абрыва.

Тэма канкурэнцыі і прадпрымальнасці ў капіталістычных краінах мяне зайлала яшчэ ў паходзі. Усяляк даводзіў сваім сябрам іх няправільные погляды. Вырашыў напісаць у «Красную звезду». Памойму, атрымалася някепска¹⁰. Усё ж такі не апускаю руکі. Думаю нават пісаць маленькія апавяданні з партызанскага жыцця-быцця ды паслаць у Саюз беларускіх пісьменнікаў. Галоўнае – з кожным днём раблюся мацнейшым. Хоць і з гумовым шлангам, праведзеным у плечы, і з бутэлчакай на баку, куды цячэ з яго непрыемная вадкасць, аднак я ўжо «хадзячы» і цераз плот з сябрамі выбіраюся часамі ў Познань¹¹. Бываю ў заапарку. Аднойчы праніклі нават у оперны театр¹². На сабе мелі піжамы, і нас пусцілі адно на галёрку¹³.

21.VII.45г. Вечарам.

Маю шмат сяброў ці – не? Здаецца – не.

¹⁰ Захавалася копія таго артыкула. Перачытваючы матэрыял, цяпер мне няўмка – ён такі наўмы.

¹¹ Вайсковы шпіталь знаходзіўся ў Познані – супроць заапарка.

¹² Вядома, не пусцілі б і туды, але сярод нас знайшліся байцы, якія ў лютым тэатр бралі штурмамЮ і гэты аргумент білецё ркаў пераканаў.

¹³ Памятаю, ішла опера Манюшкі. Да таго дня я надта любіў песню – «Ой, Калі-іно, ой, еды-ыно, дзе-е-вчыно-о моя-а!..» Там са здзіўленнем даведаўся, што яна з оперы «Галька» і называецца не проста песня, а – арыя Янэка.

Камбрыг М. Вайцяхоўскі? Недастаткова з ім знаёмы. Тых двухтroph месяцаў, якія мы бачыліся ў партызанах, зусім мала. Па-мойму, у Мікалая Калістратавіча недаверлівасць яшчэ крыху захавалася. А дакладней – няяснасць у адносінах да мяне. Валодзя Арцюх. Ці не расстралялі яго немцы ў Баранавічах? Цалкам мажліва: гадоў з дзесяць сядзей у польскай турме за камунізм...

Валодзя Калеснік. Які ён цяпер? Чатыры гады таму быў цудоўны. Крыху недахопаў трэба аднесці на рахунак яго гадоў (яму ж было ўсяго 19!)¹⁴. Шкада, не могу завязаць з ім перапіскі.

Ці сустрэнемся яшчэ калі?

Барыс Хведар – наўрад ці спаткаю калі.

Эма Навумайна (Залкінд)¹⁵. У майм жыщці адыграла ролю ледзь не маці. Дзэяна?

Марозаў Міша з батарэі – выдатны. Але яго жыщцё кроіць на іншы лад. У яго няма дружбы для ідэі.

Яфім (Паас) – малайчына!

Ледзь не забыўся ўпісаць Зіну, але і яна – з маіх лепшых сябров¹⁶.

Самая галоўная покуль што ў мяне – Маруся (Ліза Чапнік)¹⁷ са сваёй групай. Праўда, усе яны крыху рамантывуюць дружбу. Часам і фантазіруюць залішне. Увогуле, яны служаць станцыяй у майм жыщці, куды заезджают адпачыць маральна ды набрацца свежай сілы, каб рухацца далей.

Астатнія сябры – так сабе сябры, адно для забавы, правядзення часу, абмену інфармацыяй.

Толькі што атрымаў пісьмо з Дзернякова. Пытанне Любы вырашана канчатковая. Яго, як і тады – з Веркай Настусінай¹⁸, вырашыла мама. За тое, што з грудзей маіх зваліўся такі цяжкі камень, я маме надта ўдзячны.

10.VIII.45г.

Атрымаў лісты з часці. У адзін дзень адразу – дванаццаць штук! Колькі радасці! Пісьмо прыйшло і ад Яфіма. Фатаграфію з баёў

¹⁴ З Уладзімірам Андрэевічам Калеснікам мы пачыналі вучыцца ў Віленскай бел. Гімназіі, затым – у Навагрудскім педвучылішчы (1939-1941 гг.)

¹⁵ Выхадчыца Навагрудскага вучылішча. Восенню 1940 г. Дамаглася на пэдсавеце, і мяне з I перавялі на II курс педвучылішча.

¹⁶ Я тады яшчэ не ведаў, што навагрудчанку Зіну Маслоўскую немцы расстралялі. З партызан паслал ёй пісьмо, а гітле раўцы яго перахапілі.

¹⁷ Былы кіраўнік антыфашистыкага камітета ў Беластоку. Сёння – дацент педінстытута ў Рызе

¹⁸ гл. Падзеі ў дакументальнай аповесці «Пушчанская адысей»

уратаваў толькі адну – добра і гэта. Нечакана вайна з японцамі. Вельмі цікава. Па-моіму, нічога страшнага, Японія паддаецца.

Але галоўнае – атамная бомба, скінутая на Хірасіму і Нагасакі. Не магу спаць, так падзея мяне ўстрывожыла. Інфармацыя з польскіх газет, а ў нашых яшчэ няма.

17.VIII.45г.

Вайна з Японіяй як нечакана пачалася, так нечакана і скончылася. Фрыда – дачка начальніка нашага шпітала – гаворыць, што я сапраўды разбіраюся ў палітыцы. З усяго шпітала толькі адзін я прадбачыў хуткі канец. Усе панікавалі. Эх, як крыўдна! Маёр адзін гаварыў: ну, цяпер нам крышка, бо краіна абяскроўленая. Я стаў даводзіць іншае, мяне высмеялі. Маўляў, я – хітры «заходнік», так толькі прыкідаюся, а што думаю – ніхто не ведае.

Яфім піша аб узнагароджанні мяне ордэнам Айчыннай вайны II ступені. Нарэшце – хоць адзін! Яшчэ апісвае, як на зборы палка нампаліт апавядалаў пра маё геройскае раненне (што ў ім геройскага – не ведаю. Прыляцела міна і накрыла!..).

Падручнік англійскай мовы праштудзіраваў грунтоўна – хоць экзамены здавай, а каму?

17.VIII.45г.

Быў на медкамісіі. Чакаю канчатковага рашэння.

Атрымаў пісьмо ад Васілеўскага (Лёні з Карэліч)¹⁹. Ісаеў, Іваніцкі, Пшанічнік – забітвыя. Вельмі шкада. Не магу змірыцца – такія слайныя хлопцы.

У Пазнанскім універсітэце, дзе змяшчаецца наш шпіталь, заходзіў да прафесара-фізіка. Пажылая полька, вельмі разумная і вучоная. Надта шкадую, што заглянуў да яе так позна. Шмат цікавага расказала пра атам, чаго я і не ведаў. У сувязі з выбухам (Хірасіма, Нагасакі) тэма гэтая цяпер надта модная.

20.VIII.45г.

Са шпітала мяне адпускаюць па чыстай – канец! Пастаралася, вядома, Фрыда. Крыху сорамна. Нездарма гавораць: не май сто рублёў, а май сто сяброў²⁰.

Сёння атрымліваю свой пакет дэмабілізаванага: шэсць метраў матэрый, два кілаграмы муکі, два – цукру, грошы, хлеб і каўбасу на дарогу...

¹⁹ Замкавы маёй гарматы. Васілеўскі Леанід Іванавіч зараз жыве ў Карэлічах, працуе ў сацстраху.

²⁰ Яшчэ быў недалечаны. Рознымі праўдамі і няпраўдамі выкленчыў вышпіску, каб паступіць у інстытут, не страціўшы каляндарнага года.

НЕ ЗУСІМ ГРОДЗЕНСКІЯ ГІСТОРЫ

З гісторыі хору

1

У клетцы вучоныя разглядзелі ўжо кожны закамарачак. Атам раздрабілі на асноўныя часткі, вават іх замералі і зважылі. Адкрылі дзіўную культуру шумераў. Раскапалі магутную Трою, шмат пакутную Пампею. Расшыфравалі таямнічы тэкст майя. Здабылі з марскога бяздоння, паставілі пад акапы нават судны вікінгаў. Нарэшце дайшла чарга да «раскопак» у музыцы.

Узяліся вучоныя расшыфроўваць старажытную нотную грамату («крукі») ды ахнулі.

Выяўляецца, царкоўны хор калісці культавыя творы выконваў рэчытатывам і аднатонна. Гэта шмат гаворыць аб тых выкананіях. Спосаб мыслення ў іх быў яшчэ ў якойсьці дзіцячай стадыі. І малыя, калі співаюць самастойна, цягнуць ва унісон. Пры гэтым дзеци не церпяць пярэchanняў — бы тыя аллаголікі, што таксама равуть аднатонна, ды яшчэ нічога не скажы ім насуперак (тут, кажуць, назіраецца вяртанне псіхікі дарослага да сваёй ранній стадыі — дзяцінства).

Адным словам, першыя хрысціяне бога хвалілі хоць і харам, але мелодыю цягнулі аднатонна. І гэта рабілася пад суроўм кантролем, каб «нічога не парушала ходу праphetых божых слоў». У такой музыцы праяўляўся агульны стыль жыцця людзей старажытнасці ды нарматывы сацыяльнай псіхалогіі.

Здаравіся ў далёкіх продкаў і моманты амаль наяланага накалу, калі выконвалі нешта ў парыве. Тады ад харавой мелодыі праходзіў за скурай мароз — дакладна так, бы ў наш час бывала на фронце, калі батальёны кідаліся ў атаку і салдаты ў адчайнай экзальтацыі на адной ноце крычалі — «ура-а!!» — прымушаючы гучаць у сабе струну, якая была ў іх дагэтуль нацягнутая і нямая.

Па меры развіцця агульнай культуры багамолаў, такі спосаб малення здавальняў усё менш. У хоры пачалася імправізацыя. Яе лёгка сабе ўявіць.

Акунёмся ў пачатак XIII стагоддзя.

2

Прынёманскі край — суцэлны масіў пушчаў і непраходных балот. У развілцы Нёмана ды Гараднічанкі, за магутнай дубовай сцяной — княжаскі «Горадзень» з Ніжнай царквой. Перад масіўнай агароджай, на ўзвышшы — новенькі

Прачысценскі храм і цэрквы, іпто дзесь яшчэ схаваны пад культурным, густа перамешаным чалавечымі костачкамі, слоем ды чакаюць сваіх археолагаў. Крыху ніжэй па цячэнню Нёмана, на высокай кручы берага красуецца паміж дубоў распісаны пад народнае мастацтва маёлікавымі пліткамі манастыр Барыса і Глеба — славутая Каложа.

Храм толькі што пабудавалі, запоўнілі паслушнікамі і манаҳамі. Ішлі ў яго ахвотна. То дзіва. За адныя харчы, адзенне і жменьку солі князі набіралі цэляя дружыны, што гатовы былі за іх біцца на смерць. І Каложа гарантавала чалавеку стабільнасць. Калі іншы год спарына («галаўня») пляжыла ўшчэнт музыкам жыта, хлеб елі кожны дзень толькі ў манастырах.

У атмасфære дзікіх забабонаў, грубай сілы і бяспраўя сякітакі лад ды цывілізацыя існавалі ў храмах. Туды сцякаліся весткі. Там навучалі грамаце і стваралі ўмовы мастацтву... Трапіць у той час у манастыр азначала — зрабіць кар'еру куды большую, чым цяпер, пераехаўшы з якой-небудзь вёсачкі Палесся на пасаду прафесара ў сталічную акадэмію.

У паслужнікі для Каложы, напэўна, навербавалі хлопцаў з прынёманскіх вёсак — тых, што князь Усеваладак (ці іншы праўнук Яраслава Мудрага, якія па калейцы правілі Прынёманшчынай) сагнаў у свой час на будаўніцтва храма. Пад наглядам якога-небудзь барадатага айца Філарэта са святога Афона хлопцы спачатку мясілі гліну для плінфы, гасілі вапну, малаком ды бычынай крывёю разбаўлялі раствор, закладвалі ў сцены магічныя галаснікі, і айцу Філарэту была магчымасць да іх грунтоўна прыглядзецца, прыслушацца і выбраць сабе лепшых з найлепшых.

І вось у Барысаглебскім храме паслушнікі кожную раніцу сталі няўпэунена вымаўляць слова малітвы. Галаснікі стваралі акустычны эфект. Хлопцы смялелі. Словы гучалі ўсё больш выразна ды пранікнёна — нездарма набожныя тэксты стваралі найвялікшыя таленты свайго часу: Іаан Златавусты, Георг Пісій дзійскі, Раман Сладкапевец, а доўгі ланцужок пакаленняў нашых продкаў тэксты адшліфаваў да крыштальнага звону.

Паступова малельшчыкі слова божыя вызубрылі (а куды дзенешся!). Здолныя хлопцы неўзабаве зжыліся з імі ды пачалі тэксты пераастаць: тыя паслушнікі ды манаҳі былі не дзеци, манатонная аднастайнасць рэчытатыву, паўтарэнне гукаў на адной вышыні ўжо апрыкрава. Як у іншых храмах (гл. «Історию русской церкви» М. Нікольскага), давялося ставіць старога з кіёчкам, каб будзіў паслушнікаў, якія засыналі.

Адным словам, сътым, апранутым і з дахам над галавой хлопцам рабілася сумнавата. Але, харавое пенне — вышэйшая

форма духоўных зносін, яно — спрыяльнае асяроддзе для сумеснай творчасці.

3

Аднойчы, калі ў Каложы не было іпадзіякана, на хорах, як звычайна, паслушнікі цягнулі аднатонную мелодью. З левай нефы Сямён, Уладзімір і Мікола, якіх ведалі дома як Пракоп Рукавіца, Сяргей Крывалупка і Касавокі Серафім з-пад Ваўкаўшы, раптам ірванулі гэтак, як спявалі ў сябе на вясковых вячорках — тэнарамі ды на актаву вышэй. Ім на падмогу з правай нефы азваліся любчанская зухі Хвядзька Капуста, Сашко Паджары і Дзяніс Сіла — ужо басам. І толькі цяпер галаснікі са сваёй няхітрай канструкцыяй упершыню спойнілі тую, менавіта, функцыю, што была наканавана ім гліняным лёсам: акустыка акорд зліла, павялічыла.

Здарыўся цуд галасавога эффекту. Для хлопцаў у манастырскіх балахонах ужо здалося, што падхапілі іх ласкавыя і чистыя хвалі магутнай ракі. Некуды яны плылі, а навокал гучалі песні купалаўскай ночы, гулі кроны дубоў, на ветры звінела лісце асін, шалясцелі кусты...

Так узрадзілася ў храме новая галасавая форма.

Але і сярод манаҳаў Каложы не абышлося, вядома, без даносчыкаў.

Прыпадымаючы даўзёры падраснік, прыляцеў запыханы архімандрит. За ім — перапалоханы іпадзіякан. Абодва напалі на імправізатараў:

— Багахульнікі! Самавольнічаць уздумалі?!.. Божыя слова чытаюць, а не выводзяць у песні!

— Карысьць не ў салодкай песні, а ў — набожнасці!...

Эх, доля наватараў!

Пракопа Рукавіцу, Сяргея Крывалупку, Касавокага Серафіма пасадзілі на хлеб і ваду. Хвядзьку Капусту, Паджарага Сашко і Дзяніса Сілу прымусілі стаяць усе ночы на маленні.

І зноў бедныя паслушнікі ды манаҳі павінны былі нудныя тэксты бубніць рэчытатывам альбо ваунісон.

Аднак вестка пра смелы іх учынак дайшла да Прачысценской, Ніжній ды астатніх цэркваў, дзе прынёманскіх хлопцаў у балахонах гэтаксама да смерці заядала манатоннасць. Учынак суседзяў узбудзіў жаданні такой жа выхадкі, насяліў у бунтарскіх душах надзею.

Манастырскі інадзіякан у сабе чалавека цалкам яшчэ не засушыў, да славы наватараў аднёсся з затоенай паshanай, віну захацеў як-небудзь згладзіць. Са шчырай цікавасцю стаў да іх падлабуньвацца.

4

Як там усё адбылося на самай справе, цяпер нам ніхто ўжо не скажа. Дапусцім, што запудлівы архімандрит аднаго разу адправіўся ў Полацкую Сафію на чарговы сабор. Манастыр уздыхнуў на поўныя грудзі — яго жыхары адчулі сябе адразу вальней. Два дзесяткі паслушнікаў і манахаў у той дзень, ідучы на абедню, не надта спяшаліся, тым больш што па дарозе было на што пайзіраца і паслухааць.

Якраз стаяў цёплы чэрвень. У сакавітай зеляніне ад птушынага шчэбету ўсё аж шалясцела.

На Нёмане застылі рыбацкія чайны.

На цвінтары бортнік—Клышавы Захар — агрубелымі, бы конскія капыты, рукамі няўклюдна сёк зломкам шаблі зацукрэлы мед для прадання. Маладзіцы з язычніцкай вёскі выклалі на свежыя капусныя лісты сыры, аладкі і яйкі — таксама прапанавалі свой тавар.

Аброслыя крыжаносцы паныла часалі з граніту пяціпудовыя кулі для князевай катапульты, зыркалі на людзей галоднымі вачымі ды з сумам выглядалі пасланцоў ад вялікага комтура з выкупам (бронзавая фігурка «Вадалея» XII стагоддзя з музея атэізму, мажліва,— вынік таго абмену).

Дружыннікі князя, пакінуўшы палонных адных, хваліліся адзін перад адным атрыманымі новымі кальчугамі: спрабавалі, ці колыцы вытрымліваюць удар пікі і вастрыя мяча. Князевы людзі цяпер былі паstryжаныя і з голымі падбародкамі. Пасля таго як у сутычцы з язвягамі ў Белавежы лясуны за борады звалаклі з коней і выразалі палову дружыны, князь строга загадаў ім стрыгчыся...

Манастырская прыслужнікі з зайздрасцю палюбаваліся на турнір адчайных землякоў, пацешыліся над бруднымі крыжаносцамі, сунулі ім па сухарыку ды паaranай рэпе і з вялікай неахвотай папляліся ў змрочныя муры.

Іпадзіякан тут да іх і падлізаўся:

— А ў вас, браткі, тады здорава атрымалася з хорам!.. Ану, ну, пакажыце шчэ раз сваё ўменне!.. Трахніце зноў, каб муры задрыжалі!.. Смялей, нікога няма!..

Паслушнікі і манахі, бы незаслужана пакрыўджаныя дзеци, раптам захацелі давесці сваё. Божую песню хор узяў з пад'ёмам на розныя галасы, стварыўшы адразу нечуваную ў такім месцы гаму гукаў.

Майстры былі прафесійныя. Сімфонія прагучала прыкладна так.

Густыя ніzkія басы раптам узламалі прынёманскую цішыню. Да іх далучыліся галасы другія. Літая сіла розных па танальнасці гукаў панесла іх з нефаў і хору адных

насустрач. Яны сутыкнуліся, зліліся ў акорды, ірванулі ў вышыню ды завіравалі пад купалам.

Сярод харыстаў знайшоўся чалавек з тонкім адчуваннем гармоніі — Косця Кныр, што ў сябе на вёсцы над Шчарай не прапусціў ніводнай дзеўкі, а на новым месцы — ты бачыш яго? — праслыў галоўным вальнадумцам і завадатарам! Трапяткое се рабро яго дысканта адцяніла гарманічныя гукі, звязала іх ды панесла новы выбух і напал хваль, сатканых з дваццаці мужчынскіх галасоў, з'яднаных адным эмацыянальным парывам, змоцненых галаснікамі.

Цяпер гарманічны навал магутных гукаў вынесла на цвінтар і дзядзінец гудам званоў.

Хор чалавеку дае незямную асалоду, робіць яго спакойным і ўзнёслым, чулым і дужым, будзіць фантазію і сэрца яго перапаўняе жыццядайным і эмацыянальным зарадам. Як шчаслівым харыстам усяго свету, так і хлопцам з манастыра над Нёманам ужо здалося, што імі захапляюцца нават рыбакі ў чоўнах, палонныя крыжаносцы, рышары, бортнік, бабы-язычніцы і — цэлы свет. У іх ад гонару і здаволенасці сабой распірала грудзі.

5

Колькі працягвалася ў манастыры вольніца, не ведаю.

Вярнуўся службіст-настаяцель. Даведаўшыся пра ўсё, архімандрит зноў узняў крык. Але крычаў цяпер мякчэй. Бо, выяўляецца, і на полацкім саборы гаварылася пра дзіўную з'яву: паслушнікі ды манахі — бытта згаварыліся, нібы пасяліўся ў іх д'ябал — усюды стараюцца цяпер спяваць на розныя галасы. І самыя мудрыя айцы цэрквы парайлі не дражніць манахаў ды крамольнае спяванне сяды-тады дазваляць.

Аднак яшчэ поўна жыло заскарузлых кансерватарай, абсолютна ўпэўненых, што толькі ім вядома, як трэба спяваць, каб трапіць цераз слова да бога ў сэрца. Многія архірэі і архімандрity не пераставалі сцвярджаць, што акорды — з'ява граводная і «богу па душы аднаголоссе народа хрысціянскага».

Нават у XIV стагоддзі, калі нотная форма цалкам, здаецца, перамагла ўжо, частка духавенства ўсё яшчэ ваівала з трохголосым песнапеннем па той прычыне, што, маўляў, пры такім спяванні не разабраць багаслоўнага тэксту.

Права на шматгалоссе ў храмах паслушнікі ды манахі адваёўвалі на працягу трох-чатырох стагоддзяў.

У эпоху таго цемрашальства столькі ж часу, між іншым, бедных жанчын тэрарызавалі і барацьбой з вядзьмаркамі.

Міналі годы, стагоддзі.

І вось ужо прышчэпкі супраць воспы, тыфусу прабілі сабе дарогу гадоў праз сто.

Цяпер лютыя абаронцы старых канонаў паддаюцца яшчэ хутчэй. Тоё ці іншае наватарства, глядзіш, прабіваеца на працягу і аднаго пакалення.

Эх, знайсці б такі спосаб, каб ён змог назаўсёды паздымачь людзям з вачэй шоры!

НЕЗВЫЧАЙНАЯ НЯВЕСТА

Рэпартараж з вяселля

1

У высокага азылага Здзіслава і ў яго худзёрную Вэру бытта пярун смальнуў.

Іхні адзіны сын прыехаў з Поўначы не сам. Маці вышукала яму ў горадзе жонку, суседчыну Ліду — з дыпломам, машынай, дачай, а Станіслаў, такі ж, як яго бацька, рослы і, здавалася б, не дурны ўрач, нават ужо з трохгадовым стажам, выбраў нездзе на краі свету ды прывалок дробненькую і палахлівую якуюсыці чукчу з сінявата-чорнымі валасамі ды белым, бы ў цяплічнай калы, тварыкам.

Як бацькам такое сцярпець?

Яшчэ за «польскім часам» Здзіслаў Рачынскі трапіў з вёскі Гібулічы ў горад вучыща на краўца, затым стаў шыць самастойна. У часы нямецкага нашэсця на Польшчу (1939) шалённая куля пашкодзіла яму нагу, і Здзіслава ніхто не браў да войска. Шыў ён усю вайну. Шыў і пасля...

На працягу дваццаці пяці гадоў фінагенты інваліда не надта прыціскалі. Кліентаў абслугоўваць дапамагала жонка. Рачынскія мелі выдатныя даходы, з чаго і пабудавалі на ўскраіне вялізную даміну. Калі ж мужчын кранула рэвалюцыя ў вопратцы, і тыя перайшлі на фабрычнае адзенне, Рачынскія адгарарадзіліся глухім плотам ды наладзілі сабе новую крыніцу прыбытку. Былы кравец з жонкай, закінуўшы іголку, выседжвалі на рынку з плёнамі. У выніку дом іх напоўніўся каляровым тэлевізарам, дыванамі, халадзільнікамі і сервантамі з крыштальём...

Раніцой Станіслаў з нявестай яшчэ адсыпаліся пасля дарогі, а старыя, нічога не разумеючы ў tym, што здарылася, стараліся ў прыхожай разглядзець сынавы рэчы. Абаіх аж разрывала ад недаўмення.

Са Станіславам паводзілі сябе яны строга. Бо бацькоўская любоў у іх выяўлялася праз рэчы. Калісці з малым сынам не мелі часу пагуляць, пагаварыць, затое знаходзілі час, каб рабіць для дзіцяці не шта эфектыўнае, прыкметнае — будавалі дом на

шэсць пакояў, разводзілі садок, агарод. Каб яно мела. Калі будзе мець, адчуе, як яго любілі, і ацэніць.

Ніякіх джынсаў, матацыклаў і магнітафонаў, ні лішняга рубля хлапец ад бацькоў не бачыў, бо гэта яго псовала б.

Вытрымаў ён конкурс і паступіў у інстытут. Даведаўшыся пра памер стыпендыі, Вэра кожны месец патрабавала ад сына гроши да капейкі. На трэцім семестры студэнт па анатоміі адхапіў тройку, і бацькі, каб правучыць сына, прымусілі яго пайсці на пайстаўкі санітарам.

Здаецца, рабіл ўсё, каб наследнік не рос беларучкай, каб цаніў вынік сваёй працы.

Нарэшце хлапец скончыў вучобу. Бацькі падлічвалі ўжо, які ўпясе наследнік уклад у агульную гаспадарку. А той нечакана папрасіў накіравання чортведама куды.

Рачынскія былі набожныя, і вера ў бога ў іх вельмі добра ўжывалася з прагай нажывы. Пагараваўшы з мужам, маці спахапілася: на Поўначы двайныя аклады!

Абое адразу павесялелі.

І во, сын адтуль вярнуўся — не з тысячамі, а — з касавокім падарунакам. За вокнамі — агарод, цяпліцы, а гэтая казурка, напэўна, і цыбулі ад капусты не адрозніць!

Куды гэтай ляльцы да пышнацелай Ліды!

Хіба яна баба? Як з такой жыць? Як з такой выйсці на вуліцу, паказацца суседзям?

Прыбітая бацькі з сумам глядзелі на абыякава кінуты ў прыхожай чамаданчык, сіненькі рукзачок ды якіясьці два рогі, абматаныя бінтам. Чамаданчык пазналі — сын трymаў у ім урачэбныя прылады. На вешалцы віселі балоніевыя куртачкі — пяцідзесяцірублёвыя, у магазінах іх навалам!..

2

Звычайна мы шмат бяром ад сваіх дзяцей і пад іх уплывам нават мяняем хараракты. У паводзінах Станіслава даўно адчувалася здаровая і цвёрдая лінія. Але старых Рачынскіх лёс бытта пакараў за нешта, яны так і не змаглі падняцца да сынавай праўды. Таксама і цяпер падыходзілі да яго паводзін з прымітыўным разлікам.

Бацька з падлогі падняў адзін рог, рассунуў бінты, паспрабаваў косць ногцем, нават яе панюхаў.

— Вэ-эра, а я ўжо ведаю, што гэта! — спахапіўся.— Нядайна па тэлевізары паказвалі, як адпілоўваюць у аленяў ды робяць лякарствы! Яно на вагу золата цэніцца — бы жэншэн!

Жонка без пеканання падтакнула:

— Мой сын паві-інен прывезці што кольвек!.. У гэты момант і падышоў заспаны Станіслаў. Павітаўшыся, сын растлумачыў:

— Думаецце, панты маралаў? Рогі ад паўночных аленяў! На Таймыры месцамі іх — як дроў. Такім дабром мосцяць там грэблі на балотах. Хлопцам сувеніры прывёз. А вашыя падарункі ляцяць з Тамарынымі бацькамі. Такое няхай лепш дораць самі, заадно і пазнаёмяцца.

Убачыўшы, што маці ўсё расчараваная, паце шыў:

— Ну, ма-ам, не будзь тако-ой!..

— Хіба ж, сынок, мы з бацькамі за сябе перажываем?! Унь які худы, як увесь счарнеў!

— Ад'емся, мамка. А чорны? На Поўначы ведаеш якія ультрафіялетавыя праменні? І кіньце вы бедаваць! Ведайце — мне там вельмі добра! Нават і не спадзяваўся, што аж так будзе! Поўнач не прамянію ні на якія пальмы!.. О, прыедзь і сама паглядзі, як жыву!

Маці была сэнтиментальнай ды, як і належыць закаранелай гандлярцы, усюды бачыла адных ашуканцаў.

— Стас-асечак, сыно-ок, добра табе, то і нам з бацькамі добра! — кабета ўжо расчулілася да слёз. — А ехаць у такі свет?.. Цяпер поўна жулікаў развялося, банды-ытаў — абкрадуць шчэ ці прыдушаць!

— Пра што ты гаворыш, ма-ама?! Гэтулькі ездзіў, дзе ні жыў, а ні аднаго жуліка ці бандыта не спаткаў!

— Бо ты ж маеш толькі дваццаць восем, ты шчэ ў нас зусім дурненкі, хоць і вучаны! Каб быў крыху разумнейшы, за нявесту не якуюсьці самаедку ўзяў бы, а выбраў бы тут, са сваіх!

Умяшаўся і бацька:

— Хіба жыщё табе ўратавала і ты зарок даў?

— Не, тату. Якраз разам з ёю многіх ратавалі мы. А гэта, кажуць, таксама збліжае — бы салдат на фронце. Ды і — я је кахаю. Кахаю, і ўсё!.. Зрэшты, Тамара — залаты чалавек, самі пераканаецца!

— Ну, ну. Пабачым, як доўга будзеш яе хваліць!..

Бацька жонку пе рабіў:

— Стась, калі вяртаешся?

— Праз тыдзень.

— Для чаго ж мы так стара-аліся і жы-ылы з сябе цягнуулі, каму ўсё гэта застане-ецца?! — з роспаччу кіўнула Вэра за акно, дзе яшчэ выгіналіся галіны ад быльых яблык, белягцеў бетонам дагледжаны падворак, а ў гаражы горбілася новенькая «Ніва». — Калі так хочаш, жаніся сабе ўжо з ёю, але ж жыві туут!

— Я, мама, там вельмі патрэбны,— уздыхнуў сын, не ведаючы, як абаіх і сущешыць.— Не забывай, твой сын — доктар. Нават клятву даваў!.. Паўгода таму мяне зрабілі яшчэ і галоўным урачом бальніцы!..

— Чаму так хутка назад? — вё ў сваё бацька.

— Ведаецце, колькі сюды дабіраліся? Чатыры дні на аленях: прыпякала машкара і каюры гналі нарты на ўесь дых, а то б валакліся праз тайгу шчэ даўжэй! Потым цэлы дзень тарахцелі на верталётах. Пяць сутак смажыліся ў поездзе з Новасібірска, бо нялётная была. Назад патрацім часу не менш, а трэба мець у запас хоць некалькі дзён — тайга гнусам ужо перакіпела, але на Пойначы зараз надвор'е псуеца. Цяпер складзіще ўсё разам і атрымаецца — цэлы месяц! Нас там недзе чакаюць не дачакаюцца. Той з пераломам, таго мядзведзь драў, той з унутраным крывацёкам... А кесарава каму рабіць?!

— Але ж пры чым тут мы-ы?!.— расплакалася маці.— Люуудзі, паглядзіце, ад сваго рота адымалі, ніколі ўволю не паспалі, каб толькі ён жыў як чалавек, а цяпер родны дом для яго — бы той вакзал!.. А хто агароды скапае, парнікі на зіму падрыхтуе? Мы ж ужо знямо-оглыя... Усе хлопцы ў цяпле і выгодах уладка-валіся, дапамагаюць бацькам, а гэты дурань зноў у ту ю тайгу, у камарыльню прэцца!.. Чаму ты такі няўдачлівы, сынок, чаму табе больш за ўсіх трэ-эба? Мы, здаецца, цябе так не вучы-ылі!..

— Супакойся, мама, са мной ўсё ў парадку! — Сын вырашыў адцягнуць яе ўвагу на іншае: — Пераводы мае даходзілі рэгулярна? Кожны месяц пасылаў вам па сотні...

— Шчэ мо і папракаць імі станеш? То дзякую, сын!.. Мы ні дня, ні ночы спакою з-за яго не мелі, унь які ладны выгнаўся, а ён прыслалі пару рублёў і ўжо вытыкаць збіраецца! — расчулілася Вэра зноў да слёз.— Лепш падумаў бы — старасць надыходзіць, а якія нас з бацькам чакаюць пенсіі? Бытта мы і не гаравалі ўсё жыццё, бытта на паноў працавалі! За што нам цярпець такую несправядлівасць? Трэ каб і ты цяпер тут заступіўся за нас — у гарвыканкоме, сабесе, міліцыі, домаўпраўленні ды паказаў ім, што і ў нас маюцца плечы, а не пёрся некуды, для чаго ж мы цябе гадавалі і вучылі? Чаму ты больш чужым спрыяеш і для іх стараешся? Будучы ў інстытуце, з хаты валачыў студэнтам, што мог, а стаў доктарам — таксама не да нас хілішся!

Сын ведаў: калі маці ўпадзе ў меладраматызм, не супакоіш і не апраўдаешся анік. Таму, хоць было і крӯдна, больш яе не квяліў.

Што ж, Станіслаў не мог сказаць, каб маці для яго сапраўды не старалася. Толькі з вышыні пражытых ім гадоў яе клопат цяпер выглядаў вельмі наіўны.

«Уздумаў палётаць? Ты не сын багацеяў — марш дамоў!»

«Ні з кім не сябруй, бо трапіш пад дрэнны ўплыў і пасадзяць у турму!»

«Не прыводзь нікога ў дом — нас абчысцяць!»

«Не гультайнічай! Вяры лепш матыку і дапамагай бацьку зарабляць грошы».

«Чаму аж так доўга вучачаць у інстытуце, калі ты ўжо яго скончыш?!..»

Станіслаў-студэнт прынёс аднойчы кніжку пра Дзюма. Пагартаўшы томік, маці трапіла вачымна на абзац, дзе Дзюма-бацька хваліўся, што пакінуў на свеце аж 500 няшлюбных дзяцей. Яна жахнулася — прачытае сын і адразу сапсуецца! Кніжку накрыла каструлляй, а потым паперла кідаць у Нёман. Выпадкова сын яе перахапіў ужо каля самай рэчкі...

Успомніўшы цяпер даўні выпадак, яе дужы Станіслаў з паблажлівай спагадай бывалага чалавека сардечна абняў маці ды прытуліў.

— Так выглядаюць мае справы, мамка, і не будзем спрачацца, добра?.. А Тамара — хірург з маёй балніцы, ёй таксама нельга затрымлівацца тут. Паглядзіце на яе вы, паглядзіце на вас я, пакажу Тамары наш горад, Нёман, Каложу ды назад! Ага, мам, а па тэлебачанні палякі Kino поспе яшчэ перадаюць? (У Гродне і Брэсце можна глядзець праграму тэлебачання ПНР). Хачу Тамары паказаць такое, што яна шчэ ніколі не бачыла!

Адчуваючы да няве сткі лютую варожасць, Вэра хацела з'яхідніцаць — маўляў, тэлевізара не шкада, няхай тыя жахі глядзіць, але на што яе мне паказваць? Няма там на каго, сынок, узирацца!

У апошнюю секунду стрымалася — яго пашкадавала.

— А вяслле?! — устррапянулася.

— Зусім нам непатрэбна гэта! — узмаліўся сын.— Лепш скажы: ты — здаровая? А тата?

— Адкуль у нас тое здароўе?! — буркнуў стары.

— Ладна. Днём грунтоўна абаіх вас абследуем з Тамарай, прылады захапіў! — кіёнуў хлапец на чамаданчык.— Ма-ам, успомні, якіх Рачынскіх ты ведаеш яшчэ? За палярным колам начальнік нашага раёна — мой аднафамілец. Сімпатычны такі дзядзька! Патомак ссыльных паястанцаў. Цар прыгнаў іх з Гродзенскай губерні. Часамі не з нашых сваякоў?

Вэра паходзіла з сям'і праваслаўнай. Каб выйсці замуж, мусіла перамяніць веру — адтуль у яе і візантыйскае імя, перайменанае на польскі лад. У жанчыны і цяпер прабівалася нядобразычлівасць да ўсяго гэтага.

— Спытай у свайго бацькі, бо ў майм родзе бунтароў не было! — адрэзала. — Мы ўсе добра ведалі — кожная ўлада ад бога і трэ ёй падпрадкаваца!

— Але пра што мы тут балбы-ычам?!. — загаласіла яна неўзабаве. — Цяпер трэ ўсім нам думаць пра вяселле! Здзіслаў, выводзь машыну і адпраўляйся ў Гібулічы да свайго брата за парсюком!.. Ой, а каго запрасіць на вечар?!.. Зараз, зараз, дайце адно падумашы!.. Абавязковая Юзіка Жамойду — нядаўна пра яго зноў пісалі ў газэце, яшчэ раз паказвалі па тэлевізары!.. Тваіх з інстытута запросім!.. І Лі-іду!.. На вёсцы, Здзіслаў, яшчэ закажы музыкантаў!.. І самагонкі няхай брат пару вёдзе р выжане свежай!.. Сын пачаў зноў яе адгаворваць.

3

Маці ўгаворам не паддалася, разгарнула энергічную дзейнасць.

Яшчэ ў той самы дзень Вэра сходзіла ў фарны касцёл ды памалілася перад патронам маладых — Станіславам Косткай (каталіцкі святы, у XI ст. быў у Кракаве кардыналам).

У знаёмага ювеліра купіла сярэбранае сэрцайка, у тым жа фарным, на іконе маткі боскай Кангрэгацкай, павесіла «воту».

Дала грошы на імшу за маладых.

Добра ведаючы, што ўсё гэта можа не спадабацца Станіславу, папрасіла ксяндза трymаць яе старанні ў сакрэце. Спахапілася — трэба заглянуць і ў сабор! Але покуль дайшла да яго, стала шкада грошай.

«А, бог адзіны!» — пацешыла сябе Вэра і толькі перад іконкай Заблудаўскага велікамучаніка паставіла свечачку за трыццаць капеек.

4

У бліжэйшую суботу сабраліся ў Рачынскіх сваякі, суседзі ды маладыя людзі, з якімі Станіслаў некалі канчаў медыцынскі. Вяселле прыехала з загса і размясцілася за сталамі. Есці не пачыналі — з аэрапорта меліся вось-вось прыбыць бацькі нявесты.

Чакалі доўга. Хтосьці нават кінуў:

— Мабыць, над нашымі Гібулічамі граза — праз перуны аніяк не прраб'еца самалёт!

Парагаталі ды сталі цярпліва чакаць зноў.

Медык, які працаваў лабарантам на кафедры фізіялогіі, прынёс смешишую гісторыю.

У іх на сходзе прысутнічала сёння гарадское начальства. Слова ўзяла кіраўнік аднаго з гарадскіх раёнаў ды назвала прафесара Якаўлева масцітм. Н-хта з залы кінуў рэпліку:

«Упершыню чую, што паважаны наш Мікалай Іванавіч з масцітам ходзіць!»

Начальства заўпарцілася:

«Так, так, таварышы! Юбіляр ваш вельмі масціты, вы нават і самі гэтага не адчуваеце!» Сход грымнуў рогатам.

Апранутыя ў скураныя куртачкі, у світэры з чыстае «джэрсі», канадкі і вельветавыя джынсы, барадатыя і безбародыя медыкі прыпомнілі іншыя гісторыі.

Затым госці дружна абмеркавалі новы фільм і выказалі прафесіянальныя заўвагі наконт артыста Баярскага.

З перабольшанай увагай разглядалі этыкеткі на бутэльках — каньякоў і він Рачынскія ім не пашкадавалі.

Хтосьці пахваліўся: усе гэтыя этыкеткі ён ужо ў сваёй калекцыі мае, другі абвясціў: з вёскі сёння ўдалося прывезці (каля ездзіў да бабулі па сала) стары прас і самавар.

Адна маладзіца сказала, што яна з вялікай цяжкасцю «выбіла» падпіску на Вазнясенскага; сёння атрымала першы том у карычневым пераплётце, а або і ў яе — салатавыя. Яе суседка ад радасці аж віскнула — якраз такі колер вокладак яна шукае пад свае абоі, таму і прапанавала абмен на Салаухіна ў зялёным гарнітуры...

Адным словам, маладыя не сумавалі.

Рачынскіх усе лічылі вельмі скупымі, ды зараз, як бы назло ім, Здзіславіха пастаралася. Чаго толькі на сталах не было! Перад кожным госцем нават стаялі сподачкі з размазанымі на дне крупінкамі ікры. Ролю вясельнага генерала мейся выконваць стары Жамойда, але дзеда покуль што не было. З гаспадара ніхто карысці не меў — ён паклаў набрыніяльня руکі на абаранак кульбы і, панурыўшы галаву, як на памінках, моўчкі сядзеў. Таму сваіх суседзяў вырашыла забавіць Вéra сама.

Гаспадыня з'явілася ў людзей за плячыма, пахвалілася:

— У халадзільніку ікры ўшэ поўны трохлітровы слоік, можна будзе выядаць усю-у!..

Побач з нажамі, відэльцамі і лыжкамі зязлі крышталёвымі стаканчыкі з ружовымі лісточкамі гафрыраванай паперы. Крайняя суседка з жаманным жахам пачала да паперак прыглядацца. Цікавасць яе гаспадыня зразумела па-свойму.

Вéra падляцела ды з радасным гонарам растлумачыла:

— Щэ вясной выкінулі ў наш магазін туалетную паперу — тады і адхапіла пяцьдзесят чатыры рулоны! Не было аказіі пусціць у дзела, а тут во — файнія сурвэткі атрымаліся! Адзіны сын жэніцца —хіба будзеш шкадаваць!

Шчырае прызнанне гаспадыні выклікала ў гасцей ажыўленне. Палешчаная ўвагай, Вэра патупала туды, дзе на часопісны столік складвалі кветкі ў цэлафанавых пакеціках, пачала іх перабіраць ды ўголас дакладваць суседзям, колькі хто прынёс маладым ружаў, колькі астраў.

За трэцім столікам таміліся шыкоўна апранутыя сваякі з маладой парай. Станіслаў увесе час забаўляў нявесту. Касаво-кая дзяўчынка, бытта баючыся зляцець з арэляў, трymалася за руку свайго суджанага, і Станіслаў ёй на вуха штосьці гаварыў, гаварыў і гаварыў.

А бацькоў маладой усё не было. Па іх адправіўся Вэрын брат і дамскі цырульнік — Вацлаў.

5

Нарэшце Вацлаў пазваніў суседзям, якія мелі тэлефон, што самалёт позніцца, і Рачынскія вырашылі больш не чакаць, бо з'явіліся і музыканты.

Уся кампанія павесяла, людзі загружатаць крэсламі ды падселі бліжэй да сталоў.

Сватам вяселля Рачынскія прызначалі калгаснага шафёра, брата гаспадара, — вялізнага, як і Здзіслаў, але яшчэ моцнага мужчыну з мясістым носам і зычным голасам. Стасеў дзядзька ўзняў за маладых тост. Усе выпілі. Затым пракрычалі маладым «горка!» ды гэтак жа дружна выпілі яшчэ і яшчэ.

Захмялелы сват закрычаў:

— Музыкі не чуваць!

Квартэт у складзе акардэона, бубна, скрыпкі і гітары ў суседнім пакоі пачаў наладжваць інструмент, а сват, прыступваочы, зацягнуў:

Ой, не стой пад акном,
А ідзі у хату!
Буду пячы пірагі,
Абліжаш лапату!

Прыпейка, вядома, выклікала ў медыкаў рогат.

Вэра падляцела да сваяка, балюча ззаду ўшчыпнула ды прашыпелаі

— Ачмурэў? Тут табе Гібулічы, думаеш? Цяпер такіх песень не спяваюць!

— У цябе парад ці — сына жэніш? — агрывнуўся мацак. — Навошта мяне клікала? Для чаго я шчэ і цэлую кішэню пішаніцы з Гібуліч валок?

Шафёр сыпануў жменю зярнят у бок пляменніка:

— На шчасце маладым — хай жывуць і плодзяцца!

Ды зацягнуў з прыступам яшчэ раз:

Ты ж мяне не паслухаў,

Каля мяне клаў-ся,
А цяпер мяне пытаетш,
Скуль Габрусь узяў-ся!..

З медыкаў ніхто яшчэ не прыбіўся да свайго берага, яны занадта любілі рэчы, пакланяліся модам, праблемай для іх было раніцой устаць у адзін і той самы час, але яны былі не дурні ды валодалі пачуццём гумару, таму — зноў выбухнулі маладым рогатам.

Вэра прыстала да сватавай жонкі:

— Альбі-іна, што ён вярзе-е? Скажы свайму ты-ы, хай усіх нас тут не ганьбіцы! Хай хоць маўчыць, калі не ўмее камандаваць сталам!

Дзябёла чырванатварая даярка з поўным ротам залатых каронак, у захапленні ад мужа, пахвалілася:

— Вэ-эра, ці ж такому самазва-алу даць мне ра-ады?!.. Ні ў жы-ысцы!.. Хай выкрычыцца, ха-ай!.. Потым мо засне і будзем мець спокуй!

Далей ужо ніхто не стараўся надаць вяселлю кірунак — ішло самацёкам.

6

Тым часам Вацлаў сам алёта дачакаўся.

Дамскі цырульнік бацькоў маладой пазнаў адразу. Абое нізкарослыя, з правэнджанымі тварамі, у падношаных кажушках ды ўялізных малахаях.

Вэрны брат адразу з'арыентаваўся, што фігурка ў меншым малахай — жанчына, а моцна збітая і крываногая — яе муж. Абое ўчэпіста трымалі пузатыя торбы з зашмальцаванай старой скуры. Па-руску размаўляў крыху толькі стары.

Сыценькі, з вусікамі матылём і жывоцікам Вацлаў пасправаваў гасцям дапамагчы — запіхнуць рэчы ў багажнік. Людзі торбаў не аддавалі, а лезці ў таксі катэгарычна адмаўляліся.

Дзядзька маладога, які быў ужо на добрым падпітку, бесццырымонна хапіў чалавечка за крысо кожуха, павалок сілай. Нечакана за другое крысо хапілася жонка:

— Халасё-о!.. Халасё-о!..

Вацлаву нічога не заставалася, як пайсці за імі ў аэравакзал.

Покуль тузаліся, дамскі цырульнік разнюхаў, што стары надта пахне. І не чым-небудзь, а — «Палётам»!

«Відаць, пагаліўся ў Маскве!» — ідуучы за гасцямі, адзначыў сабе цырульнік ды не без задавальнення ўявіў, які будзе цырк на вяселлі, калі з'явіцца з гэткімі гасцямі.

Госць падышоў да касы, залапатаў:

— Ма-цы-ка-ва ду-а бі-е-та!

Поўная жанчына ў аэрафлотаўскай форме з непаразуменным паглядзела на незнаёмага кліента.

Нізкарослы пасажыр у малахаі выніяў стары білет, памахаў ім ды затрашчаў зпоў:

— Ма-цы-ка-ва ду-а бі-е-та!

— Ах, дык вам заўтра ў Маскву ляцець? — дзякуючы шматгадоваму вопыту, здагадалася нараэшце касірка.

— І-ёк! І-ёк! — заківаў стары і падаў пашпарты. Паказваючы закарэлія пальцы, удакладніў: — Ду-а!

Толькі атрымашы праязныя дакументы, госці дазволілі запакаваць сябе ў машыну з шашачкамі на бартах.

Калі дамскі цырульнік вярнуўся з аэропорта, баляванне засталамі было ў самым разгары, і на гасцей ніхто не звярнуў увагі. Вэра ў прыхожай распранула новых сваякоў, і тыя засталіся ў цёплых кухлянках. На мужчыне кухлянка была паднішчаная і старая, бы кажух, а ў яго жонкі — адмыслова расшытая каляровымі ніткамі, лёгкая і свежая.

Да шыкоўнай публікі такіх гасцей не павядзеш, давялося іх запрасіць на кухню. З сабой павалаклі яны і торбы.

Пасадзіўшы незвычайных сваякоў за стол, накрыты старой парэзанай цыратай, Вэра паставіла перад імі талерку з салёнымі гуркамі, паклала хлеб. Са штучнай гасціннасцю запрасіла:

— Ешце, ешце! Усё-ўсё ешце — і гуркі!.. Ой, а гарэлкі ім?!.. Вацэк, даставай тую з буфета, што Здзіслаў прывёз з Гібуліч! — успомніла пра самагонку — сын падаваць яе на сталы катэгарычна забараніў.

Сыценькі вусаты цырульнік, паводле вясельнага звычаю, які, мабыць, ужо гадоў сто панаваў сярод мяшчан нашага горада, замест гальштука таксама меў пад барадой чорны матылёнок ды іdealна накрухмаленую белую кашулю. З саліднасцю, што гэтак да яго пасавала, Вацлаў з вялізнай бутлі ад тэрпен-цину плюхнуў у посуд мутнай вадкасці і дзве шклянкі паставіў перад гасцямі. Даліваючы посуд да краёў, пачаў па-гібуліцку балагурыць:

— О, цяпер яны поўныя, як вока, як толькі чокацца імі будзем?!. А то — наліў, бы шкадуючы!.. Пасля дарогі вам трэба дзюбніць до-обра!..

— Але, але! — падтакнула гаспадыня.

— Сястра, прычашчайся з намі таксама!

— Ва-ацэк, што-о ты, мне не-ельга! — жахнулася гаспадыня.

І тут жанчынка з карычневым тварыкам раптам хапіла дзве шклянкі, паставіла самагонку на буфет ды нешта пасвойму залапатала. Скуласты мужчынка з пушыстай і рэдзень-

кай бародкай на мангалоідным твары, са свежымі зрэзамі на сінявата-шэрых космах на жонку бліснуш пакрыўджанымі вачымі, але прамаўчаў. Толькі ўзяў з талеркі тоўсты гурок і са злосцю захрумстаў.

— Ну-у, свая-ак, табе не пазайздро-осціш! А-яй-яй! — шчыра пашкадаваў падапечнага Вацалаў, не ведаючы цяпер, што і рабіць.— Нічога, потым абдурым тваю бабу і сваё дабяром — я табе абяцаю!..

Падзівіўшыся на незвычайнную пару, расстроеная сынавым выбарам яшчэ больш, гаспадыня сабралася бегчы да гасцей. Адыходзячы, гэтак гасцінна, бытта новых сваякоў пакідала за царскім столом, запрасіла яшчэ раз:

— Ешце, ешце! Усё ешце — і гуркі!..

Толькі цяпер Станіслаў даведаўся — з'явіліся бацькі маладой. З буйнай хлапчай радасцю ён уляцеў на кухню, папанібрацку павітаўся:

— Ма-аня, Ко-оля, дзе вы, чэрці, так доўта прапада-алі?! Ну, нарэ-эшце!.. Ай, малайчыны, што ўсё ж такі з'яви-іліся!.. Але чаго вы ту-ут, на ку-ухні?!

Абоіх — яго і яе, у кухлянках, з торбамі — зяць павалок за сабой. На здзіўленне астатнім гасцям, пасадзіў паміж сабой і нявестай. Усё называючы па імені, рассказваў ім пра кожнага, хто сядзеў за сталамі. Вяселлю растлумачыў — на Далёкай Поўначы так прынята звяртацца да ўсіх людзей, ды і Тамарыны бацькі яшчэ зусім маладыя — цесцю сорак, а яго жонцы гэтулькі спойніцца праз два гады.

Каб бацькам нявесты зрабіць прыемнае, хтосьці з медычак няўпэўнена, але з надзеяй, што яе падтрымаюць, заспываў пра «Север Дальний». Худы, у джынсавым касцюме ды ўжо падпты Дзімка Іваноў — з тых, у каго няма нічога святога за душой — бесцырымонна сяброўку перабіў. Добра пастаўленым тэнарам зацягнуў на той самы матыў:

Я со-пер-ни-цу за-ре-жу

Н со-пер-ни-ка убью,

А са-ма-я, мо-ло-да-я,

В Сибирь на ка-тор-гу уй-ду-у-у-у-у!..

— Дзіма, ты — дураны! — ледзь не са слязамі на вачах ад абурэння кінула медычка.

Хуліган нешта адказаў, але голас яго патануў у вясельным гуле.

Буйнаму свату разварнуцца па-гібуліцку не давалі і далей. Шафёр зазлаваў, павалокся ў суседні пакой, зваліўся на канапу і захрап. Прыбыло яшчэ троє гасцей.

Старога Жамойду, як роднага, былыя студэнты прынялі да сябе. А зубнога тэхніка Ліду, з яе мажным і самавітым кавалерам, Вэра пасадзіла да сваякоў.

Таўстая і пульхная Ліда, як навагодняя елка, ззяла залатымі пярсцёнкамі, завушніцамі ды нашыйнымі, мо ў пяць жылак, ланцужкамі, а на яе пярсцёнках блішчалі дарагія каменьчыкі каньячнага колеру. Бытта робячы вялікую ласку вяселлю ды так, каб усе чулі, раскошная прыгажуня паведаміла:

— З дацэнтам мы доўга не затрымаемся! Нават машины не заганялі на падворак! Вернемся зноў да прафесара Якаўлева! Мікалою Іванавічу стукнула сення шэсцьдзесят — адпусціў нас ад сябе толькі на гадзінку!

І цераз стол, дзе сядзелі медыкі, пачала пільна прыглядцаца да маладой.

Пра Лідзіных суседзяў сказаць трэба яшчэ, і больш грунтоўна.

Жаніцьба аднакурсніка на хірургу з Поўначы магла бы надта зацікавіць былых студэнтаў медінстытута, зацікавіць з чыста прафесіянальнага боку. На жывых прыкладах яны маглі папоўніць веды, назіраючы яшчэ адну расу «*homo sapiens*».

Варта ім было прыгледзецца да мангaloідных твараў, выразу вачэй і характэрнай жорсткасці валасоў людзей Поўначы, дзе на сонцы гэтак зіхаціць снег, што зрок толькі і ратуюць такія вочы-шчылінкі, прыданыя ў працэсе эвалюцыі мудрай прыродай ды запраграмаваныя ў генах.

Унь, маці нявесты, паводле прынёманскіх мерак — маладзіца, а як выглядае?

Але Станіслаў не без жалю заўважыў, што з былымі аднакурснікамі, якія прыйшлі да яго на вяселле, як бы няма пра што і гаварыць. Не мог жа ён падтрымліваць пустыя размовы ці адказваць на іхнія дурныя пытанні: якое на Поўначы забеспячэнне і што можна там «дабыць». Мажліва, упершыню на жывых прыкладах Станіслаў так выразна адчуў значэнне ходкага цяпера тэрміну — інфантыльнасць. Зрабілася вельмі крыўдна — няма каму нават падарыць прывезеныя рогі. Хіба дзяўчатам?

Зрэшты, ці ж магло быць іначай?

Гэты самы Дзімка Іваноў на экзаменах аб'ядаўся цуке ракам і перад Станіславам хваліўся:

— Чаго мне перажываць? Тата сунуў мяне ў мед, татка напэўна і ўладкуе!

Амаль чатыры сотні дасціпных, талковых сяброў і аднадумцаў з яго выпуску, што ратавалі Станіслава калісці ад скучаватых бацькоў, у каго пасля сваркі з маці ён тыднямі жыў, даўно раз'ехаліся па неабсяжнай краіне працаваць. Адны

з іх паспелі ўжо зарэкамендаваць сябе выдатнымі хірургамі, вырасці таксама да галоўнага ўрача балыніцы. Іншыя паступілі вучыщца далей альбо сталі ардынатарамі. Трэція з гуманнай місій савецкага ўрача накіраваліся аж у Мазамбік, Анголу, Нігерью, Кубу...

Яго маці паклікала на вяселле ды пасадзіла за ссунутыя два сталы шасцярых хлопцаў з партнёршамі, якія пасля інстытута паддаліся ўгаворам таты, мамы ці проста з-за ляноў уладковаліся ў абласным цэнтры, хоць сабе і на паўстаўкі, а то яшчэ на якую работу. Калісьці яны здаваліся такімі мільымі і добрымі, а зараз у іх праяўляліся ўжо тыповыя рысы няўдачнікаў ды зайдроснікаў.

Сыны Вэрыных знаёмы — тэхнічак, медсясцёр, хатніх гаспадаў, што з дому вынеслі адзіны дэвіз: жыць — гэта мець, не шта чулі пра дзівосны зігзаг Рачынскага. Але таму, што ўбачылі на вяселлі, зайдросціць не збіраліся. Гора-медыкі зараз са сваімі партнёршамі старанна напаўнялі страйнікі дармовым пачастункам і, каб не было чуваць жаніху і нявесце, завялі апекдоты.

Нічога пра гэта ведаць не ведалі засталом, дзе сядзелі гібуліцкія сваякі ды суседзі Рачынскіх. І на секунду ніхто з іх не забываўся, з кім выпаў гонар правесці вечар. Яны мала пілі, елі, бо кожны стараўся як мага больш улавіць ды запомніць слоў вучаных людзей.

8

Неўзабаве зубны тэхнік — распрамянёная, бытта замуж выходзіла сама — свайму дацэнту загадала:

— Нам пара, Эрык!

Вэра кінулася Ліду з кавале рам праводзіць.

— Мы з бацькам так хацелі, так марылі!.. — паскардзілася гаспадыня на хаду. — А ён, дурань, з кім звязаўся!.. О-ой, як гэта нам перажы-ышы!.. Не дай бог, якія непаслухмияня цяпер дзеци!..

— Ха-ха-ха-ха!.. — Ліда аж падавілася смехам, і асколкі заледзяне лага канъяку ды золата на яе пальцах, вушах, шыі, пераліваючыся ў святле, пе раможна заблішчалі.

Сярод быўных студэнтаў выдзяляўся лысы Юзік Жамойда — з чысценькімі, ружовымі ды адтапыранымі, як у лятучай мышы, вушамі.

Дзядзька Юзік жыў над самым Нёманам. Гадоў шэсцьдзесят гэты чалавек хадзіў да рэчкі мераць тэмпературу вады і, хоць яго ніхто не прасіў, усё старанна запісваў. Праз горад пракачваліся войны, разоў восьем мянялася ўлада, а ў партыі дзядзька кожную раніцу, у абед і вечарам тупаў да рэчкі з

тэрмометрам. Стосік збуцвельных яго сшыткаў з накрэмзанымі лічбамі дэмантраваўся не раз па мясцовым тэлебачанні, фатаграфіі іх неаднойчы публікавала абласная газета.

Што гаварылі зайздроснікі, дзядзька Юзік не слухаў. Ен любіў маладога, як сына. Падпіўшы, ні да каго спецыяльна не звяртаючыся, стары за вясельным сталом паскардзіўся:

— А мая Светка чаму не такая? Бо гэты, як клешч, быў учэпісты да свае навукі! Калі зрабіўся студэнтам, бывала, прыйдзе да мяне з хлопцамі і пачынаюць, бы тыя ксяндзы, нешта шваргітаць па-латыні. Потым мяне раздзенуць дагала, цела ўсё размалуюць — нейкія точкі вызначалі. То зноў бяруца бінтаваць мне галаву, грудзі, калені ды пытаюцца — ці не цісне. Шукаюць тыя точкі, бінтуюць, а мяне пасля і радыкуліт не мэнчыць і цела не ные. А лягу звечара і сплю да самай раніцы, бы малады! Назаўтра ад тых бандажоў, точак, латыні — пахне мне ўсё, як даўней, і твары суседзяў іначай бачу!.. А ўнучцы цёнгле казаў: «Вучыся, Светка! Калі спатрэбіца, прадам апошнюю лодку!» А яна?.. Прывалача б яе сюды і тыцнуць носам: глядзі, у якой чалавек пашане!..

За вясельным сталом не прымаў удзелу ў размове толькі це сць маладога. Задумёны, сядзе ён нерухома, як той буда, ды з філасофічным самапаглыбленнем, з ціхім і мудрым спакоем ўсё думаў.

У гэты час жонка яго з дачкой лашчыліся, як кацяняты. Аж дзіва брала, што пры такой рознай канфігурацыі твараў, колеру скуры, вачэй і валасоў паводзіны маці і дачкі — усёды адноўлявава.

Між іншым, хто яшчэ здолъны быў на вяселлі нешта бачыць, ад нявесты не мог адвесці вачэй. На далікатным паружавелым тварыку белазубай дзяўчыны з краіны Белай Маўклівасці прабіваўся тонкі сорам. Гэтае не сапсаванае яшчэ дзіця Поўначы толькі што адкрыла сабе сэнс прадаўжэння роду, сама спазнала чароўную таямніцу кахання — вечную, ніколі і нікім не разгаданую, не паўтораную.

Яна аж свяцілася радаснай перамогай плоці, шчасця і мук мацярынства, якія ўжо яе чакалі!

9

Сват прачніўся а другой гадзіне ночы.

Прачухаўшыся, шафёр з ванны вывалак вялізны таз, узяў на кухні апалонік ды ўваліўся да п'янных гасцей. Ззвэнгаючы апалонікам па тазе, зацягнуў:

Ой, паслала мяне маці
На гару па глінку-у,
А я ёй пры-не-сла-а
У падоле дзяцін-ку-у!

Ото ж табе, мая мама,
Першая наву-ука-а,
Сядзі сабе за печаю
Ды калы-шы ўну-ука-а!..

— Грамадзяне і таварыши, п'яныя і цвярозыя, усе, усе усе! Слухайце: што вам скажу! Вы пілі, елі, весяліліся, але пара, каб і сумленне ў вас загаварыла — калі яно ў каго ёсць, вядома! Збіраем на развод маладым — хто што дасцы! Можна ў рублях, можна ў аблігацыях, можна і натурай!

Калгаснікі нашай Гродзеншчыны, як вядома, людзі багатыя, а ў наднёманскіх Гібулічах — тым больш. Ад сваякоў у таз паляцел вееры чырвонцаў і дваццаціпяцірублёвак.

— Смялей, смялей! Не саромейцеся! — падганяў сват.

Былыя студэнты з партнёршамі кінулі ў таз тоўсты канверт. Сват бязлітасна вытрахнуў з яго памятыя трох і пяцірублёнкі.

П'янаватай кампаніі зрабілася надта весела і нават — самім медыкам.

Абышоўшы сталы, сват з посудам наблізіўся да цесца маладога. Вясельны гоман сціх.

Прыгроблены чалавек у замусоленым адзенні прачніўся ад філасафічнага самапаглыблення, устаў і хвіліну таптаўся. Тады пра нешта загаварыў.

— Нічога не разуме-ем! — закрычалі госці.

Зяць пачаў тлумачыць:

— Тамарын тата гаворыць, што ўсім, хто прыйшоў уважыць яго дачку і зяця, нізка кланяенца. І што ў яго — шэсць дачок і сыноў. Двоє ўсынавіў ад старэйшага брата.

— І-ёк! І-ёк!.. — пацвердзіла яго жонка.

— Тамара — першае іхняе дзіця. З жонкай яны хочуць, каб не толькі дачка памяняла прозвішча Кальвічанаў на Рачынскую, але каб і шчаслівай была. Вярнуўшыся ў тундру, па традыцыі продкаў, ён ля ярангі паставіць на шчасце Тамары тычку з чырвонай хусцінкай, а ў ахвяру зарэжа самага лепшага аленя. Упалюе мядзведзя ды са сваімі сваякамі наладзіць баль. На пачастунак усім прысутным яны з маці пастараліся прывезці сушанае мяса аленя, каўбасу з яек кайры, сушаную нерпу і рыбу. Жонка зноў заківала галавой:

— Іёк! І-ёк!..

Затым яна ўсхапілася ды пачала з торбы выкладваць прыпасы.

Не спяшаючыся, цесць рассупоніў сваю пузатую торбу і на талеркі з вінегрэтам ды заліўной рыбай ляглі вавёрчыны, пясцовыхі і сабалінья шкуркі.

Па зале прakaціўся ўздых захаплення. На некалькіх хвілін людзей аpanавала здрэнцвенне.

Гэтым часам маці перад кожным госцем клала і клала гасцінцы. Справу сваю рабіла спрытна і гасцінна. У свай расшытай густоўным арнаментам новенькой кухляначцы распрамянёная жанчына тлумачыла:

— Ета рыпа, таварыса!.. Ета нэльма, муксын!.. Рыпа сіста!.. Это сісто, як у балыйса, пана, кусайце іссё!.. Тай пох, пана, тароўя!..

Яе дачка — нявінная, як анёлак, чароўная перла Поўначы — дапамагала. З мілым акцэптом тлумачыла:

— Мяса — не тлуштае! Мой Стась кажа — надта карыснае! Ен любіць з сушонай марошкай і чарэмшай! Калі ласка, паспрабуйце і вы!

Сват уважліва прыглядзеўся да чарнавокай сваячніцы — паружавелай, сімпатычнай, з кося прыўзнятымі ўверх вонкавымі куточкамі вачэй — і з сумам выгукнуў:

— Ты-ы паглядзі-і толькі, што за руса-алка!.. Ты хіба з нёманскай тоні вылезла?! І-ы-ых, палячыцца б у такой дакторкі! Станіслаў, хвалю! Бачу ў табе нашу пароду — і твая, пляменнічак, губа не дура!

Высокі зграбны атлет з апаленым паўночнымі вятрамі тварам, з адкрытым позіркам і перакананасцю, у адказ на слова сваяка толькі бліснуў ва ўсмешцы здаровымі зубамі.

— Распуснік! — з усяе сілы грымнула двумя кулакамі па шыроўнай, як печ, спіне мужа шафёрава жонка.

На Альбіну не зварнулі ўвагі.

Жанчыны раптам спахапліся — які прыстойны іхні малады! Гэта ж каб сабраў лепшых артыстаў з самых вядомых фільмаў свету ды паставіў з ім во тут, побач, то ўсе гэтыя мікульскія, бельмандэ, мастэрэяні, баярскія параўнанні са Станіславам напэўна не вытрымалі б!

На гэты раз медычка зацягнула больш упэўнена. Яе дружна падтрымалі, і ў наднёманскай цішы грымнула:

Мы по-е-дем, мы пом-чим-ся
На о-ле-нях ут-ром ран-ним,
Ты уз-на-ешь Се-вер Даљ-ний,
Я тे-бе дарю-у-у-у-у-у!..

Эмацыйнальны ўздым склынуў.

Усе насцярожыліся, бо паміж маладым, маладой і яе бацькамі ўзнікла перапалка. Цесць, вывалакшы з-за пазухі нейкія паперкі, парываўся аб'яўць яшчэ нешта, а яму не давалі. Жанчынка ў расшытай кухляначцы накрычала на дзяцей, каб тыя змоўклі. Адусюль пачуліся нецярплівія галасы:

— Што здарылася?

— У чым справа?

— Станісаў, калі ты ўзяўся — тлумач!

Нездаволены хлапец агрызнуўся:

— А-ай, няма тут чаго і тлумачыць! Прыдумалі чортве дама што! Такі падарунак нам зусім непатрэбен! Што з ім рабіць у нас, на Поўначы?

Але гаварыць яму цесць з жонкай не далі.

— Тады хай сам і тлумачыць! — раззлаваны зяць паціснуш плячыма ды сеў.

І Мікалай, вылузаўшы з паперак новенькую ашчаднью кніжку, пра нешта загаварыў.

Паступова людзі пачалі разбіраць, што стары кажа. Маўляў, лічыць ён умее толькі да дзесяці, і як называецца лічба, упісаная ў кніжку на імя маладых, прачытаць не можа. Лепш пакажа яе на пальцах.

— Там — о, столькі нулёў! — чалавек з рэдзенькай бародкай растапырыў пальцы.

Дзімка Іваноў нават заглянуў у кніжачку, ад жаху закаціў па-блазенску вочы пад лоб і, хапаючыся за сэрца, разыграў сцэнку страты прытомнасці.

Вясельнікі раптам ацверазелі — бытта ніхто і не піў. А медыкаў — нібы токам уразіла!

Маладыя толькі чыталі ў кніжках, а часам і чулі пра ўдачлівых людзей. І вось убачылі іх на ўласныя вочы. Звычайнія. Цвёрдыя. Упэўненія ў слушнасці сваёй справы. Працавітыя. З якімі грошымі! Але гроши для іх — другараднае...

Як гэтыя людзі прывязаныя да роднага краю! Набліжаецца жудасная для Высокай Поўначы пара: тыднямі іх будуць сячы снежныя віхуры, месяцамі цягнуцца палярная нач, а гэтыя ўпартыя дзівакі нават лішняга дня не хочуць тут затрымашца.

Бацька аддаў дачцэ і зяцю апошнія рублі? Напэўна — не. Купіў бы ладны дом — над Нёманам, ля Чорнага ці Каспійскага мора — і да самай смерці грэў бы сабе плечы на сонцы сярод яблынь, дыняў, вінаграднікаў, пальмаў ці мімоз, забаўляў бы ўнукай. Тым часам што робіць гэты чалавек?

З жонкай заўтра адлятае ў снягі, ільдзіны, вечную мерзлату — да сваіх мяждведзяў, нерпаў, сушонай марошкі і чарэмшы.

Дакладна такі самы і Мікалаеў зяць з яго Тамарай. Ім на сподачку, абмаліваным блакітнай каёмачкай, дараць такую суму, а дзівакі гэтыя шчэ і ўпіраюцца — дакладна, бы малыя, якіх бацькі ўпрошваюць апрануць цяплейшую вопратку, бо на вуліцы марозік!

І ўсе гэтыя людзі ніцма пе рад багацтвам не падаюць.

Трэба было разыходзіцца, але ў гасцей менавіта цяпер як бы прачнулася другое дыханне.

Дзімка Іваноў прыстаяў да ўсіх з падлікам — колькі Станіслаў зможа цяпер купіць «Волгаў» звычайных, колькі — класу «люкс», «Жыгулёў», «Масквічоў»...

Ніхто дурня не слухаў, бо астатніх хвалявала іншае. Усе былі ўзбуджаныя, сур'ёзныя і кожны гаварыў пра сваё. Зараз бытта нагвалт ішоў роздум усlyх, падвядзенне вынікаў усяго жыцця, удакладненне ды прымерванне.

Суседзі Рачынскіх сабраліся ў баковачцы. Сярод іх з захапленнем хтосьці казаў:

— Дзіва з дзіваў!.. Бо каго-каго, а Вэру з яе клышавым Здзісем ведаю аж занадта! Не скажу — абое працаўтыя. І да касцёла кожную нядзелью ходзяць... Але ж і куркулі — снегу зімой не выпрасіш! Унь, на кожным кроку цяпер за капейкі купіш папяровыя сурвэткі, а Вера? Туалетную паперу сыну на вяселыны стол паклала, дзе такое хто бачыў?! Суседку падтрымала.

— І цяпер вы мне растлумачыце: як гэта атрымліваецца, што ў такіх урэдных бацькоў вырастаюць такія фартовыя дзеци? Мы ж усе любім паўтараць прыказку пра яблыню і яблыкі?

Стары Жамойда бытта чакаў такога пытання.

— Ай, файнны хлапе-ец! — падхапіў дзядзьку Юзік. — Шчэ тады я казаў — відным чалавекам стане! А мая Светка? Бывала, спіць, спіць, аж замэнчыцца. Прачнечца, адпачне, нажарэцца добра ды зноў дрыхні!.. Цяпер лётае кожны вечар у рэстараны, выглядае там... А хіба яе дрэннаму я вучыў?

Сынавага цесця і цешчу Вэра ўладкавала ў суседнім пакоі начаваць. Вярнуўшыся на кухню, прыстала да брата:

— Вацэк, ты бачыў, чым іх прымала? Салёнімі гуркамі! Хіба ж гэта добра?.. Ты не мог мне падказаць? У мяне ж халадзільнікі забітыя былі ежай! Нават нераспічатаная бутэлька «Марціні» там стаяла, а ты, нягоднік, што ім падсунуў?

— Сама загадала наліць самагонкі, я і паліў! — пакрыўдзіўся дамскі цырульнік.

— Дурную бабу адразу і паслухаў?!

Але падзеі на вяселлі найбольш разварушылі маладых. Бо так ужо вядзенца, што менавіта ў такую пару найбольш мымарым, каб сябе самасцвердзіць, жыццю надаць пэўны сэнс і кірунак. Не могучы зрабіць самастойна і кроку, хлопцы гэтыя трывадлы цвёрда верылі, што жыць — гэта мець, і цікавіў іх не працэс, а сам вынік. Яны лічылі сябе надта разумнымі, ледзь не ўладарамі свету, аднак сябе ашуквалі, што ўсё ў іх цудоўна.

Толькі ж — самога сябе не ашукаеш!

Пачутае і ўбачанае раптам дайшло да маладых, патрэсла, як выбух. Адразу быльых студэнтаў як магнітам пацягнула да таго, чым жыў іхні калега.

Бытта дагэтуль хтосьці ім не дазваляў, усе абкружылі Рачынскага ды, бы школьнікі бывалага настаўніка, засыпалі пытаннямі.

Ужо крыху прытомлены Станіслаў здавальняў іхнюю цікавасць:

— Працеваць з аднаго боку ў нас і лягчэй — ніzkія тэмпературы, мала інфекцыйных хвароб, а з другога — шмат траўмаў. Працуем, гадзін нікто не лічыць. А ў вольны час? Бяру вуду, лодку ды сунуся на сярэдзіну возера. Адразу акунаешся ў нейкае цудоўнае вар'яцтва цішыні — у абсолютны спакой. Толькі мільгаюць у небе чайкі ды на беразе тырчаць верныя сабакі — вынюхаюць паветра, цярплюва цябе чакаюць... Зі мой часта выязджаем да хворых. Па бязмежнай тундры ляціш на нартах дзень, два, пяць... Навокал завіруха альбо некранутая бель снягоў і — нічога жывога. Месцамі ablізаныя вятрыскамі скалы, там расце толькі лішайнік. Часамі палыхне жывымі каляровымі фалдамі на паўнеба паўночнае ззянне... Бяскрайняя прастора, скок у невядомае, спачатку цябе ап'яніяюць ад шчасця свабоды, затым агортвае безабаронная самотнасць. Ты прапах увесь потам. Так стаміўся, што ные, агнём пячэ кожны твой мускул, кожная твая клетачка. Увесь прамок. А ляжаш спаць — і глядзі, каб чаго не адмарозіць. Памятай шчэ пра ваўкоў — яны так і шныраюць, так і вартуюць...

— І гэта называецца ў іх — жыццё! — у поўнай цішыні, ледзь пе ляскаючы зубамі ад жаху, прашаптала ў суседнім пакоі нейкая кабета.

— Паду-умаеш! — пакпіў Дзімка, бытта яму даводзілася бываць у такіх сітуацыях кожны дзень.

П'яны барадаты юнак, абхапіўшы над талеркамі галаву, прастагнаў:

— О-ой, што-о я на-ра-біў?!. Які-і я ду-уранъ!.. Дзе каньяк?..

Станіслаў нічога гэтага не чуў і не бачыў — ён як бы знаходзіўся ўжо на далёкай зямлі. Свято белых прастораў нібы азарала яго твар. У яго Тамары ўздрыгнулі вейкі, цёмныя вочы загарэліся радасцю, ноздры смешна прыплюснутага носіка затрапяталі, бытта ўжо дыхалі тымі вятрамі, што нясуць вострыя сняжынкі ды хвалі ледзянога холаду...

У такіх выпадках,— працягваў малады ўрач,— знайдзеш у кішэні кавалачак газеты і друкаваныя літаркі здаюцца табе з нейкага іншага свету, а на зямлі жыццё яшчэ бытта і не пачыналася — менавіта табе наканавана лёсам яго распачаць.

Тады душа напаўняецца зноў адчуваннем, што ты тут неабходны. Каравай кажучы, словамі нават нельга ўсяго перадаць — трэ самаму ўсё бачыць і адчуць!

Госці моўчкі глядзелі на Станіслава, бы людзі, што вярнуліся толькі што з доўгага падарожжа па невядомай краіне. А ў доме Рачынскіх бытта штосьці перамянілася ў самой атмасфэры, стала чысцей і святлей.

...У нашым горадзе ў апісаную ноч адбылася падзея не менш значная, чым пуск электрастанцыі, увод у эксплуатацыю завода, адкрыццё яшчэ аднаго інстытута. Прынёманскі хлопец сваім прыкладам уразіў яшчэ не зусім заскарузлыя ад іржы мяшчанства сэрцы, пасяліў у некаторых душах замяшанне, прымусіў задумашца над сабой.

Здарэнне на ўскрайніне нашага горада адбылося няпланавае і без карэспандэнтаў. Няхай жа на ўспамін аб ім застанецца мой рэпартаж, запісаны са слоў удзельніцы вяселля.

ЗАГАДКА

1

Дзіўнае гэта было спатканне. І сёння яшчэ не магу ў ім добра разабрацца. Толькі дай бог памяць, як усё пачалося?..

Канчаўся 1944 год. Выразна блізілася перамога над Гітлерам, і ў людзей нарастаяў адпаведны настрой. А да таго стаяла цёплая восень. І, здаецца, крочыў якраз на абед...

Не, вяртаўся з педінстытута. З яго, напэуна. І хадзіў туды пасля наведання Фарштата — занёманскай часткі горада.

Во, цяпер успомніў дакладна!

Ужо другі месяц працаваў у гарвыканкоме старшим інспектарам сацыяльнага забеспячэння. Як трапіў на такую пасаду? Зусім выпадкова — не стану марнаваць час на тлумачэнне.

У той дзень, памятаю, добра выспаўся. Злётаў нават у лазню, а тады заглянуў у сталовую, паснедаў. Там і на гэты раз палезла са сваім абрыдным каханнем афіцыянтка — мужападобная Нюрка з бародайкай ля кірпата гноса, з пракуранным сіплым голасам. Не хаваючыся перад сяброўкамі, тыкалася мне ў кіцель, скуліла. Паслаў бы яе, куды трэба, але звязвала мінулае, ды такое, што услых не надта каму і раскажаш. Мяркуйце самі.

Зімой у блакаду нас чацвёра пайшло ў разведку. У лесе ўжо цямнела, стаяў туман. Ля вогнішча бачым — грэюцца восем нямецкіх салдат, апавядваюць сабе анекдоты, а карабіны з кароткімі штыкамі — пад сасной.

Нават не згаворваліся.

Калі немцы выбухнулі рогатам зноў, адчайны туляк і мой камузвода Пецька Лісіцын бліжэйшую вінтоўку за ствол ды прыкладам — па галовах! Я таксама хапіў карабін і штыком аднаго, другога...

Трэцяму ўпёрся нагой у жывот, каб выцягнуць штык, і ў гэты момант з сапёрскай лапаткай паддяцеў здаровы гітлеравец. Ен паддятае, а зброя і рукі ў мяне занятыя. «Канец!» — паспяваю падумаць. На шчасце, падскочыла да яго з тылу гэтая самая Нюрка, гвазданула салдата прыкладам па чэрепе так, што абрызгала мяне нечым мокрым.

Немец асунуўся, а я адзеравянеў. Ліха яго ведае, што здарылася: не паварушу ні рукой, ні нагой, ні галавой. Хлопцы падбеглі, штурхаюць мяне, клічуць, пачяшаюць, а я, уталоплены, стаю моўчкі, як слуп. Нюрка прарела ўсіх, выцерла хусцінкай пену з маіх вуснаў, і тут чамусыці я... расплакаўся.

З того дня дзяўчыне здалося, што яна займела на мяне права. Мне ж тыя хвіліны слабасці надга непрыемныя, і кожная сустрэча з ёю злуе. Таму ў сталовай я нават не затрымаўся лішній секунды і на гэты раз. Нюрчына прыставанне пастараў-ся адразу выкінуць з галавы, і мне гэта ўдалося.

На вуліцы зноў адчуў сябе бадзёра, свежа ды ў вітрынным шкле ўбачыў, як мае выгаралыя на сонцы валасы двумя залацістымі веерамі рассыпаліся на бакі. Я любіў сябе такім чыстым і свежым, калі кожная клетачка цела дыхала здароўем, душа лікавала ад лёгкасці, ва ўсім целе панавала прыемная мускульная радасць і за мной азіраліся жанчыны. Фарштат ад педінстытута — добрых пяць кіламетраў, але тады было ўсё роўна крочыць — далёка ці блізка, імчаць уверх ці ўніз.

Адным словам, у той момант перапаўняла мяне маладая сіла і энергія. У той жа час ныла сэрца ды грызла нездаволенасць. Што ж, і на гэта былі прычыны.

На Фарштат хадзіў якраз правяраць заявы сваіх кліентаў, каб выканкомаўская камісія мела падставы прысудзіць прасіцелям пенсіі. Першы чалавек аказаўся ўедлівым інтэлігентам з кароценъкімі вусікамі: да вайны працаваў судовым выканаўцам, а па-мясцовому — «сіквістратаром». Другі — невыразны лысы панок, інспектар магістрата. Яны добра запалі ў душу з даваеннага часу.

Паўпанкі за сваю службу атрымлівалі грошы, якія майму бацьку і не сніліся. Пры тым беспрацоў ды нацыянальным ціску мяншынстваў урад «палкоўнікаў» фактычна трymаўся на гэткіх кітах. Куды заглядваў «сіквістратар», там былі слёзы і гора. І з нашай хаты, за няўплату падаткаў, гэткі ягамосць забраў мяхі

насеннага збожжа, сячкарню, звойцы кужалю ды шаляноўкі, прывезенныя мамай з бежанства.

Мінүу страшэнны землятрус, столькі ўсе перажылі, а гэтых тыпі так нічому і не навучыліся. Падумаць толькі: уедлівы інтэлігэнцік з кароценъкімі вусікамі на Фарштаце і цяпер мне даводзіў, што перад вайнай ніякіх беспрацоўных не было, а — лодыры, якія прызываюцца жыць на дапамогу магістрата, таму работы яны нават не шукалі.

Мяне разабрала злосць. І тут я заўважыў, што знаходжуся супраць будынка, абвітага дзікім вінаградам, дзе па-весенську ўжо цвиркалі мільёны вераб'ёў. Гэта і быў пеяднстытут.

Прачытаў аб'явы аб прыёме. Ці не паступіць у яго? Да настаўніцтва не цягнула, але ўсё ж такі — якісьці ратунак.

Прайшоўся па калідорах пеяднстытута.

Замест выбітых шыбаў — фанера. Так пякло сонца, а ў будынку — сцюдзёна, сыра. Вырваныя з сыштка ды прычэпленыя на «жывую нітку» паперкі з аб'явамі пра сходы, пасяджэнні, згубленыя кніжкі і абмен падручнікаў.

Заглянуў у аўдыторыю.

Хударлявы чалавек з ордэнскімі планкамі на выщвілай гімнасцёрцы чытаў з-за кафедры лекцыю. Перад ім — паўтары сотні студэнтак. Усе гладкія, сытыя, дагледжаныя, з моднымі прычоскамі, у шыкоўных, накінутых на плечыкі, летніх палітонах. Рабілі выгляд, што слухаюць лектара, а на самай справе вязалі сабе світэры і панчохі, нават вышывалі, чыталі раманы. У крайній студэнткі на рукаве — вузенькая стужка з чорнага шоўку...

У мяне кепскі настрой — ўсё бачу ў крыўым люстэрку.

Ага, менавіта ў такіх цэлага паўгода жыў мой камузвода ў сорак другім. Сям'і, што яго хавала, жонка Пятра Лісіцына плаціла па цвё рдай таксе—100 марак у суткі. Кабеціна жабравала, клянчыла перад знаёмымі і незнёмі, аж на сценку лезла, каб дабыць праклятых «рэйхсмаркі», а для гаспадароў — бізнес. Затое — унь які габардзін на іхніх дзецях, якая сытасць, які шык. І чорная стужачка, напэуна, з-за таго, што сваячніца студэнткі памерла ў ложку сваёй смерцю...

Дырэктар інстытута (тады называўся так рэктар) ахвотна мяне прымаў на першы курс без экзаменаў. Сеў я пісаць заяву, а ён, узрадаваны, даваў першае заданне: зняць з лекцыі дзяючыя ды ехаць у лес па дровы, каб было чым зімой паліць інстытуцкія печы. Тут я ўспомніў паненак у габардзіне ды жахнуўся: мець справу з такімі фіфамі? Лепш павесіцца.

Крохыў я з інстытута сам не свой. Цярпець не могу лініі найменшага супраціўлення. Па натуры я такі, што самая простая проблема здаецца мне складанай, а складаная — простай.

Люблю прымаць выклік лёсу, мэты ставіць перад сабой бытта недасяжныя — каб аж вочы на лоб лезлі ад натугі, ныраць у невядомае, гарэць рызыкай: тады адчуваю раскошу, не параўнаную ні з чым.

Яшчэ зусім нядаўна ўсё гэта я меў.

У партызанах кожны дзень, кожную хвіліну рабіў, што прагнула душа. Сам сябе ставіў у сітуацыі, якія напаўнялі дрыжыкамі страху, рызыкі ды творчага гарэння. Мяне, камандзіра атрада, мучылі праблемы, якія вырашаць выпадала толькі самому. Ламаў галаву, дзе лепш падвартаўца ворага, куды ўцякаць пасля засады, як закласці міну, як перавалакы ад хутара Урублеўскага цераз шашу снарады, не трапіўшы на правакатарапа, дзе скаваць людзей і здабыць для атрада мяса, дзе тримаць, каб не сапсавалася, як улагодзіць хутараніна дзядзьку Салвеся за боты, што ноччу хлопцы забралі ў яго Нінкі; гадаў, ці не адсырэлі патроны — сувязны ўчора прывалок, а мы іх не праверылі; калі вёў хлопцаў ноччу праз незнамы лес міма гарнізонаў, такое бывала напружанне, што ўва мне абуджаліся інстынкты першайтнага чалавека. Ха, узнікалі нават праблемы інтymныя. Жанілі маладую пару, а назаўтра нявеста мне і заяўляе:

«Камандзір, мы развязліся. Інвалід. Асколак яму... Дзяцей з ім быць не можа, а муж такі мне непатрэбны. Як цяпер нам сустракацца ў адным атрадзе?..»

А зараз ад мяне — інспектара сацыяльнага забеспячэння — усяго і патрабуецца: зайдзі да незнамага чалавека, паглядзець, як жыве, заяву яго падышць да справы і, бы кажуць бюракраты, даць паперкам ход.

Не мужчынская гэта справа — так і дзіця зможа. Сваё партызанства ўспомніў як знаходжанне ў раі. Не хапала сілы волі, каб пераадолець у сабе нейкі псіхалагічны бар'ер ды вярнуцца, нарэшце, на службу.

Ужо каля самага гарсабеса прыпыпіўся. Пачаў сябе касціць: які ж я дурань — не падаць заявы ў інстытут?!

Вярнуцца?..

Рассеяным позіркам прыглядзеўся да незразумелага слова, выведзенага лацінскім літарам і «Geope».

2

Да мяне дайшло толькі цяпер: такое «Geope» побач з парадкавым нумарам стаць на кожным гарадскім доме. Што б гэта азначала?

Якраз у той момант і падышла яна.

Я нават не заўважыў, адкуль узялася. Згледзеўся, калі побач маячыла ўжо сінявокая асоба — стройная, высокая,

далікатная ды ў лёгкай, як вэлюм, сукеначцы. Яна прыязна на мяне паглядзела, нібы сказала: ты даўно мяне чакаеш? А вось ужо і я! Дачакаўся, родненькі!

— Гэта — знак гарадской управы! — добразычліва растлумачыла. — Яшчэ ў чэрвені 41-га, толькі ўвайшоўшы ў горад, немцы на кожным будынку паставілі шыфр — каб ніхто, барані бог, не сумняваўся, што дом належыць Трэцяму рэйху!

— А-а?!—усміхнуўся я літасціва з недарэчнай гаспадарлівасці гітлераўцаў, і дакладна такую самую ўсмешку ўлавіў і на яе вуснах.

Гэта нас зблізіла.

— Горача сёння! — паспачувала.

Толькі цяпер спахапіўся — у цёмным мундзіры нямецкага чыгуначніка, у суконным афіцэрскім галіфе ды хромавых ботах з халявамі да калені мне сапраўды горача.

Ішлі мы далей. Размаўлялі. Я ўсё больш трапляў пад уплыв ёе чарапаў.

Гаварыла яна шчыра, даверліва. Мімаходам паведаміла, што пражыла тут акупацыю.

І не заўважыў, калі і я — маўклівы па натуры чалавек — вельмі праста паведаміў ёй, хто я, што іду з пе дістытута. Яшчэ расказаў пра ўбачанае ў аўдыторыі і нават — пра перажыванні жонкі Лісіцына. Як перад сябруком, здзвіўся:

— От фокус: нават такая небяспечная справа, як хаванне, арганізавана была па прынцыпу куплі-продажы!

Абаяльная спадарожніца падхапіла:

— О-о, той, хто заплаціў, мог быць упэўпены: пракормяць, умоўлены тэрмін прахаваюць ды паліцыі цябе не выдадуць!

— Прыстойнасць буржуазнага гандляра?

— Гітлераўцы расстрэльвалі і за такое хаванне, — заўважыла яна, адчуўшы маю варожасць да мяшчан. — Не трэба так вінавацінъ студэнтак і іх бацькоў. Школаў нашых не канчалі. Вайна для іх пачалася на два гады раней — немцы тут бамбілі яшчэ ў 39-м. Выглядываюць прызываіта? Бо ў горадзе нязначныя знішчэнні. Перад вайной дзесяць працэнтаў тутэйшага насельніцтва былі немцы, таму горад і ўцалеў. Склады нашыя гараджане развалаклі па дамах — вайсковага добра хопіць ім яшчэ не на адзін год. У магістрацкае кіраўніцтва вербавалі з мясцовых арыйцаў, а яны, як ні дзіўна, стараліся людзям нават дапамагчы, таму гараджане сапраўднай бяды не ведалі. У беларускіх гарадах цяпер — руіны ды нэндза, а ў нашым гарадку — адносны дастатак, студэнткам наўме нават прычоскі і моды.

Яшчэ з першых яе слоў заўважыў — прыезджая, і, напэўна, ёй тут было не соладка. Тоё, пра што зараз рассказала,

выдатна ведаў і я, аднак нейкая зацятасць не дазваляла ўсё гэта прызнаць. Выгароджаючы мясцовых аднагодак, незнаймая паказала, якая ў яе спагадлівая да людзей, чулая на справядлівасць і праўду душа.

Зусім маладая, а куды больш разумнейшая і дарослая, чым я. Так і пацягнула пад яе апеку. Адначасна дзесяці на краі свядомасці здзейнічаў, набыты ў партызанах, рэфлекс хваравітай асцярожнасці і недаверу. Я слаба падумаў: хораша гаворыш, але ж ці не закончыла і ты школу дыверсантаў у Беластоку, бытая Рыжая?

Год таму назад у Налібоцкую пушчу прыйшла з гарнізона і здалася нам краля. Першым яе ўбачыў Лісіцын ды, здзіўлены, далахіў:

«Ну і ну! На такую нічога кепскага нават не падумаў бы, а каб у горадзе знячэйку наступіў на нагу, не ведаў бы, як прасіць і прабачэння!..»

Паўзірацца на шпіёнку пабег і я.

Яна мела доўгія рудыя валасы, цёплыя зеленкаватыя очы, чуллівы рот ды даволі інтэлігентны твар, трymала сябе незалежна і горда. Да вайны скончыла нашу дзесяцігодку, затым трох курсы інстытута і — на табе, яшчэ і выпускніца нямецкай спецшколы. Паспела ўчыніць партызанам не адное свінства. На днях выдала нашага радыста, які збіраўся асталявацца ў гарнізоне...

Да суда трымалі яе ў партызанскай лазні. Там адбылася ў нас наступная размова:

«Ну, зараза, загубіла Віцьку?!. Але ж чаму, скажы, прыйшла сама ў Налібокі і здалася? Няўжо, думаеш, памілууюць?»

Прыгожая вядзьмарка пагардліва змерала мяне вачыма:

«Што ты, хлопча, ведаеш пра жанчыну? Зрэшты, калі так хочаш, слухай.

Закаханага радыста прывяла я, бы дурачка, у гарнізон і шапнула начальніку паліцыі — Кавалевічу. З ім кантактуюм паўгода. Выклікаў ён сваіх апрычнікаў, радыста звязалі ды — у гестапа. Вярнуўся потым Кавалевіч, аб'явіў: «Не згаджаўся твой трафей з намі працаўца, прыдушылі яго, канец!.. Потым пакажаш, дзе схавана рацыя, а зараз — гульнём!» Сам расправімнёны, шчаслівы, з дзвіюма сумкамі бутэлек і кансе рваў: якраз збіраўся ў адпачынак...

Цэлую ноч пілі мы французскі лікёр, і ён мяне слінявіў.

Раніцой прачынаюся, а гэтая свіння — храпе ў мяне пад пахай. Успомніла нашага культурнага хлопчыка, размову з ім падарозе з Налібокаў, яго наіўную закаханасць семінарыста, прыпомніла ўсё сваё мінулае — і стала сама сабе агіднай.

Прыдумала сабе кару: загінуль менавіта ад сваіх ды так, каб мае паганыя вочы гэтую смерць да апошняга моманту назіралі.

Заўтра — трывалік. Ведаю, нават кулі пашкадуце смярдзючай падле. Перад атрадамі на паляне маю галаву пакладзяще за кудлы па пень і — сякерай! Але ж я гэтага вартая».

«Гм, калі адумалася!.. Кавалевічу б хоць яду падсыпала!»

«Залёгкая для вылюдка такая смерць! Уцякла з гарнізона да вас — і СД напэўна з ім зрабіла тое самае, што з вашым Віктарам! Кавалевіч чакаў якраз адпачынку — ха, водпуск яго пагарэ-эў!..» — ад злоснай усмешкі зялёныя вочы і белыя моцныя зубы бліснулі такім помслівым здавальненнем, што мне зрабілася нават страшна.

Трагічную гісторыю з Рыжай, як сумны жудасны сон, прыпомніў я мімаходам і толькі для парадку, бо немеў ужо сілы вырваца з-пад абаяння незнаёмай ды толькі сябе слаба пацешыў: чым цяпер рызыкую? Людзі павінны адны адным верышь, інакш — што ж яны за людзі?

Размаўляючы са мной, спадарожніца ўсміхалася не так вуснамі, як усім нутром, і было такое адчуванне, што ведае ўсе мае турботы, шкадуе і то іцы для мяне гаючыя лекі, а паміж намі няма ніякіх перашкод сарамлівасці, якія я заўсёды адчуваў паміж сабой і жанчынамі.

Незнаёмая мела хвалістыя свистла-русыя валасы, гладкі лоб, белыя, як светлыя фасолінкі, зубы, далікатную скру на твары і моцнай шыї ды жывыя сінія вочы. Яна аж ззяла сваёй жаночай плоццю. Такіх прывабных жанчын я не спатыкаў і толькі здагадваўся, што недзе, напэўна ж, існуюць, ды падсвядома іх чакаў. Адчуваючы сябе вахлаком, меў толькі адно жаданне: не спужаць гэты цуд.

Мы ўсё ішлі. Не памятаю, пра што далей гаварылі, бо не гэта было важным. Самае галоўнае — яна не зводзіла з мяне ласкавага позірку, які і далей меў дзіўную ўладу. З прамяністых сініх вачэй на мяне ішло жаданае цяпло, у голосе адчувалася ласка, ад чаго аж замірала маё нутро. Было ўражанне, што два месяцы інспектарства, гады партызанства, ўсё жыццё чакаў я менавіта гэтай інтанацыі голасу, прамяністай ласкі гэтих мільных вачэй і рос для спаткання менавіта з гэтай асобай у светлай сукеначцы з васількамі: для яе зараз я — нявольнік, гатовы на ўсё.

Яшчэ гадзіну таму скажы мне хто, што я, прайшоўшы агні, воды і медныя трубы, імгненна закахаюся, бы той самы семінарыст у асобу, якой нават і не ведаю, — я б пасмияўся. А вось, не бачачы ўжо нават белага свету, за такой незнаёмкай ішоў, поўны радасных дрыжыкаў і шчаслівага чакання.

І сілай, бывала, мяне не завалачэш на кватэру да дзяўчыны. На гэты раз без супраціўлення пайшоў нават да незнаёмай. Крочыў, бытта мяне туды нешта гнала, бытта баяўся спазніцца.

Жыла яна ў глухой вулачцы са старымі мураванкамі. Таў-сцёрныя сцены, невялікія вокны. Тры пакоі з шыкоўнай мэбллю. На сталах, століках, камодзе і этажэрках — сурвэткі са сланамі і вазамі, у іх красаваліся півоны ды парыжэлья лісты клёна.

На кватэры мы засталі нейкага старога, і мая спадарожніца разгубілася. Але толькі на секунду.

— Сядайце, калі ласка!—гэтаک жа прыязна запрасіла мяне, падаючы табурэтку, а яе добразычлівая ласкавая ўсмешка мяне пакарыла яшчэ раз, і я зноў адчуў, што паміж намі няма ніякіх бар'ераў.

— Дзякую...

У суседнім пакоі нізкарослы стары спрабаваў напяліць накрухмаленую кашулю ды нязграбнымі пальцамі зашпільваў пад барадой прыстаўны каўнерык. Чалавек меў зморшчаную шыю і сухі кадык, які бывае ўжо ў пяцідзесяцігадовых і нездаровых мужчын. Убачыўши мяне, стары насыржыўся. Я ўсё знаходзіўся пад уплывам чарапіцы незнаёмай, і прысутнасць дзядзькі яшчэ да мяне не даходзіла.

Сімпатычная спадарожніца пасадзіла мяне сярод пакоя. Нічога не кажучы, пайшла да акна ды рассунула гардзіны. У гэты момант дзядзька гукнуў:

— Люся, зашпілі!

Толькі цяпер у маёй партнёршы мільгануў на твары цень нездавальнення. Яна нібы зняла з твару павуцінку ды ўспомніла: а, гэтая ж зараза тут! — ды пайшла да яго. Было такое ўражанне, бытта нам папсаваў хто чароўную песню. Агарнула трывога.

Цяпер са сваёй табурэткі, не падымаючы нават вачэй, адчуваў я кожны рух незнаёмага.

Каўнерык яго толькі што накрухмаленай кашулі чапляўся спецыяльнымі гаплючкамі. Мне вядома гэтая сістэма. Дробныя панікеліянія штуковінкі і маладымі пальцамі не надта хутка зачэпіш, а для смарчка з яго грэбзамі — цэлая праблема. Але да яго лёгка падышла мая спадарожніца, дакранулася да металёвых бліскучак — і чалавек ужо ўзяўся завязваць гальштук.

«Хто гэта? — губляўся я ў здагадках. — Няўжо — муж?!. Не-е, застары для такой!» Аднак...

Дзе тады ў іх ложак? У тым пакоі — канапа. Адна? Толькі адна, здаецца. Невядома, ці рассоўваеца... У трэцім пакоі — піяніна, шафы з кніжкамі...

Усё незразумелае. Ясна адно — хто тут гаспадар. Пакоі цяпер здаліся надта чужымі і непрыемнымі. Іх перапаўняла масіўная мэбля ды чырвоныя дываны. Яшчэ я адчуў нагамі — дываны ляжаць на падлозе ў некалькі слоў. Выглядала на тое, бытта людзі звалаклі дабро ў трыв пакоі, покуль пераехаць на новую кватэрку, такяготрымалі.

Гаспадыня вярнулася да мяне ўжо як бы меншая ростам, паблеклая, і ў ёй бытта выключылі тое самае чароўнае свято. Адразу са мной загаварыла. Зноў гаварыла так, бытта нас не слухаў нікто трэці, як бы спяшалася выкласці. ўсё, што накапілася на душы.

Неўзабаве я і даведаўся: яна — жонка савецкага лётчыка. Пажыла з мужам усяго трыв месяцы, ды лейтэнант загінуў у першы дзень вайны, калі на аэрадром за горадам паваліўся «месеры». На гэтай кватэрке і праіснавала акупациі: цярпела, выкручвалася, рабіла, штомагла.

— А-а!.. — як мага больш спачувальна пашкадаваў я хлапца, недзе свайго равесніка. — У паветраным баі загінуў?

— Нават падняцца не паспей!. Тады мала хто ўцалеў з лётчыкаў. Вельмі ім не пашанцавала. Узлётную паласу разбамблі і расстрэльвалі лётчыкаў ды іхнія машыны, бы на палігоне. Супрацьпаветраная абарона мела шэсцьдзесят чатыры ствалы, але снарадаў — на дзве гадзіны. З шостай раніцы дваццаць другога чэрвеня фашысты ўжо лёталі, як хацелі.

Па яе суму, лёгкасці, з якой вымаўляла тэрміны, што мелі сувязь з авіяцыяй ды супрацьпаветранай абаронай, было відаць — у гэтым маладзічка ведала толк, хвалюе яе гэта і цяпер.

Покуль мне так апавядала, малы і зморшчаны дзядзька ў суседнім пакоі пррабурчаў чагосыці другі раз. Агрэгутая горкімі ўспамінамі, маладзічка яго не чула. Чалавек павысіў голас:

— Людміла, глухая? Мы — познімся! Толькі тады яна пакорна пайшла.

— Хочаш, каб пра ўсё расказаў? — напаў ён ужо ўпэўнена. — Гэта — мо-ожна!

Асмялеўшы, гаспадар цяпер клікаў Людмілу часта: прынясі тое, прынясі гэта, ідзі і патрымай, вазьмі і голку. У голасе яго ўсё мацней і мацней чуліся ноткі абуранай нездаволенасці, ад чаго маладзічка панікла зусім.

А мне зрабілася ніякавата. Прыйшлі на памяць першыя месяцы акупациі.

У акружэнні тады заставаліся нашыя байцы, і разбітныя ўдовы лавілі момант — прыдбалі сабе прымакоў, часта — на шмат гадоў за сябе маладзейшых, яшчэ і адукаваных. Якія тады казусы не здараліся!

Перада мной выпадак, дзе ўсё — наадварот?! — кранула здагадка. Жонцы савецкага лётчыка не так было проста ў горадзе ўтрымацца. Гэта яе мецэнат? Мажліва, яшчэ і з мясцовых немцаў. З тых, што унь і зараз у кіёску просяць «Neues Deutschland».

У суседнім пакоі стары смарчок зноў нечым выгражайцца, а я сядзе ў, як на гарачай патэльні. Чакаў, калі яна не выцерпіць здзеку ды пакліча мяне на падмогу, альбо павысіць голас на гэтага куркуля, каб можна было заступіцца? Мажліва. Але прычыны ўмішацца так і не надарылася: новая знаёмая стала зусім ціхай ды пакорлівай.

І вось настай момант, калі я цалкам прачнуўся ад салодкага сну ды зразумеў, хто ў доме гэтым лішні. Давялося ўстаць і, нічога не гаворачы, накіравацца да дзвярэй.

Ніхто мяне не затрымліваў. Яна не выйшла нават з другога пакоя, каб правесці.

4

На работу я ўсё не вяртаўся.

Расстроены ўпічэнт, даходзіў ужо да ракі, калі раптоўна ўзнялі вэрхал зеніткі. Да поручняў моста збягаліся людзі, задзіралі галовы. Нямецкія самалёты?! Толькі цяпер спахапіўся: фронт жа за Нарвай — усяго сто дваццаць — сто пяцьдзесят кіламетраў адгэтуль, дзівіцца якраз трэба з таго, што да сённяшняга дня яны над горадам не паказваліся.

Задраў і я галаву ды паўзіраўся, што дзеецца наўкола.

Па небе нейкімі зігзагамі, бытта яго тузалі за вяровачку, насіўся разведчык — высока, кіламетраў з пяць. Вакол самалёціка рваліся снарады. З-за адлегласці выбухі здаваліся маленькімі крупінкамі, бы галоўкі ад рассыпаных запалак, затое натыкана было іх у нябеснай сіні — сотні. Што ж, цяпер немцам не чэрвень сорак першага, зеніткы снарадаў мелі ўдосталь, а страляла па іх добрая сотня «ствалоў». Нават здзвівіла: дзе ў нас зеніткі стаяць, іх жа, здаецца, і не відаць было.

За вайну я прызывицца да нямецкіх самалётаў і да таго, як нахабна ды бяспечна шпарылі яны па простай лініі, куды хацелі. Каб змыліць зенітчыкаў, гэты «месер» вярцеўся між выбухаў, як вужака на гарачым прысаку. Аж пацешна было глядзець на прыщінугата ворага.

Знатоўпу ад поручняў нейкі вайсковец пажартаваў:

— Перадсмяротны танец Тамерлана!

Усе зарагаталі.

Ад шчырага сэрца рассмияўся і я.

— Во, во! Нашыя сыны недзе ў Прусіі кроў праліваюць, а гэткі малады гіцаль схаваўся тут ад вайны, бабскіх сукенак

трымаецца ды яшчэ смешачкі сабе строіць! — праказала абураная кабета сяброўцы ды апякла мяне злымі вачымі.

Пакрыўдзіца я і не думаў, бо яе разумеў. Але стала непрываемна.

Ад моста пакроучыў я ў ваенкамат. Там адмовіўся ад брані і атрымаў накіраванне ў Бабруйскі запасны полк.

5

Вечарам таго ж самага дня таварняк, прыстасаваны для навабранцаў, вёз мяне ў Бабруйск для абмундзіравання. Не цярплява ўзабраўся я на дашчаныя нары і лёг побач з такім ж, як сам. У патыліцу нешта муляла.

Ага, Нюрчын падарунак!

Нейкім чынам дзяўчына даведалася, што адпраўляюся на фронт, і прыперла на вакзал вузел з харчамі. Зараз прыйшла на памяць яе брудная хусцінка, якой калісьці вышірала мне вусны. І я з гідлівасцю штурнуў вузел на пустыя дошкі. Хутчэй засунуў рукі пад галаву, задумайся.

Мяне чакала яшчэ паўгода вайны, раненні і смерць блізкіх, але не гэта лезла ў галаву. Не давала спакою загадка з незнаемкай.

Мяне мучыла — аж разрывала, пытанне: хто яна?

Чаму на вуліцы была такая адважная, а гэтак панікла дома? Калі мы зайшлі, яна ані крыху не здзівілася, застаўши гэтага дзядзьку. Не выказала нездаволенасці яго прысутнасцю яшчэ некаторы час. Выходзіць, ён для яе нечаканасцю не быў. Дык у чым справа? Не ставіла яго ў грош. Тады чаму такая перамена адбылася пад канец?

Кім для яе тып са зморшчанай шыяй і сухім кадыком?

Навошта вяла мяне дадому, калі быў там гэты язвенік? Я навязаўся і ёй не было куды дзяўцацца? Не, яна ж — запрасіла, у абаіх атрымалася ўсё натуральна...

Чаго смарчок часта так яе клікаў. Абяцаў грошы, гразіўся, каб не размаўляла са мной, бо скампрамятуе — расскажа нешта пра яе? Што ён тайў?

Людміла — прадажніца, бы Рыжая з Налібокаў?

Мне было ўсё роўна, што б ён ні сказаў: усім сваім нутром я прагнушы яе.

Калі я пакідаў іхні дом, так быў усхваліваны і агарашаны, што не здагадаўся нават зірнуць у другі пакой. Цяпер здалося: я скасіў туды вочы ды ўбачыў, як яна, бедная, кінуўшы прышываць нешта на старым, зірнула на мяне з такім жалем, што, каб не прышчаміць яе жаласлівага позірку, я пакінуў пасля сябе дзве ры прыгадчыненымі.

Зрабілася надта шкада лётчыка, і падумалася: эх, уваскрасіць бы яго ды паказаць хоць адну сцэнку з нямецкім разведчыкам над мостам — лейтэнант бы гэта ацаніў! Агарнула нецярлівае жаданне — дапасці да перадавой ды выдаць гілерраўцам і за пагібель лейтэнанта, і за Людміліна ўніжэнне.

Аж поезд захацелася падагнаць.

Неўзабаве перада мной паўсталая малаяунічая сцэна. У званні капитана, з поўнымі грудзямі новенкіх ордэнаў і медалёў, вяртаюся я з фронту ды знаходжу ў цеснай кватэры на ціхай вулачцы абаяльную асобу ў лёгкай і светлай сукеначцы. Яна бязмерна радуецца, а я зноў акунаюся ў промні яе ласкавых сініх вачэй, якія верна чакалі мяне да канца вайны, а я выглядаў іх праз усё жыццё.

РАЗМОВА АБ ТВОРЧАСЦІ

1

Ішло пасяджэнне творчых сеансаў.

У першым радзе сядзеў якісьці хлапец — шчуплы і хілы, з рэдзенкімі вусікамі. З адной кішэні яго джынсавага касцюмчыка звісалі, зачэпленыя дужкай, супрацьсонечныя акуляры, а з другой — блішчай цэлафан ад пачкі цыгарэт. На трывану па чарзе ўзыходзілі паэты, празаікі, драматургі, рэжысёры, а юнак іх не слухаў. У прэзідыуме я адчуваў на сабе яго настырны позірк і западзорыў — на форум госьць з'явіўся толькі таму, бо штосыці яму ад мяне трэба.

«Ладна, няхай сядзіць, абы не перашкаджаў!» — адзначыў я сам сабе між іншым, бо якраз выношваў дзве «нівыдуманыя гісторыі».

Надта падбівала кінучь сход, вярнуцца дамоў, адключыць тэлефон, сесцыі за стол ды, агорнуты прыемнымі дрыжыкамі, выкладці апавяданні на паперу. Столкі думаў над абедзвюма тэмамі, што гісторыі вырысоўваліся з дробнымі дэталямі. Для іх нават назвы ўжо знайшліся.

Апавяданні павінны выглядаць прыкладна так:

ВЫРАДАК

Позняя восень. Світанак.

Брыду цераз лужы глухой вулачкай, а ўперадзе — двое невысокіх мужчын. Іхняя гутарка здаецца цікавай, і я напружваю слых. Старэйшы мужчына пытаецца:

— Гэта сюдой ты на работу дабіраешся?

— Ак!.. — неахвотна кідае маладзейшы, думкі якога, відаць, заняты больш важнай справай.

— Кожны дзень... Акрамя нядзелі... Ага, у вас цяпер і ў суботу зрабілі свята!

Мы ж не такія дурні, як вы, каб яничэ і ў суботу ўкальваць! — абураецца малады.

Па контурах постацей, па інтанацыі галасоў здагадваюся: дзядзька з вёскі прыехаў да сына ў госці і, поўны набалелай бацькоўскай настальгіі, праводзіць наследніка на змену. Па якімсьці законе індукцыі сэрцаў адчуваю, што ў старога на душы.

Сцішваю крок, сачу больш уважліва.

Вось дзядзька кранае пальцамі дошкі ў высокім плоце, азірае другі бок вуліцы ды цешышца, што гэтыя плот і домікі з прысадамі яго наследнік бачыць па некалькі разоў у дзень, удыхае гэтую атмасферу...

На памяць прыходзіць «Амерыканец», празваны так на вёсцы за тое, што ў часы Пілсудскага ездзіў у ЗША шукаць долі. Аднойчы ён гэтаксама гасціў у нашым горадзе. Спакаішы земляка ля касы вакзала, я пацікавіўся:

— Як уладкаваўся ваш Віктар?

— О-о, пашыхаўала яму! — з гордым здавальненнем праказаў чалавек. — І работа файнайа, і трохпакаёвая кватэра, бы ў Амерыцы з выгодамі — ваннай, га-рачай вадой, аж двума бальконамі!.. І нявестка — кабета памяркоўная, мне спрыяе. Ды адчуваю сябе тут у вас вельмі нязручна. Найгорш, нужнік дома — не могу прызывычацца, хоць трэсні! О, і ты, бы мой Віктар, рагочаць. А пабудзь у маёй шкуры!.. Выйду пауляць на падворак, захочацца да ветру, а вакол ні прысадзя, ні кустоў, ні хлеўчыка — адны клюмбы з кветачкамі ды голы асфальт! Зноў бяжы на кватэру, дзе ўсе тыя дываны і крышишталь, бліскучая мэблі ды кніжкі, зноў вартаўй, бы той злодзея, калі нявестка выйдзе, каб шмыгнць у сарыц. Каб яно згарэла, цьфу!

Яничэ іншых назіраў у парку.

Прыгорбленыя жыццёвымі нягодамі два селяніны ў простых куртачках піхалі каляску. Відаць, маладога і маладой бацькі прыехалі да дзяцей у госці. Бабулі адправілі маладажонаў на работу, пачалі пячы ды смажыць, а ўнучку на пару гадзін даручылі сваім мужыкам. І вось маленёкі анёльчык з сосачкай у роціку спаў, а не старава яничэ дзяды памаленьку і згодна крочылі па жіровай дарожцы ды прыглушана гутарылі. Да гэтых не трэба было падкрадвацца, вядома — гутарылі пра жыццё-быццё, прыкідвалі леташні ўраджай, меркавалі, якая ідзе зіма, абураўліся распуснікамі і парадунойвалі сваіх старышынъ калгасаў. Рукі мужчыны мелі закарэлія, з нягнуткімі пальцамі, думкі — ясныя, вочы — сумленныя...

І дзядзька, што праводзіў на працу сына, і «Амэрыканец», і дзяды з каляскай, мабыць, носьбіты народнай сумленнасці, векавога вопыту: менавіта на такіх трымаецца наша зямля.

...Тым часам у сырым пайзмроку, на глухой вулачцы чалавек перада мнай дапытваўся ў сына:

— ЯНА і дзіця сюдэй водзіць у садзік?

— Ак!..

— Цяжко, беднай, брысці тут з малым! — уздыхнуў стары.

— А возік на што? Спецыяльна купіла — цэлую палучку ўбухала!

— Што тут — возік твой, булавешка, калдобін унъ прорва!

Сын нецярпліва кінуў:

— Ак!..

Я мужчын абагнаў. Заглянуў ім у твары і жахнуўся.

З вясковым дзядзькам крочыў малады гіцаль з даўно не голеным тварам. Вечарамі ля нашага пад'езда гэты тып заўсёды выпрошае ў прахожых трывцаць капеек ды арганізоўвае «на траіх». Не разабраўшыся, аднойчы запыніў з сябрукам і мяне, сунуў пад нос бутэльку, шапніў:

— Трэцім — хочаш? Давай рубель!

— Так у вас жа няма шклянкі! — схітраваў я.

— І-ых, велькі пан! Навошта яна?! Па восем булек на горла!

— ?!

— Нікому не будзе крыўдна, праверана жалезна: у бутэльцы — двацаць чатыры булькі!

А вось зараз ён на бацьку бліскай шалёнymі вачыма, са злосцю нешта бурчаў, а ўсё яго птуро займала адно: як адвязацца ад спадарожніка ды пахмяліцца.

ПРЫСТАСАВАНЦЫ

Вечарам выхапіў я з рук нявесткі вядро са смеццем ды павалок на двор. Сынава кватэра — на ўскрайніне Сухумі. Колькі гасцюю ў яго, а ніяк не магу насыціца экзотыкай, заўсёды радуюся, калі надараеца магчымасць зірнуць на дзіўны свет яшчэ з аднаго ракурсу.

І вось я ўжо імчаў па тунельчыку з вінаграднай лазы, пранізанай месячным серабром, прагна лавіў лёгкі гул марскога прыбою, нахабны крэкат пайднёвых жабай ды сухі трэск лісточкай бамбуковага гаю (на Свіцязі дакладна так шуміць трывснёг!).

У канцы вінаграднага тунельчыка — жалезнай скрынія, залітая святлом месяца. Я ўжо развярнуўся, каб перакуліць вядро, і абмёр: з گрукатам цяжкім на мяне ляцела якаясьці жывёліна. Я мігам апінуўся за скрыніяй і толькі цяпер разгледзеў, што прэцца не слон, не тыгр, а ўсяго — карова.

Дабегши да скрыні, красуля ўзняла пысу. Іскрыстыя ў свяtle месяца мокрыя слепакі жывёліны ўзглянулі на мяне лісліва, з нямым пытаннем: «Ну, ну, а ты што мне прывалок?» Сухумскіх кароў даводзілася назіраць амаль круглы год, і я заўсёды ламаў галаву: тутэйшыя рагулі такія гладкія, а дзе знаходзяць траву на курорце, дзе іхня гаспадары трываюць для быдла корм, дзе яго хлявы? Калі ж красуля стала ўпэўнена і са смакам аплятаць мае камякі паперы з лупіннем арбуза, я анямеў ад здагадкі.

Ніхто тут іх не пасе, не будзе ім хлявоў, не закладвае сіласу. І гэтая рагуля ў спёку зашывалася ў кіпарысы ці бамбук ды жавала сабе жуйку (гаспадыня там яе і дайла), а рана і вечарам выхадзіла да жалезных скрынь вартаваць. Людзі на сметнікі вывальвали тут столькі добра, што карове на харчаванне хапала аж занадта. Не раз я заўважаў, як іншая рагуля потым з прыемнасцю хрумстае яшчэ старыя часопісы, газеты дакладна так, як яе беларуская аднакроўніца, наладаваўшы ў вантрабу з паўкошыка бульбы, напіхвалася яшчэ пустой саломай.

Памяць падказала другое падобнае дзіва. Польскія сябры павезлі мяне ў Кентышын паказваць «войчае логава» Гітлера. Па дарозе я прыгледзіўся да палёў былой Усходній Прусіі, адкуль ішло да нас столькі бед. Зараз перада мной прасціраўся мірны, спакойны край. Толькі што скончылася жніво, і трактары арагі поле. Па свежай скібе лазілі чароды птушак, чым палі напаміналі нашыя палеткі, мажліва, з адной розніцай: за плюгамі тут увіхаўся яшчэ і белья птушкі — няйнаки, чайкі заляталі з Балтыкі.

Прыгледзеўшыся да чужых палёў лепиш, я неўзабаве зрабіў адкрыццё: божа мілы, белья птушкі — буслы!

На гэтай тэррыторыі зніклі даўно балоты з жабамі, і велічную птушку жыццё прымусіла шукаць сабе ежу там, дзе здабывалася корм пагарджаная ўсімі варона. У барацьбе за існаванне клекатун змяніў нават харектар. Бусел тут набыў спрыту, імгненнай рэакцыі, рухавасці. Да свежавывернутай лемехам тлустай скібіны яму, беднаму, удавалася часам прашмыгнуць перад хітрымі варонамі, юркімі драздамі і выхапіць чарвяка ў іх з-пад самага носа.

* * *

На пасяджэнні творчых секцый аб'явілі перапынак. Я схапіў папку ды ўскочыў на ногі. Хочаш не хочаш, а трэба раздаваць дэлегатам білеты, адзначыць камандзіроўкі, дамовіща наконт машын...

Не паспей я дабегчы і да калідора, як дарогу мне перапыніў той самы юнак у джынсавым касцюмчыку. Ён з бе сцырымонасцю людзей, якія абсалютна ўпэўнены ў тым, што робяць, аб'явіў:

— У мяне да вас пытанне.

— Калі ласка... — вымушаны быў спыніцца я. Толькі цяпепр успомніў хлапца — Віктар Громуаў.

На апошнім літаб'яднанні ў газеце, выслухаўшы яго зусім слабенькія вершыкі, я з педагогічных меркаванняў пахваліў адзін радок.

Зараз хлапец дастаў сігарэты, пачаў закурваць, а мне не цярпела ся.

«Ну, пытайся, малады чалавек!» — намерыўся кінуць я, але Громуаў парэшце задыміў. І бытта муляр, які скончыў класці сцяну, хлапец прыстаў да мяне, як да свайго прараба:

— Скажыце, пра што пісаць мне цяпепр?

Узнікла вялікае жаданне — высякчы нахабніка, як сёк мяне калісці бацька, калі я выкідваў конікі. На жаль — нельга графаману даць такую навучку.

Віктар Громуаў, пакурваючы, уставіўся на мяне прыжмуранымі вачымі, чакаў адказу.

Дакараючы сябе за неасцярожную пахвальбу на літаб'яднанні яшчэ аднаго графамана, я нешта абібоку буркнуў адчэпнага, але вечарам узяўся са злосцю пісаць такім юнакам грунтоўны адказ.

Вось ён.

* * *

Пра што пісаць, парады не можа даць ніхто. Можна толькі падзяліцца вопытам, як знаходзіш тэмы сам. Зрэшты, іх нават не трэба шукаць, бо механіка з'явы даволі простая. Тыя самыя «Прыстасаванцы», напрыклад, зарадзіліся ў мяне наступным чынам.

У дзяцінстве шмат гадоў даводзілася праводзіць з каровамі.

З кужэльнай торбачкай цераз плячо выганяў красуль на ранкі.

З кіем ці каменем, у дождж і спёку насіўся за імі па полі ды лесе: праганяў ад шкоды, не даваў адбівацца ад статка, цяліцца ў мокрым і сачыў, каб з травой не праглынула каторая чаго-небудзь металёвага.

З ранній вясны да асенних халадоў вышукваў ім зялёныя лагчыны, сакавітых межы і паляны...

Затое вечарамі здаволены, ледзьве перастаўляючы ногі, гнаў сваіх рагуль дамоў, дзе чакаў іх цёплы хлеў з клекатунамі на бусленіцы, а мяне ўзнагарода — удзячная маці. Цалкам пакорныя, ацежалелыя ды рахманыя, з перапоўненымі вымямі ішлі красулі паважна, па-роднаму пахлі сырадоем, а я ганарыўся, што прыношу сям'і карысць.

У сумныя дні бадзяння па чужыне, у канцлагерным пекле ці пад кулямі за брустверам франтавога акопа тыя абразкі з дзяцінства спалучаліся з паняццем роднага кутка, Бацькаўшчыны, і я тысячу разоў гатовы быў цярпець за іх здзек, а нават — скласці галаву.

Незайважальна міналі дні.

Раптам мяне ўразіла адкрыццё: тую самую карову — сімвал маіх выто каў і сталасці — людзі паспелі пераўтварыць ледзь не ў надворную свінню, і яна ўжо з ліслівым блазенствам балонкі нясецца да чужога чалавека, каб першай падчысціць сметнік. Апякло пачуццё непапраўнай страты, агарнуў жах: свіння і то ў лепшых умовах — хайроння табе не стане жэрці папяровы камяк без разбору, з дротам, цвікамі і шклом, гэтыя прадметы не застануцца ў яе «кнігах»!

Кароў такіх развялося ўжо шмат. Яны нават спрабуюць уступаць дарогу машынам, не лезуць, куды не трэба...

Я не магу спыніць пераўтварэння віду блізкай мне жывёліны ў новую якасць, але сваімі перажываннямі хочацца на гвалт падзяліцца з людзьмі. Мне ўжо здаецца, пра сумную з'яву, бы пра пажар, трэба хутчэй усіх папярэдзіць. Нараджаецца цвёрдая ўпэўненасць: пра гэта сказаць дадзена толькі табе.

Гэткім жа чынам нарадзілася і другая гісторыя.

Стары чалавек, якога я восенню дагнаў сярод лужаў, надта спадабаўся. Я нічога не магу зрабіць яго вырадку, што ў пад'ездзе разлівае паўлітра «на траіх», прапанаваў і мне восем «булек», але такая агарнула трывога за ўсіх дзядзькоў, чые дзецы апынуліся ў гарадскіх блоках, што маўчаць пра іх таксама не магу. Добра ведаю: ад маёй пісаніны вырадкі не зменяецца, аднак падсвядома кіруюся, мабыць, той ісцінай, што зло абнародавана — напалову пакаранае.

Адным словам, я жыву тым, чым усе людзі. Бурлівыя будні падганяюць мяне, прымушаюць прыглядатца да ўсяго, слухаюць і радавацца, злаваць ды абурацца. У мяне як бы хто ўставіў пласцінку, поўную праблем, вобразаў, перажыванняў, і яна безупынна круціцца на самым высокім рэгістры. Сярод хаатычнага гвалту, якім я нашпігаваны, выдзяляюцца асобныя гісторыі, спыняеца на іх увага, і ўсё маё нутро штурхае да дзеяння.

Вось і памянёныя дзве тэмы ўзялі за душу, выклікалі, паводле медыцынскай тэрміналогіі, «афектыўнае звужэнне свядомасці». Я ўжо не знаходжу сабе месца, і будзе так працягвацца, покуль не вазымуся выкладваць набалелае на паперу.

Карацей кажучы, настаем перыяд, калі не можа нават узнікнуць пытання — «пра што мне пісаць». Мушу якраз прыкладсці сілу волі, каб займацца іншымі справамі. Сам для

сябе ўстанаўліваю чарговасць: над гэтай тэмай працу ў зараз, над той — у наступным тыдні; да серады — пятніцы яе скончуды ў выходныя займуся трэцяй...

Нарэшце, бяруся за «Вырадка» і «Прыстасаванцаў».

Памыляецца той, хто лічыць, што аўтару дзесяці кніжак яны ўжо даюцца лёгка. Чым больш пішу, tym больш рабіць гэта цяжэй, і нават маленькі твор пачынаю бытта першы.

Гісторыі запісваю спачатку, як бачу. Атрымліваеца сухая інфармацыя. Прабягаю вачыма, натыкаюся на месца, дзе гаворыцца пра бамбук. Устаўляю ў дужках заувагу, што ён шаласціць, бы на Свіцязі трыснёг. Надта дзіўлюся:

«Гм, калі добра прыгледзеца да лісточкай, абедзве расліны нечым падобныя! Трыснёг — перароджаны бамбук, ценъ віду з даледніковай эпохі?! У майм Страшаве, між ішным, расліну называюць прыгажэй — трасціна. Адгэтуль — Трасцянец пад Беластокам і Мінскам?.. Цыфу на яго, збіваюся з тэмы!»

Гісторыю перапісваю, а мяне ўсяго апанаўваюць творчыя дрыготкі. Спатақаюся зноў у месцы, дзе гаворыцца пра «звукэнне свядомасці». Памяць з неабсяжных закамаркаў паслужліва вывалаючыя выпадак з ваенага часу.

Зімой пранік я на станцыю Валілы ўзрываць стрэлку. У ту ю хвіліну палалі кантыненты, тысячамі гінулі ў муках людзі, гарэлі танкі і самалёты, танулі караблі. На фоне выкліканага нацыстамі землетрасення якісьці партызанчык з пакетікам толу мог нарабіць шкоды немцам не больш за камарыка. Аднак усё для мяне тады адышло на задні план. Увесь я быў падпарамдкаваны адной-адзінай ідэі — узарваць стрэлку, і мной валодала ўпэўненасць, што сталёвая развілка вагой у некалькі цэнтнераў для ворага — галоўнае, пасля выбуху міны немцам настане капут, і ўсё гэта магу зрабіць толькі я.

«Стоп, якая сувязь валілскай стрэлкі з «Прыстасаванцамі»? Цікавы факт выкарыстаю ў іншым творы, бліжэй да рэчы!..»

І разабрала мяне нарыхтык.

Адным словам, агорнуты тымі самымі дрыжыкамі пры перапісанні матэрыялаў, я натхняюся: выклікаю абвастрэнне памяці, фантазіі, кемлівасці, эмоцыяў. Для мяне працягваеца творчая работа — там дадаць, там скараціць, там развіць, знайсці ёмкае слова, трапную фразу. Ведаю напэўна: калі пісаў, а мяне разбрала — тады і чытач казаў — ого-о-о!

* * *

Такіх, як Віктар, разумею добра.

Выпеншчаны бацькамі і настаўнікамі хлапец дагэтуль толькі вучыўся. Скончыў школу ці інстытут, а свет ведае больш з кні-

жак ды тэлеэкрана. Не настолькі ўрос і ў жыщё, каб поспехі грамадства сталі і яго ўласныі. У фізіялагічным стане Громаў — рослы мужчына, прырода піхае яго да самасця рджэння. Хлапец прыдумвае розныя спосабы — як аб сабе заявіць.

Адпусціў вусы.

Выенчыў у бацькоў амерыканскі джынсавы касцюм, магнітафон.

Пачапіў на кішэнь супрацьсонечныя акуляры...

Аднак яго равеснікі пайшли значна далей. Начытаўшыся «Фізкультурніка», Громаў паспрабаваў пайсці па слідах спартсменаў, ды тут выявілася — трэба вельмі рана ўставаць на трэніроўкі і па восем-дзесяць гадзін цягнуць з сябе жылы. Пaeздка на БАМ цяплічнаму выхаванцу не падыходзіла таксама. Тым часам ішлі дні, а нават на сігарэты прасі ў маці рубель. І Віктар з дзіцячай легкадумнасцю спахапіўся:

«А чаму б не стаць паэтам? Шмат для гэтага трэба? Закрыўся ў пакоі — піши! Накатаў падборку вершаў, цябе адразу надрукуюць, перададуць па радыё — і ты ўжо вядомы, шчэ і заплоцяць!»

У той час, калі яго равеснікі самасця рджажаюць сябе ў шчырай, па сіле, працы, такі дзівак спрабуе самарэалізацца рыфмаваннем беліберды. Нічога не выходзіць, і ён прыстаем — дай параду, пра што пісаць. Бытта ўвесь сакрэт у гэтым.

2

БЕССЯРЭБРАНІК

У 1953 годзе працаваў я дырэктарам сямігодкі ў вёсцы Біскунцы (Вайкавыскі раён). У маі мяне раптам спатрабавалі ў сельсавет да тэлефона — выклікаў Мінск. Неўзабаве на другім канцы провада знаёмы і дабрадушны голас мне абеясціў:

— Аляксей? Прывітанне! Ну, выйшла, нарэшце, твая аповесць у пятym нумары нашага часопіса! Шуганула, братка, на ўсю рэспубліку! Бяжы ды шукай у кіёсках!

Званіў адказны сакратар «Полымя» — М. Ткачоў. Не паленаваўся знайсці аўтара чортведама дзе, каб толькі зрабіць яму прыемнасць.

Умеў ён і любіў радавацца за людзей.

Потым, будучы сакратаром СП БССР, М. Ткачоў гэтак сама чула адносіцца да нас, пачаткоўцай. Не памятаю, каб, спаткаўшы цябе ў Мінску, Мікола Гайрылавіч не пасцікавіцца тваімі справамі, клапатліва не праверыў, ці маеш на дарогу грошы, ці ўсё ў парадку ў цябе з камандзіроўкай і гасцініцай. І атрымлівалася гэта ў яго тактоўна, прыстойна, па-чалавечы.

Найбольш уразіў мяне Мікалай Гайрылавіч абсалютнай няздольнасцю быць злапомным. Прывяду толькі два прыклады.

Неяк на адным з пісьменніцкіх сходаў, падбухтораны, я выступіў з рэзкай крытыкай у адрас сакратара СП БССР па арганізацыйных пытаннях М. Ткачова. Праз дзень-два спахапіўся — маё выступленне надта несправядлівае. Я пакорна пачаў рыхтавацца атрымаць ад Мікалая Гайрылавіча заслужаныя шышкі. Тым часам ішли месяцы, мінуй цэлы год, мінуй ужо і другі, а ён нават намёкам не паказаў, што памятае маё хамства і носіць крыйду.

Аднойчы адпачывалі мы ў Карагашчавічах. У час доўгіх прагулак па лесе М. Ткачой расказаў мне і Р. Бярозкіну выпадак са сваёй пaeздкі ў вёску па матэрыял для абласной газеты, калі ён працаваў яничэ ў Магілёве журналістам. Выпадак так мяне ўразіў, што ў той жа вечар я выклай юго на панеру. Атрымалася яничэ адна «нявыдуманая гісторыя».

Цярпей я год, цярпей два, трыв, а тады... надрукаваў гісторыю ў часопісе. Вось яна — слова ў слова:

«Цёплай восенню Т. накіраваўся да аднаго дзядзькі па матэрыял для нарыса. Гадзін шэсць мужчыны прасядзелі ў садку. За гэты час яны аблаварылі пра ўсё на свеце. Т. уважліва выслушаў пра выпадкі, што здарыліся ў гэтай вёсцы ў час вайны. Хоць здарэнні былі значныя, але ж даўно апісаныя. Журналіст усё анік не вывуджваў ад чалавека такога, што б ярка юго характарызавала, не знаходзіў той свежай разыначкі, якая дае іскру аўтару, а матэрыялу — крылы.

Ну, хаваў ды лячыў дзядзька параненых.

Ну, вадзіў партызан на жалезку, ездзіў з іхнімі заданнямі ў гарнізон, як ездзілі многія.

Ну, пераправіў у лес трыв вінтоўкі і аўтамат, — звадзіў хлопцаў трыв разы на жалезку...

Мужчыны выпілі ўжо не адну чарку. Паелі ўсю смажаную рыбу. Т. перакаштаваў яблыкі з кожнага дрэва. Даведаўся, які гатунак яблынь найбольш стойкі ад чарвякоў і ад марозу, які дае ўраджай кожны год, што для таго, каб зімой карэнні мелі работу, чалавек познай восенню выліваў пад кожнае дрэва аж па сорак вёдзера вады.

Сядзяць яны далей ды маўчаць.

Т. пачаў сябе ў душы лаяць, што дарэмна пёрся ў гэтую вёску. З роспаччу падумаў — развітвацца, ці што? Але ж як разлічыцца за камандзіроўку — матэрыялу ж у нумар няма!

Т. з тугой у вачах павёў позірк па вялізным садку, у якім цяжкія галіны з налітымі яблыкамі падпіралі сучкастыя рагулі.

— Гм, а як жа вы, дзядзьку, давалі сабе рады ў вайну з гэткай прорвай фруктаў? — пацікаўся Т.— Іх жа тут, мабыць, і ў вагон не ўбярэш?

Гаспадар ажывіўся:

— Ай, не кажыце. Сэрца разрываецца, калі ўспомню пра той час! Паслухайце! У 1942 годзе яблыкі, як ніколі, далі многа квецені. Тут стаялі белыя валы!.. Прыйшёлся з гарнізонам амтскамісар на машыне, пахадзіў па садку, пахадзіў, палічыў дакладна дрэвы ды нават запісаў сабе ў блакнот.

«Гут! — гаворыць і паказвае на дошкі, што ляжалі ў мяне пад акапам.— Пойдуць на тару. Калі возьмеш да восені на што-небудзь хоць адну дошчачку, пасаджу цябе з цэлай сям'ёй у Колдычава, фэрштээн?»

«Чаму не, фэрштэю, пан,— кажу яму, а сам сабе думаю: — Табе гадаваць яблыкі? Да чакаешся, гад, але — трасцы ў бок!»

Амтскамісар паехаў, а я нарабіў леснічак, узяў жонку, дзяцей і — на дрэвы! Цэлы тыдзень начамі гасілі яблыні: зрывалі квецце ў кошык ды валаклі закопваць у яму!

— І «пагасілі»?! — жахнуўся журналіст ды так паглядзеў на гаспадара, бытта толькі цяпер яго ўбачыў.

— Усе-е пагасілі! — уздыхнуў са шкадаваннем дзядзька ды паказаў рукой: — Унь там брацкая магіла таго квецця. Цэлага ўраджаю. А буйное было — як ружы!.. Прыйзджае восенню амтскамісар, надта дзвіцца:

«Нікс яблык?»

«Нікс, пан,— прыйядняюся.— Усю завязь халерны мароз пабіў!..»

Але Т. больш не слухаў. З пачуццём шчаслівага чалавека, якому пащэнціла раптам знайсці скарб, ён схапіўся ды памчаў пісаць нарыс».

I трэба ж так здарыцца, што свежы нумар часопіса з апавяданнем «Пагашаныя яблыні» трапіў у Карабінічавічы, калі зноў адпачывалі мы ў тым самым складзе. Падчас вячэры Рыгор Бярозкін — у прысутнасці многіх пісьменнікаў — давай мяне бэсціць: маўляй, ці ж прыстойна матэрыйял іншага пісьменніка друкаваць як свой? Зрабілася так сорамна, што не было куды дзяваць вачэй ды і самому не было куды дзецица.

I тут з дапамогай прыйшоў сам Мікалай Гаўрылавіч.

Як могуць рабіць гэта толькі ічодрыя душой людзі, выпадак ён у адзін момант перавёў у жарт і непаразуменне. Шчэ здзівіўся, адкуль вядома столькі дэталей — хіба сядзеў тады я пад лайкой у садку, калі яны елі рыбу?

Мікалай Гаўрылавіч нават мяне пахваліў, што перажытае нашымі людзьмі ў магілёўскай вёсачцы стала цяпер жыць яшчэ ў адной інтэрпрэтацыі, ад чаго вельмі прыемна і яму. Апрайдуваў М. Ткачоў мяне ічыра.

СПАТКАНІ З ЛЕГЕНДАЙ

Калі яшчэ Скідаль быў райцэнтрам, адправіліся мы аднойчы з Міхасём Васільком на яго радзіму праводзіць літаратурнае выступленне. Ехаў я і трывожыўся. Быў звычайны рабочы дзень, і не верылася, што выйдзе якая-небудзь карысць з нашай задумы. Сказаў я пра гэта Васільку, але Міхась прамаўчалаў.

Прыбылі мы нарэшце ў Скідаль, зайшлі да начальства. Старшыня райвыканкома павёў нас у раённы Дом культуры. Па дарозе пахваліўся:

— Клуб у нас — новы, павінен вам спадабацца!

— Каб толькі быў ў ім людзі, каб недарэмна мы прыехалі!

— заклапочана заўважыў я.

— Гэта наша бібліятэкарка прыдумала! — з раздражненнем прамовіў старшыня райвыканкома. — Я загадчыцы прапанаваў вечар на суботу прызначыць ці нядзелю, але яна ўперлася і — хоць ты што хочаш рабі з ёю, ведаеце, якія жанчыны ўпартыя?! Нічога, будзе мала народу, загадаем дырэктару школы прывесці вучняў старэйшых класаў, школа тут побач.

Прыграблены, у паношаным адзенні Міхась (са ўсёй яго вялікай сям'ёй толькі нядаўна сябры дабіліся пераезду паэта з глухой вёсачкі Баброўні ў горад, Міхась тады яшчэ жыў надта бедна) толькі чамусыці хітра ўсміхнуўся. А мне гэта не спадабалася — што тут смешнага?

Падыходзячы да клуба, яшчэ здалёк я ўбачыў фурманкі. Такое скапленне іх бывала толькі да вайны на кірмашах у мястэчках. Вазамі вакол новай будыніны былі латаральні забіты ўсе двары. Людзей не відаць. Распрэжаныя коні спакойна жавалі сабе аброк з торбаў. Ля сцен і платоў зіхацелі новенькім лакам шэрагі веласіпедаў і матацыклай.

— Вось і наш клуб! — аб'явіў узрадаваны старшыня.

Аднак увайсці ў яго было не проста. У калідоры мы наткнуліся на цесную сцяну людскіх спінаў і завязлі. Старшыня тады павёў нас хітрымі хадамі, і апынуліся мы адразу на сцэне. Зірнуў я ў заду, а там — галовы, галовы, галовы ды ў прагным чаканні напружаныя цікаўныя вочы.

Пачалі мы распранацца, складваць плашчы на крэслы. На мне быў новы касцюм, накрухмаленая кашуля, за лета я добра загарэў і цяпер адчуў, які я статны і ладны.

На літаратурных вечарах заўсёды прытрымліваюцца няпісанага закона, падказанага жыщёвым вопытам,— слова даюць перш за ўсё празіку, а ўжо затым — паэту.

Старшыня аб'явіў:

— Сустрэчу з беларускімі пісьменнікамі лічу адкрытай. Першым перад вамі выступіць Аляксей Карпюк. Калі ласка, таварыш Карпюк, просім!

Не паспей я дайсці і да трывуны, як у зале нехта выгукнуў:

— А чаму яго-о?

Другі азвайся ўжо смялей:

— Васілька-а нам давай!

Трэці закрычаў на ўсё горла:

— Што ты нам якогась Карпюка сунеш, мы прыехалі не яго слухаць!

Во становішча, што рабіць?

Ад сорamu гатовы я быў праваліща скроль падлогу, але дошкі наасцілу не расступаліся.

Апусціўши галаву, цалкам разгублены, пад абстрэлам соценъ нядобразычлівых вачэй, некалькі хвілін я бяссэнсава перабіраў старонкі свайго рукапісу — кніжкі яшчэ тады не меў.

На падмогу прыйшоў старшыня:

— Таварыши, таварыши, што за шум, чаго вы хвалюецца? Наш паважаны Міхась Восіпавіч выступіць абавязкована! Толькі выступіць потым, пацярпіце! — стаў упрошваць аўдыторию.— А покуль што паслухаем, давайце, мы старшыню абласнога аддзялення, праз...

Яму не далі гаварыць — узнялася цэлая бура:

— Васілька-а!

— Міхася-а нашага!

— Мы хочам толькі яго-о!

— Няхай нам прачытае «Як я пана перанёс!»

— І «Эх, гарэліца мая, што ты вычайпляеш!..»

— «Век дваццаты, век харошы, абы грошы, толькі б грошы!..»

— І пра бульбу: «Бульба парана, пячона, бульба сёння, бульба ўчора!..»

Тут я ціхен'яка і, бы не сваімі нагамі, сышоў з трывуны. Было невыносна сорамна, ды агарнула адчуванне, бытта белая кашуля з гальштукам і новы пінжал на мне крадзеныя. У той жа час я па-харошаму пазайздросціў паэтую.

Гэты чалавек мог сказаць, што жыў на свеце недарма.

* * *

А наогул душа мая калісьці зачараваная была трымала недасягальнымі літаратурнымі аўтарытэтамі:

Янкай Купалай,

Якубам Коласам,

Міхаілам Шолахавым.

Вобразы першых двух волатаў адклаліся ў майм сэрцы праз апетыя і ўсладуленыя імі так дарагія і мне родныя балоты, карчажыны, камары-таўкачыкі, пляскі, мох, ядлоўцы, сосны, дубровы, вёсачкі, дзядзькоў і цётаць. Паэты сумелі гэта павярнуць да мяне асаблівым ракурсам — поўным чароўнай тугі, журботы, жалю, рамантычнасці, пакуты ды паказаць, што мне няма чаго прыбядняцца, бо розныя пальмы, скалы, снежныя вяршыні, акіяны ды леднікі — усяго экзатычныя малюначкі.

Затое вешанскі Казак прыадкрыў мне іншы план жыцця. Ен паказаў бязмежныя магчымасці чалавечай істоты, маладзецкую ўдаласць і герайзм без прыкрас, усемагутную абаляльнасць жанчыны ды суроўую праўду жыцця.

Прыбыўшы калісьці ў Вільню на вучобу (1938), стаў я адразу сведкам, які ажыялятаж у розных слаях грамадства буржуазнай Польшчы выклікаў толькі што перакладзены на польскую мову новы твор савецкай літаратуры. У цэнтральным книжным магазіне на вуліцы Міцкевіча (сёння — праспект Леніна) нейкае выдавецтва свае кнігі рэкламавала так:

«Прахожы — стой! Сто-ой, затрымайся!!! Ці чытаў Ты амерыканскага Шолахава — Роберта Кентса?.. Не -е??? Тады хутчэй бяры ў нас яго «Лясныя людзі»! Не пашкадуеш — напісаны не горш славутага «Ціхага Дона»!

А каб прачытаць гэты самы «Ціхі Дон», у бібліятэках трэба было раней запісацца ў калейку і ўжо нават для гэтага выстаяць у даўзёрным хвасце паноў, паўпанкаў.

Мне, вядома, таксама надта цягнула пазнаёміцца з раманам. Але я толькі горда глядзеў на гэты ажыялятаж, адчуваючы, як грудзі распірае радасць, а душа крычыць:

«Халера вас бяры, я пачакаю! Чытайце покуль што вы, панове, ды ведайце нашых!..»

Да сённяшняга дня не магу надзівіцца, з якой лёгкасцю ды ўменнем аўтар казацкай эпапеі прыадкрывае заслону і паказвае чытачу незлічоную колькасць людзей, характараў, образаў. А ўсё гэта ў яго жыве, струменіць, бруіцца, лётае, бегае, лямантуе, сячэ, малоціць, ненавідзіць, моліцца, любіць, плача, цешыцца, песціць, ласкае ды рагоча.

* * *

У студзені 1953 года сядзелі мы з рэдактарам «Полымя» — Уладзімірам Барысавічам Карпавым — над рукапісам «У адным інстытуце». Дапамагаючы сабе кульбай, увайшоў Сяргей Дзяргай ды не без гонару пахваліўся:

— Якуба Коласа спаткаў у калідоры!

Мяне бытта выстралі з пакоя — умомант апынуўся я за дзвярыма, дзе з ходу наляцеў на Аляксея Слесарэнку і дзядзьку Якуба. Абое спакойна сабе крочылі на выхад, неслі, звязаныя вяровачкамі, тамы поўнага сачынення Коласа (здаецца, сямітомнік) ды пра нешта гутарылі. Кніжкі трымалі ў абедзвюх руках, таму кіёчак у Канстанціна Міхайлавіча крывым канцом быў зачэплены на згіб рукі, другім — цягнуўся па дошках падлогі.

— Дзядзька Якуб, дайце паднесці! — надта натуральна вырвалася ў мяне просьба.

Ані крыху не здзівіўшыся, нават не перапыняючы гутаркі, народны пісьменнік аддаў абодва пакункі ды ўзяў кіёк за абаранак.

Апусціліся мы з чацвёртага паверха.

Ля пад'езда Канстанціна Міхайлавіча чакаў ЗІМ. Шафёр забраў у мяне пакунак, і я, шчаслівы, паляцеў назад, ужо смакуючы, як у вёсцы Біскупцы (Ваўкавыскага раёна), дзе працаваў дырэктарам сямігодкі, буду ўсім хваліцца — самому Якубу Коласу кніжкі падносіў!

Зноў народнага пісьменніка ўбачыў праз год.

15-18 верасня 1954 года ў тэатры Янкі Купалы адбываўся III з'езд пісьменнікаў Беларусі. Тры дні ішоў дыспут, і вось — пачалося галасаванне. Усе разабралі бюлетэні. Колас таксама ўзяў свой бюлетэнь, пайшоў за кулісы, сеў на пянёк ад нейкай дэкарацыі ды пачаў старанна кагосыці выкрэсліваць.

Я на дзядзьку Якуба наляцеў знячэйку ды вельмі разгубіўся. Гляджу, а ён ад нечакапасці разгубіўся таксама і таропка ды вінавата, як хлопчык, каб, барані божа, не ўбачылі людзі, каго ён крэсліць, закрывае ад мяне бюлете́нь газетай, не цярплюва глядзіць мне на ногі ды чакае, калі пайду.

Потым трапіў я ў Дом творчасці — Каралішчавічы.

У час абеду нехта прынёс сенсацыю — Колас з нявесткай прыехаў па грыбы! Схапіў я на кухні нейкі кошык ды кінуўся даганяць незвычайнага госця, уяўляючы сабе ўжо, як і пра гэтае спатканне буду калісьці апавядадаць сваім унукам. Жарты? Разам з Коласам грыбы збіраў — бытта разам з ім чай пілі!!

Яго з нявесткай знайшоўся дарожкі. Насцярожана-ветліва павітаўся. Дзядзька Якуб таксама даў мне «дзень добры» ды пацикавіўся, адкуль я родам, дзе цяпер жыву, як мяне зваць і што пішу — прозу ці веши.

Адказаўшы на ўсе ЯГО пытанні, здаволіўшы сваё самалюбства, я, перапоўнены шчасцем, яшчэ крыху паходзіў з імі па лесе і, каб не быць залішне надакучлівым, нырнуў у гушчар ды папёр на кухню кошык.

Назаўтра дзядзька Якуб прыехаў па грыбы зноў, і яго я знайшоў каля той самай дарожкі. У нас адбылася дакладна такая самая гутарка.

Вяртаўся на гэты раз я ад ЯГО падта расчараўаны: на дзядзьку Якуба не зрабіў аніякага ўражання. У той жа час быў уражаны прастатой гэтага Чалавека. Ну, дакладна, бы які-небудзь звычайны вясковы стары, а гэта к узрушышу душу народа, так запаў яму ў сэрца!..

* * *

З запісной кніжкі.

«...Дзеяцтва студзеня 1956 г. Сяджу на Усесаюзнай нарадзе маладых пісьменнікаў СССР у канферэнц-зале газеты «Правда». Дэлегацыю нашу ўзначальваюць: Іван Шамякін, Пятрусь Броўка. Апрача мяне, у яе склад уваходзяць: Сцяпан Гаўрусаў, Навум Кіслік, Артур Вольскі, Ніл Гілевіч, Пётро Васілеўскі і Але́сь Махнач.

У праходах каля нас бесцырымонна шнуруюць дзесяткі энергічных ды надта ж заклапочаных людзей з фотаапаратамі і кінакамерамі — нашых, а найболыш — замежных. Аўтар моднай якраз кніжкі «Далеко от Москвы» (мне не спадабалася) Васіль Ажаеў сама выступае з асноўным дакладам. З казённай жывасцю ён пералічвае, хто, што і дзе з маладых надрукаваў. Яшчэ папракае пісьменнікаў, што ў сваіх творах апісваюць каханне не як выяўленне чалавечай сутнасці, а — як дадатак да вытворчага працэсу, да працоўных поспехаў і грамадской дзейнасці. Хочацца дакладчыку крыкнуць:

«Пра-авільна! Толькі ж ці не так пішаце пра каханне і вы, таварыш Ажаеў?!»

Учора па лініі СП СССР мы мелі дзве сустрэчы.

Адна — у суседній зале. Восем нашых дэлегатаў сустрака-ліся там з паўсотніяй (калі не болей!) замежных карэспандэнтаў. Трапіў і я ў выбраную восьмёрку, бо нехта ў анкеце заўважыў, што ведаю замежныя мовы. Але за ўсю сустрэчу ані я, ані мае калегі не адкрылі нават рота. Не таму, што хапала перакладчыкаў. Заходнім карэспандэнтам, як выявілася, нават усесаюз-най нарады мала, ім давай сенсацыю. Калі сенсацыі няма, яе ствараюць.

У гэты час на Захадзе ярка загарэўся талент 19-ці гадовай Ф. Саган. І вось на нарадзе ўжо ўзрадзілася чутка, што аўтар «Глыбінь-Гарадка» Л. Абухава — наша Франсуаза. Таму, наладаваныя цяжкімі мікрофонамі, кіно- і фотаапаратурай, увішныя карэспандэнты нагвалт атакавалі маладзенькую Ліду. На нас нікто і вокам не павёў. Толькі і было чуваць:

«Советише Франсуаза!..»

«Со увет Франсуазе!..»

«Советык Франсуа!..»

Падстаўляючы ў профіль і ў анфас свой распрамянёны тварык пад аб'ектывы, адказваючы на пытанні, Абухава аж квітнела. Напэўна, гэта быў у яе «звездны час». Але калі глядзець збоку, усё пагадвала шытае белымі ніткамі, было смешным ды надта здзіўляла.

Другая сустрэча — з Валянцінам Авежкіным. Цікавы чалавек, усім вельмі спадабаўся. Апавядаў нам гадзін з пяць.

Авежкін толькі што вярнуўся з МТС пад Москвой, дзе дырэктарам паставілі нейкага гараджаніна. Прыняў той ад папярэдніка справы, а назаўтра звоніць у Москву знаёмай аграномшы:

«Зіна, што такое ялавая карова? Расталкуй, калі ласка, бо мне тут, разумееш сама, пытацца няёмка!.. А-а, ясна! Гэта — каторая не доіцца, каторая фігуру свою не хоча псованаць, дзяякую!.. Заадно падкажды: без пеўня куры могуць несціся?.. Гы, ты глядзі-і!.. Дзяякую яшчэ раз!.. А што такое зяблівае ворыва? Разумееш, у нас адзін інжынер сказаў — зяблікае. Усе калгаснікі з той пары пачалі яго называць — «таварыш Зяблік!..»

* * *

Словам, перада мной — прэзідым нашай нарады. Многіх ведаю з кінахронікі. Вось яны сядзяць па парадку:

Лабасты Ціханаў — бытта капитан на сваім мосціку, глядзіць некуды ўдалячынъ.

Худы, з пышнай і стаўбуністай (як бы сказалі ў нашым Страшаве) шавялюрай сівых валасоў — Сцяпан Шчыпачоў.

Тоўсты і мажны, у акулярах з залатой аправай, Кафтанаў — міністр асветы.

Чарнавусы высокі прыгажун — Сяргей Міхалкоў.

Наступных не ведаю. Усё нейкія маладыя — з застылымі тварамі...

Кажуць, у калідоры расхожвае Пастарнак з Чукоўскім і Пановай. Вера Панова з Юрыем Трыфонаўым вызначаны кіраўнікамі маёй секцыі, яшчэ паспею наглядзеца і на яе і на аўтара маёй любімай кніжкі «Студэнты», а на тых дваіх — жывых класікаў — трэба зірнуць у час перапынку. Пастарнак з Чукоўскім, кажуць, надта высокія, знайсці — не проблема.

Меўся прысутнічаць на нарадзе і Фадзееў, але бытта бы хворы...

Не чакана мяне абуджаюць слова Ажаева з трывуны:

«...Очень жаль, что не имею возможности подробно разобрать или хотя бы рассказать об интересной повести Алексея Карпюка из Белоруссии!..»

Бытта ўдарае мяне токам. Аднак зараз жа бяру сябе ў руکі. Ат, сунулі яму фразу ў даклад літкансультанты з рэспублік, і ён прачытаў не свае слова!..

Зноў назіраю за прэзідыумам.

Ціханаву раптам спатрэбілася пайсці. Ен усхопліваецца, бойка кіруе за кулісы, але перакульвае крэсла. Шчыпачоў крэсла ловіць на ляту, ставіць на месца.

Тоўсты Кафтанай нюхае блакнот у чырвоным каленкоры — іх з аловачкамі раздавалі ўдзельнікам нарады, у тым ліку і мне.

Адным словам, усё звычайнае — бы прэзідыум кожнай іншай нарады.

У зале раптоўна нараджаецца нейкі рух. Насцярожваюся. Ажает з трыбуны якраз гаворыць:

— На гэтай нарадзе маладых, на жаль, знаходзіцца занадта многа лысых і сівых...

Першыя рады пачынаюць біць у далоні. Пляскаюць зядла — з усяе сілы. За што тут аплодзіраваць? Не такі ўжо і вялікі жарт сказаў дакладчык!..

Тым часам дружныя аплодысменты ўспыхваюць злева, выбухаюць справа, перакідваюцца на сярэдзіну залы ды пераходзяць у бурную авацыю. Чамусыці ўсе пачынаюць яшчэ і ўставаць...

Ого-о!.. Толькі цяпер бачу: з-за куліс да прэзідыума шпарка топае аўтар «Ціхага Дона»!

Няўжо-о?! Яшчэ ўсё не веру сваім вачам.

Аднак перада мной — жывы і самы сапраўдны Michał Шолахаў. Памыліцца не магу — гэтулькі разоў бачыў яго ў кінахроніцы, на фота. Унь — тырчиць рыжаваты вожык, такія ж — вусы, знаёмая гімнасцёрачка без пагонаў...

Залу агарнуў экстаз захаплення. Усе нешта крычаць, равуць ды люта б'юць у далоні. Толькі цяпер заўважаю, што, паддаўшыся агульнаму экстазу, усхапіўся, як апантаны, на ногі ды нешта крычу і я.

Авацыя працягваецца мінут 8-10. Такое назіраю першы раз у сваім жыцці.

Нарэше ўсе супакойваюцца, садзяцца. Фотакоры і кіношнікі кідаюцца да прэзідыума рабіць здымкі — гучыць стракатанне апаратай, бліскаюць магніевыя ўспышкі.

Шолахаў заняў у прэзідыуме месца. Камічная сітуацыя. Злева і справа ад яго — на добры метр! — пустое месца. Усе славутыя літаратары ад жывога класіка нібыта пастараліся адсунуцца ды гэтым падкрэсліць, што ў парайнанні з вешанскім Казаком яны — нішто, і аб гэтым самі добра ведаюць ды супроць госця нічога не маюць.

Цяпер што б Ажаеў ні сказаў, слова яго не даходзяць — ніхто не слухае яго. У зале пануе атмасфера нават не ўзбуджанасці, а — экзальтацыі. І я ўвесь напоўнены ёю, перажываю ды надта дзіўлюся: яшчэ, здаецца, зусім-зусім нядаўна чытаў у Вільні дзіўную рэкламу пра Шолахава, як пра бога, назіраў калейкі за «Ціхім Донам», а страшачы мае забывалі карміць кароў ды свіней, зачытаўшыся раманам... Святы божа, ці ж мог тады нават сніць, што калісці вось так спаткаюся нават з самім аўтарам, чаго на свеце не бывае?!

Нас ніхто не папярэджаў, што будзе такі госць. Мяне раптам агортвае мужыцкі практицызм. Думаю сабе: трэба лавіць момант! Давай пашлю Шолахаву запіску з просьбай выступіць.

Выдзіраю з блакнота лісток, пішу:

«Mix-л Аляк-ч! Вельмі будзем шчаслівия пачуць ад Вас хоць некалькі слоў! Беларуская дэлегацыя».

Стаўлю подпіс. Даю падпісацца суседу Гілевічу, затым — астатнім землякам. Перадаем паперку ўперад. Пярэдняя рады яе чытаюць, падпісваюцца таксама.

Нарэшце паперка трапляе ў рукі адрасата. Наш кумір ківае галавой ды прыязна зале ўсміхаецца. Усе зразумелі, у чым справа, і ўзрадаваліся. Па радах коціцца шэпт:

- Зараз выступіць!..
- Шолахаў будзе выступаць!..
- Возьмем зараз слова!!.

Нарэшце Ажаеў заканчвае даклад, ідзе на сваё месца.

Сапраўды, слова даюць Шолахаву. З першай фразы кідаецца ў очы яго прастата, як і тое, што аўдыторыю адчувае дасканала. Нічога, што пісьменнік на цэлае пакаленне старэйшы за нас. Нейкая задзірыстасць ды маладыя выхадкі ў кожным яго руху, у кожнай фразе адразу з ім нас родняць.

У мяне такое ўражанне, бытта Шолахаў згадзіўся выступіць з-за паперкі, мною арганізаванай, таму да яго выступлення падыходжу па-гаспадарску. Не толькі бяруся яго слова запісваць, але нават адзначаю на гадзінніку: пачаў у 19 г. 20,5 мін., а скончыў у 19 г. 27 мін. роўна. Вось што ўдалося застэнаграфаваць з яго выступлення:

«...Кіраўнікі з Саюза пісьменнікаў не першы раз ставяць мяне ў няёмае становішча! (Рогат у зале). Так, так! На другім з'ездзе СП пасля Сіманава было кепска гаварыць. А зараз, пасля Ажаева, выступаць мне, думаецце, лепей?» (Рогат у зале, працяглыя аплодысменты).

«Хачу з вамі пагаварыць, як роўны з роўнымі! Маладыя, хутчэй вырастайце вы з кароткіх штонікаў ды рабіцесь самастойнымі!..» (Бурныя спладысменты).

«А яшчэ. Не спяшайцеся перабірацца ў сталіцы! Бо гэта — надта шкодна! Перад вамі — пераканаўчы прыклад! Наш паважаны дакладчык, Васіль Ажаеў, пісаў «Далеко от Москвы», а пераехаў на сталічны асфальт і нічога путнага ў яго не атрымліваецца, як самі бачыце!..» (Рогат у зале, аплодысменты).

Сказаўшы ўсё гэта, Шолахаў хацеў вярнуцца на ранейшае месца, але зараз жа чамусьці раздумаў. Што ж, наколькі блізкі быў у яго контакт з аўдыторыяй, настолькі — ніякага з презідышумам. У сінім галіфэ, у начышчаных да люстранога бліску хромавых боціках (у Страшаве такі абутак называлі — чобаты), лёгка, спружыніста накіраваўся за кулісы ды знік, пакінуўшы мажных мужчын за доўтім сталом презідышума — з бутэлькамі мінеральнай і з адноўкавымі блакнотамі — разгубленымі ды як бы асірацелымі. Зрэшты, сярод іх знайшліся і такія, што — от дзіва! — не выказалі нават аніякіх эмоцый. Ну і людзі! З такімі ж каменнымі тварамі сядзелі, калі чытаў Ажаеў даклад, калі выступаў Шолахаў, а таксама калі ўся зала раўла і дрыжалі сцены ад нашага энтузіязму. Спалі яны ў презідышуме з адкрытымі вачымі, ці якое ліха?! Мабыць, нейкая паталогія.

Пасля выступлення госця з Вешанская станіцы браць слова ніхто не захацеў. Названыя выступальщицы, як іх ні ўпрошваў старшыня нарады, выходзіць на трывауну катэгарычна адмовіліся.

Пасля няёмкай паўзы аб'явілі перапынак. Каб не прапусціць яшчэ адзін цікавы момант, я з усяе сілы рвануў у вестыбуль. Ім чаў туды недарэмна.

У вестыбулі такіх, як я — поўна. Людзі ўтварылі жывы калідор. Міхаіл Алляксандравіч з'явіўся ўжо ў папасе і ў зімовым паліто з цёмнага сіняга сукна, з каракулемі каўняром. Крочыў ён на выхад гэтак жа лёгка, як заходзяць толькі хлопчыкі. Калі параўняўся з Шамякіным, я заўважыў, што ростам яны адноўкавыя, толькі Шолахаў больш шчуплы.

Каля мяне прайшоў вельмі блізка, і я разгледзеў на яго твары нават кожную ямачку ад воспы. А ростам — дакладна мне па плячо!.. Дзіва, колікі ў гэтым невялічкім целе змешчана таленту, якім багатым сэрцам надараўла ЯГО прырода!..

ЗІНА

1

У лесе стаяла дача пісьменнікаў. Ад яе праз лес вяла просека — да доміка-кухні. Там госці сталаваліся. Карміла іх афіцыйянтка Зіна.

Жыццё на дачы дзяўчыне спачатку падабалася. Зарабляла грошы. Добра харчавалася. Аблугоўала людзей, пра якіх зямляк яе, лабарант по літэхнічнага інстытута Ваня Цішэўскі, гаварыў з захапленнем. Пісьменнікі прыязджалі на «Жыгулях» ці «Волгах», распранаючыся, бліскалі атласнай падкладкай імпартных гарнітураў, шыкоўных куртках. Але прыгледзеўшыся да гасцей лепш, Зіна расчараўвалася.

У дзяўчыны дагэтуль было ўяўленне аб пісьменніках як аб святых ці марсіянах. Тут убачыла яна людзей звычайных і часам аж не верилася — вось такі можа напісаць кніжку?!

Дома, бывала, Зіна з сёстрамі бралася абедаць пры людзях з вінаватай сарамлівасцю. У сталоўцы госці, на Зінін погляд, страву елі з брыдкім смакаваннем ды ўсё перабіралі і крывіліся.

Міналі тыдні. Прывычайўшыся да кліентаў, Зіна памалу забыла, хто яны, ды пачала дзяліць іх на горшых і лепшых у залежнасці ад таго, як яны паводзілі сябе за столом.

Адзінай забавай на дачы служыў тэлевізар. Але, калі ішлі цікавыя перадачы, трэба было рыхтаваць вячэр.

У вестыбюлі палаца гулялі часамі ў падкіднога. Рабілі гэта пераважна тыя, хто заўтра ад'ядздаў. Адным словам, для Зіны гульняў не існавала, жыццё на дачы становілася сумным. У вольную часіну дзяўчына клікала сабак, якія вечна тырчалі ля сталовай, ды ішла блукаць па лесе. Калі ж ісці нікуды не хацелася, слухала гутарку на кухні. Але часамі надыходзіў сум, і Зіна тады не ведала, куды дзеецца. Утыкалася ў падушку, плакала.

2

Кухня рыхтавалася карміць кліентаў. Алена Пятроўна, кухарка з распараным тварам, мняла змакрэлы халат. Зіна, склаўшы рукі на грудзях, чакала, калі прыйдзе час насіць у становую талеркі.

— У сёмы — новенькі прыехаў! — паведаміла сястра-гаспадыня — Марфа Міхайлаўна. — Мой абед, Алена Пятроўна, яму аддайце, я што-небудзь перакушу. Зіна, пакладзі прыбор сёмаму, не стой як слуп!

На кухні гасцей ведалі не па прозвішчах, а — нумарах пакояў.

У зале, дзе сталаваліся, была моцна напаленая печ. Паклаўшы прыбор, дзяўчына адчыніла акно — праветрыла пакой. Пад акно зараз жа збегліся сабакі.

— Ах вы, мае нахлебнікі, пачулі ўжо! — казала яна ласкава. — Пачакайце — пасля абеду!

Вяртацца на кухню не хацелася. Зараз там Марфа з кухаркай мітусіліся, бытта перад канцом свету. І чаго яны так

дрыжаць ды выдыгаюць перад гасцямі? Прыйдуць і паядуць, калі есці захочуць, куды дзенуцца!

Пад акно вынырнуў грузавік. З кабіны выглянуў шафёр Валодзька, крыкнуў:

— Зіна, у горад еду! Прывітанне Цішэўскаму завезці?

— Патрэбны вы мне! — кінула яна.

З-за Вані Цішэўскага не давалі ёй спакою. Некалі, пакідаючы вёску, Цішэўскі хваліўся: «Ты яшчэ пра мяне пачуеш, праз год самалётам буду лятаць!..» А нядайна спаткала ў трамваі, калі ездзіла ў горад па сурвэткі, пасмяялася: «А дзе твой самалёт?» Ваня прамаўчаў. І пачаў закідаваць пісьмамі.

Цяпер Зіна папракнула Цішэўскага з нейкай крыўдай: «Во, мый там у сваёй лабараторыі другі год смярдзючыя пррабікі за семдзесят рэ ў ме сяц!»

Ад акна ламанулі сабакі — па дарожцы з дачы ішлі госці. Пазнаўшы прытворны голас дамы з адзінаццатага пакоя, дзяўчына прабурчала:

— Паўзе ўжо і нафарбаваная ведзьма!

Дама размаўляла з незнамым. «Новенькі з сёмага!» — здагадалася афіцыянтка, адскочыла ад акна і стаілася.

— Віктар Арнольдавіч, як я вам спадабалася? — з какецтвам дзяўчынкі пыталася дама.

— Адкуль вы ўзялі, што спадабаліся? — адказаў густы барытон.

— Ну... Увогуле, якой вы пра мяне думкі?

— Чэсна?

— Я толькі так люблю весці гутарку!..

— Яшчэ не думаў. Падумаю і дам сваё заключэнне. Добра?

— Фу, і вы такі ж нудны, як іншыя!..

— Які ўжо ёсць!..

«Ага, нарвалася!» — пазлараднічала Зіна ды кінулася на кухню.

Даму з адзінаццатага ніхто не любіў. Дзіва што — яна прыносіла клопатаў больш, чым усе астатнія госці разам. Зіна не раз збіралася ёй насаліць, ды Марфа Міхайлаўна патрабавала ад свайго персаналу быць глухімі і сляпымі. Старая строга павучала:

«Ваша справа — карміць ды прыбіраць за гасцямі! Гэта — інжынеры чалавечых душ, каштоўныя для дзяржавы людзі з надта далікатнымі нервамі! Мы тут для таго, каб стварыць ім умовы для пісання!»

Зіна ў душы абуралася:

«У гэтай пустальгі — «далікатныя нервы», яна — «інжынер чалавечай душы»? Лежабока і прытвора!»

Дама часта прасыпала сняданне, тады саромелася ісці ўсталоўку і заяўляла сястры-гаспадыні, што захварэла. Зіна перла ў палац накрытыя сурвэткай талеркі з ежай і бачыла ўсё малярства.

...Калі афіцыянтка ўвайшла ў сталовую з абедам, незнаймы з дамай былі ўжо там. Дзяйчына зноў у яе ўбачыла томік Байрана: дама заўсёды валачыла гэтую кніжку ў карычневым пераплётце, калі прыязджаў хто-небудзь новы.

Сястра-гаспадыня пачала знаёміца з госцем — высокім і чарнявым чалавекам у светлым касцюме, пінжак якога зашпіляўся па адзін гузік. Кінулася Зіне ў очы і белая руکі, як і тое, што тонкія пазногі ў госця блішчэлі, бы панікеяваныя.

Сястра-гаспадыня спыталася ў яго, ці не стаміўся дарогай, якое першае ўражанне зрабіла дача. Выглянула з кухні Алеана Пястроўна і таксама ўсміхнулася яму. Дама з адзінаццатага не магла гэтага знесці. Каб звярнуць на сябе ўвагу, расправіла валасы і спыталася ў кухаркі:

— Алеана Пястроўна, як вам мая новая прычоска?

— А — нішто! Вы так у ёй памаладзелі!..

— Бытта да гэтага я была старой? — пыхнула дама.

— А я і не кажу...

— Хо-опіць, ужо сказалі!..

— Даіну Маркаўну нечым пакрыўдзілі? — умяшаўся ў канфлікт новы госць.— Ай-яй-яй, нельга так!..

— Ах, бо-ожа, хіба мы каго крыўдзім?!— спалохалася Марфа Міхайлаўна ды колка зірнула на кухарку, каб тая знікла.

Зіна зауважыла: вясёлы тон пісьменніка быў напускны. Чалавек цярпліва ўсіх слухаў, мірыў і чакаў, калі скончыцца цырыгелія знаёмства, ён пад'есць ды пойдзе да сваёй справы. Гэта ёй вельмі спадабалася.

3

Інтэрнатам служыў невялікі пакойчык з трывма ложкамі.

Быў позні час, але дзяйчата яшчэ не спалі. Прыйбральшчыца дачы, Надзяя, ляжала пад коўдрай і грызла сухары. Касірка Паліна распраналася. Ўчора неспадзявана пачалася зіма — на дварэ шалела завіруха.

— Ух-х, бытта хто пясок у вокны кідае! — падзівілася Паліна.— Ну і сум на гэтай хвалёной дачы, хоць ты ваўчыцай вый!.. Каб яна сінім агнём згарэла!.. Эх, дзяйчаткі, якія вышчаслівія: у вас — ногі як ногі, а ў мяне — бы запалкі!

Касірка ўздыхнула, паставіла босую нагу на табурэтку і пачала разглядаць лытку.

— А ты рабі фізкультуру, як дама з адзінаццатага! — парыла Надзяя.— Калі засцілаю ёй пасцель, яна ходзіць на

пальчыках. Кажа: у замежных часопісах пішуць, што ад гэтага ногі таўсцеюць. А яшчэ з горада ёй шалік прыслалі. Цуд!..

Касірка, шырока расставіўши руکі, пачала таксама хадзіць на пальчыках.

Зіна ў гэты час за сталом перачытвала паслannі Цішэўскага. «Перадаю Табе прывітанне вялікае, як наш сусвет!» — чытала. «Фу, набраўся ад сваіх вучоных высакапарных слоў і думae мяне купіць імі!» «Сусвет» было напісаны невыразна. Дзяяўчына абмакнула пяро і абвяла крывыя Ваневы літары тлустай лініяй. «Хацеў Табе ўсё апісаць, але папера не вытрывае...» — «Няпраўда, папера ўсё выщерпіць!» — вывела дзяяўчына над радком. «Скромнасць і прастата ўпрыгожваюць чалавека...» — «Даўно без цябе ведаю!» — зноў надпісала Зіна. «... Кожную хвіліну — мый і мый прабіркі, так — дзень у дзень, ўсё такое манатоннае!.. Я Табе зайдрошчу — ве рцішся каля вядомых усім людзей!..» — «А што ты сабе думаў, даражэнкі? Пазайздросць, пазайздросць!» І яшчэ надпісы: «Ого!» — «Пашукай сабе дурнейшую!..» — «Доўга думаў!..» — «Занадта разумны!..»

Такой апрацоўкай пісем яна займалася не адзін вечар. Зараз пабачыла, што больш нічога не дапішаши і не паправіш.

Успатнелая Паліна, абмахваючыся ручніком, папрасіла:

— Зінка, кідай свайго лабаранта ды кладзіся, ну цябе! Надзяя варочаецца скрозь сон — свято ў вочы рэжа!

Афіцыйніца моўкі палезла пад коўдру.

Калі пагасілі свято, перад вачымі ў Зіны пайстаў жыхар сёмага пакоя. Віктар Арнольдавіч ёй падабаўся. Ён заўсёды элегантны, далікатны, кожнаму ўмее сказаць прыемнае, усе яго недарма так хваляць...

Аднаго разу за абедам Дзіна Маркаўна, каб парысавацца, пачала пераказваць падрабязнасці нейкай інтымнай сувязі царыцы Кацярыны. Каб Зіна не чула брыдкіх пікантнасцей, Віктар Арнольдавіч пэравёў далікатна гутарку на іншую тэму.

Ён заўсёды казаў, колькі прынесці супу, колькі — другога, і ўсё з'ядаў, талеркі яго прыемна несці на кухню. Учора, распранаючыся, знячэўку яе штурхануў, называў «Зіначкай» і не ведаў, як прасіць пррабачэння.

Дзяяўчына парадаўнала яго з іншымі.

Німа яму рауні. Ніхто з іх не адставіць гэтак крэсла, калі яна нясе поўны посуд. Ён зусім не падобны на пісьменніка з чацвёртага пакоя. Той закажа боршч, пабачыць, што сусед смакуе фасолевы суп, і пачынае лямантаваць, што і ён фасолю прасіў. А сёння спатрабаваў яшчэ раз другое і ўсю курыцу аддаў сабакам, а дрывасек, дзядзька Марцін, застаўся без абеду. Ну, вядома, і куды лепшы за гэтую самую Дзіну.

Дама да яго падбівалася. Зіна раўнавала ды люта яе ўзнеравідзея. Учора Дзіна зноў спазнілася на сняданне, а на гэты раз склусіла — бытта толькі што паставіла кропку пад новай аповесцю аб каханні, куды ўклала ўвесь свой жыщёвы вопыт. Лысы і поўны пісьменнік з пятага пакоя — Мікалай Іванавіч — засталом буркнуў да Віктара Арнольдавіча: «Што яна пра гэта можа ведаць? Яна — з такіх, што вечна аб ім уздыхаюць і трэплюцца, а самі ніколі нікога не кахалі і не пакахаюць!..»

Мужчыны паблажліва яшчэ ўсміхнуліся, і Зіна чамусыці супакоілася.

З того часу, як прыехаў новы жыхар у сёмы пакой, Зіне стала жыць цікавей. Цяпер яна рабіла ўсё як бы для яго. Зіна не прапускала ніводнага яго слова, і нават кожная складка яго вітраткі стала ёй дарагой. Засынала, і ёй хацелася падагнаць нач, каб заўтра прачнунца з пачуццём навізны ды зноў з нецярпеннем чакаць снядання.

4

Віктар Арнольдавіч з раніцы пачаехаў у горад. Прайшоў абед, а пісьменнік усё не вяртаўся.

— Чаго ты выседжваеш? — напала сястра-гаспадыня на афіцыянтку. — На кухню ідзі, памагай Алене Пятроўне гатаўца вячэр!

— Я яшчэ ўсіх не накарміла — з сёмага не прыходзі!

Гаспадыня адразу памякчэла. Як добра, падумала Зіна, што старая нічога не заўважае!

Зіна сядзела побач з яго крэслам, глядзела на панікеляваны прыбор, ікру на талерцы і гладзіла белы чахол на спінцы крэсла. Яна прадчувала: сёння аваўязкова нешта здарыцца. Чакала гэтага з трапятаннем сэрца. Каторы раз прыслушалаася. А са двара нічога не чуваць, толькі праз шкляныя дзвёры з кухні даліталі абрывкі гаворкі. Маўра якраз казала:

— Ну, прыгожай — не мне судзіць, а маладой была і я, таму ведаю, як у такіх выпадках сябе паводзіць!

— Вядома, маладымі былі мы ўсе! — згаджалася кухарка.

І ў гэты момант, моцна тупаючы ад холаду, у сталоўку ўваліўся Віктар Арнольдавіч. Бобрыкавая вушанка і каракулевы каўнер былі заінелья, твар — аж перакошаны ад сцюжы.

— Ай-яй-яй-я-ай, які маро-оз!

— Дзе вы так до-оўга?! — выдала сябе дзяўчына. Але ён яе нецярпення не заўважыў.

— А зараз, Зіначка, каб чаго гарачанькага! — пачаў вінавата. — Разумееш — аж тры гадзіны тырчалі ў сумёце з машынай!..

Зіна яго не слухала.

— Дзе вы так доўга прападалі, абед даўно быў! — напала ўжо яна з папрокам, бытта ён абяцаўся прыйсці ў час і абяцання не стрымала.

Афіцыянтка хуценька падала талеркі.

— Ну, як тут табе жывеца? Колькі зарабляеш? — распытваў ён, абедаючы. — Гм, мала. Адно на адэкалон, а на капрон ужо — бацькі дадаюць, так? — Зіна адказала, і ён паспачуваваў: — Сумнавата тут, відаць, праўда?

— Ой, шчэ як!

— Чаму ж з сяброўкамі на тэлевізар не прыходзіш вечарам? Няўжо не цікава?

— Не пускаюць — вячэру мусім гатаваць, калі цікавая перадача!

— Шкада!..

Ён яшчэ многа аб чым пытаўся. Расчырванелы, з марозу, доўга не пакідаў сталоўкі.

Зіна ў гэты час стаяла ля печы ды вадзіла шчакой і далонямі па кафлі. Маладосць і здароўе ў сялянскай дзяўчыны распіралі шчокі. З вуснаў біла чырвань. Мяккія шэра-сінія воchy глядзелі на пісьменніка аддана, здзіўлена і палахліва. Карычневая касынка ў клетачку ледзь прыкрывала тутія косы. Самаробны льняны фартушок на зялёным світэры аблямаваны быў проста і прыгожа. Пры размове ў Зіны выступала на твары шчырая ўсмешка, рабіла дзяўчыну надта прывабнай і мілай. Зіна ведала, што не можа не падабацца Віктару Арнольдавічу, ад гэтага прамянела яшчэ больш ды ўспыхвала ад сарамлівасці. Падмывала яе прыемная хваля, ад шчасця высоквала з грудзей сэрца.

— Ты ўся гарыш, што з табой? — прысталі дзяўчынаты, калі афіцыянтка забегла ў інтэрнат, — Зірні на сябе ў люстэрка!

Яна толькі таямніча прамаўчала. А потым ад прыліву буйной радасці пачала кідацца падушкамі ды рагатаць.

5

Пасля сняд'яння Зіна збріала талеркі. У сталоўку зазірнула касірка.

— Ты чула? Каб і мы маглі паглядзець тэлевізар, вячэра цяпер будзе аж на дзве гадзіны пазней. Мікалай Іванавіч дамовіўся з нашай Марфай.

— Той — лы-ысы?! — здзівілася Зіна: чаму не Віктар Арнольдавіч? Пасля ўчараашняй размовы было б лагічна. — Ой, што ў цябе?

— У сельмагу прадаюць! Чатыры рублі! — сказала касірка, трymаючы за канцы ружовенькі шалік.— Такі, як у той, што жыве ў адзінаццатым.

Гэта быў не шалік, а — мара, з танюткай, як павуцінне, тканіны і нагадваў пену, туман, воблачка, дымок.

Выцершы руکі аб пярзднік, Зіна з зайздрасцю хапіла шалік кончыкамі пальцаў. Яе ўразіла думка: мела б яна такую прыгажосць — і не трэба было б баяцца ні Дзіны Маркаўны, ні каго іншага! Так і ўявіла сабе, як Віктар Арнольдавіч прыходзіць на абед і бачыць яе. Сёння — тэлевізар. Заходзіць яна з шалікам у вестыбюль, а чалавек вытарошчвае вочы, спатыкаецца і... Далей яна не ведала, што будзе. Ды гэта было ўжо не важна...

— Натуральны шоўк! — выхвалялася Паліна, напускаючы на сябе абыякавасць.

Зіна раптам успомніла: старэйшая сястра замуж выходзіць — прыедзе па грошы. Дзяўчына адразу спахмурнела і выпусціла шалік.

— Колер мне не падабаецца.. Аблезлы нейкі!... — кінула абыякава ды ўзялася за талеркі.

— Сама ты ablезлай! — пакрыўдзілася сяброўка.

І тут у акно пастукалі. Паліна падняла фіранку, выглянула на двор, закрычала:

— Зінка, танцуй! Валодзька зноў пісьмо ад Цішэўскага вязе!.. Ой, а ў кабіне хто?.. Дык гэта ж — твая маці, бяжы, сустракай!

І праўда, прыехала мама. Убачыўши выпадкам Валодзьку ў горадзе, старая вырашыла наведаць дачку.

— Ну, як ты тут?—спыталася, калі ў сталоўцы засталіся яны самі.— Прастудзілася недзе?

— З чаго вы ўзялі?!

— А чаму так сіпла гаворыш? Колькі разоў табе наказвала: хутай шыю і без хусткі не выходзь! На, насі маю!

— Што-о вы, ма-ам? Не вазьму!

— Глядзі, каб потым не каялася!.. А ў нас выдавалі ў калгасе прэміі!.. Мы з бацькамі столькі грошай атрымалі!.. Прыязджала дакупляць пасаг. І табе на сукенку набрала, паглядзі, якую... Але не аддам — пакладу ў куфар. Будзеш ісці замуж, тады... Ужо і табе падрыхтавала дзве няспаныя падушки, пасцель ды ўсё іншае...

— Ну, а Цішэўскі заходзіць?

— Ма-ам!..

— Ладна, не буду. Цяпер вы ўсе тоіце ся, надта разумныя... Ці здаволеныя хоць тут табой? — старая раптам зрабілася строгай: — А гэта што такое?

— Ой, Паліна бегала да акна і збіла мне тут усё! — вінаватая, дачка кінулася папраўляць сурвэтку.

Маці пераслала па-свойму.

— Страйся, дачушка, каб на цябе не наракалі. Наш род такі, што людзі яшчэ не скардзіліся. У нашых гарэла ўсё ў руках!.. А гроши твае цяпер нам непатрэбныя. Што заробіш — сабе пакідай. Збірай, каб мела...

«Шалік!» — мільганула ў Зінінай галаве.

Далей дзяўчына не магла ні аб чым ні думаць, ні ўстаяць на месцы — каб хоць не разабралі іх у магазіне! Адпраслася ў сястры-гаспадыні, правяла да асфальту маці. Потым Валодзька, сдучы ў саўгас па бульбу, падвёз яе ў сельмаг.

6

Часам як мала чалавеку трэба!

Вярталася Зіна з такім адчуваннем, бытта на грудзях пад паліто ў яе ляжаў не кавалачак ружовай тканіны ў цэлафане, а — сонца, ад якога пацяплела зіма, а наваколле выглядала пасвяточнаму ды па жылах разыходзіліся такія струменічкі, што аж захлыналася ад радасці сэрца.

— Не круціся так, бо выпадзеш з кабіны! — дабрадушна бурчаў шафेर.

— Для чаго ў мяне ты? Сцеражы, каб не выпала!

— Каза!.. Думаеш, не ведаю, з-за чаго вар'юеш? Даљбух, не разумею, што вы, дзяўчата, знаходзіце ў гэтых анучах! І дарам я б іх не ўзяў!

— Табе, Валодзечка, і не зразумець! Спытай сваёй Паліны!.. Цяпер не толькі ёй фарсіць!..

Пачаўся абед. Госці ажыўлена размаўлялі. Дзіна Маркаўна праз некалькі сталоў рабіла грымасу Віктару Арнольдавічу. Такую звычку дама набыла ў маладосці, але цяпер какецтва дзяўчынкі рабіла яе агіднай. Толькі Зіна не надта прыглядзялася. З таямнічым выразам твару насіла ежу і не магла дачакацца запаветнай хвіліны.

Управіўшыся, дзяўчына пабегла ў інтэрнат. Да стала з куфэрка тонкія панчохі. Каб не было відаць зацыраванай пяткі на капроне, абула высокія галёшы. Нарэшце, разарвала цэлафанавы мяшочак і дастала шалік.

Наглядзеўшыся на сябе ў лютэрка, Зіна накінула паліто і вылецела на двор. Доўга стаяла ля дачы: у вокнах вестыбюля мігала блакітнае свято — ішла тэлеперадача.

— Ты чаго тут мерзнеш? — натыкнулася на яе Паліна.— Хадзем, паглядзім фільм новы! А-а, і ты купіла? Калі паспела?!

На дзяўчынку ніхто не звяртаў увагі. У падсёлку вестыбюля Зіна пасмялела. Падсела да Дзіны Маркаўны і нават памералася

плячом. Тады пашукала вачыма Віктара Арнольдавіча. Той час-та раскрываў блакнот, усё нешта запісваў і на перадачу амаль не зважаў, як і наогул не цікаўся тым, што адбывалася ў вестыбюлі.

Праходзіла мінuta за мінутай. Мінула гадзіна, але нічога так і не змянілася. Віктар Арнольдавіч нават не заўважыў яе прысутнасці. І дзяўчына здалася сама сабе смешнай.

Пакідала вестыбюль засмучонай.

У інтэрнаце Паліна ўткнулася ў цікавую кніжку, ёй было не да Зіны. Надзя ляніва пацягвалася на ложку. Ад пачуцця сваёй малавартасці Зіна стала Надзі выхваляцца:

— А от адзін мой кліент спытаўся, колкі зарабляю і ці хаджу на тэлевізар.

— З сёмага пакоя? — зусім не здзівілася прыбіральщыца. — Ен і мяне пытаўся. Яшчэ спачував, што толькі на адэкалон зарабляю, а на капрон — даюць бацькі!

Зіна аж села на ложак.

Тым часам Надзя абыякава казала далей:

— А я яго жонку нават ведаю. І дзяцей. На канцэрце бачыла... Мусіць, заўтра паедзе, бо пасля вячэры ў карты гуляў у вестыбюлі з Мікалаем Іванавічам.

Ноччу Зіна доўга плакала ў падушку. Пра гэта не ведала нават Надзя, хоць спала побач.

7

На наступны дзень Зіна панесла Дзіне Маркаўне сняданне. Не адказаўшы на «дзень добры», не павярнуўшы і галавы ад люстэрка, тая кінула:

— Пастай!

Зіна абвяла вачыма пакой — куды апусціць паднос? На крэслах, стале, ложку і падлозе валяліся сукенкі, кофты, камбінацыі, халат, на рукапісах — панчохі, кулон з ланцужком. Дама як прыехала, як гэтыя паперы расклала, так яны, некранутыя, і ляжалі.

Дзяўчына нагой адгарнула сукенку на падлозе ды апусціла сняданне.

— І куды падзеўся мой шалік?! — прамовіла нібы сама да сябе дама. — Пашукай шчэ ты!

Афіцыйантка зірнула туды-сюды, не знайшла.

— Схадзі ў ванную, прынясі ўплай вады — маску зняць!

Ледзьве хаваючы злосць, дзяўчына прывалакла міску з вадой ды сабралася пайсці.

— Не ведаеш, Віктар Арнольдавіч сёння паедзе? — затрымала яе дама.

— Не ведаю.

— Папрасі ў яго шпотку і прыглядзіся, ці не збіраецца!

Скразь прыадчыненая дзвёры сёмага пакоя Зіна ўбачыла свайго куміра. Энергічны і спрытны мужчына пакаваў чамадан, піхай туды папкі з паперамі, а думкі яго, мабыць, зноў блукалі недзе далёка. Зіна на хвіліну ўяўіла сабе, як уваходзіць ён у сваю кватэру, а там зсяюць люстры, блішчыць лак на шафах і піяніна; з пакоя выбягае жонка-прыгажуна, дзеци...

— А-а, Зіночка! — сустрэў ён такім прыемным бархатным барытонам, што дзяўчына ледзь не самлела.— Заходзь, заходзь, смялей! Дзякую, дарагая, табе за ўсё! Прыязджай да нас у гарад!.. А-а, якая прыгажуна, мне б такую жонку!.. Калі будзе шыходзіць замуж, на вяселле запросіш?

— Шчэ няхутка...— ад упартых карых вачэй дзяўчына разгубілася дарэшты і пачырванела.

Вярнуўшыся, Зіна даме адпомсціла:

— У яго зачынена!

Праз гадзіну можна было назіраць ля дачы такую сцэнку. Па алейцы прамчала «Волга». З ельнічка выбегла дзяўчына ў накінутым на плечы паліто, пад якім віднеўся фартушок. Азірнуўшыся, ці яе хто не бачыць, яна нагнулася ды ўважліва паглядзела на снег. Сытыя сабакі з высунутымі языкамі то аддана на яе цікавалі, то нюхалі белыя груды, то кіхалі, то, скавычучы, узіраліся ў лес, нічога не разумеючы. А дзяўчына разглядала выціснутыя на снезе сляды гумовага пратэктара. Пакратайшы след і рукой, яна ўздыхнула і ў акружэнні сабак павалаклася на кухню.

8

На дачы ўзнялася мітусня: «Волга» з-за снежных заносаў не прабілася, госці вярнуліся начаваць. Сястра-гаспадыня дадаткова выпісвала харчы, тэрмінова рыхтавала пакоі. Толькі праз некалькі гадзін госці паабедалі, распакаваліся, і ўсе супакоіліся.

Прыйшоўшы на вячэру, Дзіна Маркаўна раптам убачыла ў афіцыянткі такі самы шалік. Ён быў павязаны, бы ў артысткі з учараашняга фільма, які перадавалі па тэлебачанні. Яшчэ дама зауважыла, як Зіна прагна лавіла позірк Віктора Арнольдавіча ды крадком папраўляла на шыі вузялок. Гэта даму абурыла да глыбіні душы.

— Ну, не знайшлася ваша згуба?— паспачувала ёй Марфа.

— Знойдзеца тут што ў вас, ого!— з прытворнай пакутай ўздыхнула дама ды зірнула на афіцыянтку.

— Але, і ў нашай Зіны такі самы... Купіла сабе ў сельмагу... Валодзя яе вазіў...

Дзіна Маркаўна ведала, што яна губляла і знаходзіла свае рэчы часта, але як робяць кепскія людзі, дама распальвала ў сабе падазронасць да Зіны.

— Сваіх вы абараняеце, ве-едаєм! — істэрыйчна віскнула.

Зіне зрабілася так сорамна, бытта стаяла яна перад людзьмі голая. Дзяўчына бездапаможна зірнула на Віктора Арнольдавіча. Але ён не толькі не заступіўся. Ён, нездаволены, папракнүў сястру-гаспадыню:

— Нават і тут не даяце людзям спакою!.. Заўтра абавязко-ва пагавару ў літфондзе аб парадках на гэтай чортавай дачы!..

Зіна не чула, што казала Марфа. І не бачыла, як Мікалай Іванавіч ускочыў з-за стала, падышоў да вешалкі, вывернуў рукавы ў аблезлым зімовым паліто. Дзіны і з-пад парванай падкладкі вывалик шалік ды кінуў бабе ледзь не ў твар. Знямела я дзяўчына стаяла, адчуваючы, як вочы набухаюць слязымі. Зрабілася раптам шкада мамы — з-за праклятага шаліка нават добра і не пагаварыла з ёю!..

Зіна хапіла пустыя талеркі ды пакіравала на кухню. Праходзячы каля Віктора Арнольдавіча, пачула, як ён, клапатліва разглядаючы свае белыя руکі, скардзіўся суседу з чацвёртага пакоя, што, піхаючы машыну, зламаў ногаць.

— Шкада, што не нагу! — ледзь нс ўголас кінула яна.

9

Вясной у сталічным тэатры адзначалі юбілей класіка-акадэміка, і па запрашальных білетах залу напоўніла публіка.

У ложы стаялі троі крэслы. На адным сядзела Зіна ў новай сукенцы, на другім — Ваня Цішэўскі. На хлопцу была пацёrtая куртка з «маланкаю» і гэтак яго бянтэжыла, але блізкасць дзяўчыны напаўняла шчаслівым хваляваннем.

Ванева нясмеласць Зіну забаўляла. Часта заглядваючы ў стракатую скрыначку з шакаладнымі цукеркамі, яна смяялася гэтак, як смяяцца толькі вясной дзяўчынаты пры хлопцах.

— А я акадэміка ведаю! — пахвалілася.— Адпачываў у нас на дачы!

Ваню гэта імпанавала.

— Прыйшоў у сталоўку, распытаў у мяне, адкуль я, як зваць. У наступны дзень пытаемца ў мяне зноў — адкуль я і як маё імя. Потым — трэці раз пайтараецца тое самае...

Толькі Зіна сабралася рассміяцца, як у ложу ўвайшоў Мікалай Іванавіч з жонкай. Павітаўшыся, пісьменнік сказаў:

— А сесці няма дзе!..

Ваня падхапіўся і сеў... на адно крэсла з Зінай. Каб утрымацца на крэсле, хлопец выцягнуў руку, узяўся за борт ложы і так атрымалася, што рука яго цяпер абнімала Зіну. Стары нахіліўся над жонкай і пачаў ёй нешта тлумачыць. Хлопцу і дзяўчыне больш не перашкаджалі. Ім было добра — лепш і не прыдумаеш.

Зіна зноў пачала грызці шакалад. Адчуваючы сябе свабоднай, выхіліася з ложы ды памахала рукой у партэр Паліне з Валодзькам. Затым штурханула плячом Ваню ды паказала на Віктора Арнольдавіча — ён унізе прабіраўся паміж радоў.

— Глядзі на таго чарнявага фарсұна! — шапнула. — Маё каханне, пра якое табе пісала!.. Бачыш, які гладкі?.. Давай на галаву пустую скрынечку скінем!

— Здурнела?! — перапалоханы хлопец хапіў яе за руکі.

КУДЫ ЕДЗЕШ, ХЛОПЧЫК?

1

У купэ застаў я пажылую кірпатую кабету ў старамодным лыжным касцюме з начосам і кірпацен'кага ўнuka. Адразу на мяне ўставіліся: хлопчык — з дзіцячай цікавасцю, затое жанчына — з пядобразычлівой насцярожанасцю, бытта чакаючы свінства. Пасажыраў, як вядома, у паяздах не выбіраюць. Павітаўшыся, я закінуў на сे�тку чамаданчык, пачаў масціць сабе другую полку.

— Дзядзя-а, а ты будзеш з намі е-ехаць? — палез малы з пытаннем.

— Мішка, табе спаць пара! Не прыставай да чалавека! — шыкнула на яго кабета.

— Нічога, нічога, мне не перашкаджае! — супакоіў я жанчыну. А малому адказаў: — Ага, Міхал. Хочацца каму ці не, а ехаць будзем разам. Хутка і адправімся. Толькі дзядзька машыніст калёсы наточыць, каб вострыя былі.

— Гы?!. Хіба іх точаць?

Гадоў з пяць яму. Да кладна такія ў мяне ўнукі. Натуру іхнюю я спасціг дасканала.

— Ты і не ведаў? Аж з самай Масквы каціліся па жалезных рэйках! Уяўляеш, як ступіліся?

Хлопчык і паверыў. Нават пацікаўіўся:

— А тачыла ў дзядзі машыніста вялікае?

— У-у-у, во якое!

Я апусціўся супроць бабкі на пустую лаўку. З некаторай пары кішэні мае поўныя ласункаў.

— Закурым, Міхал? Ужываеш гумку ці цукеркі? Бо я — толькі гумку.

— І я жвачку! — малы без вагання згадзіўся. Адным словам, праз пару мінут з хлопчыкам мы былі на бліzkую нагу, а ў кірпатаі жанчыны насцярожанасць рассеялася.

Наш поезд цяпер ім чаў уздоўж нейкага асфальту. Гледзячы праз акно і рухаючы сківічкамі, Міша тыкаў пальцам у шыбу ды выкryкаваў:

— «Масквіч» паехаў!.. А гэта — «жыгуль»!.. Цяпер — «Волга»!.. Самазва-ал!.. Там каровы траву нюхаюць!.. І конь ходзіць, а каля яго штосьці бегае...

— Жарабя, Мішанька, брыкае.

— Гы, як жаба — жы-ра-бя?!

— Так у каня называецца маленкі сынок ці дачка. І каровы травы не нюхаюць, а — скубуць. Абедаюць якраз.

— А-а!.. — задумаўся на хвіліну малы.

Кабета са мной пераглянулася ды пакачала галавой. Праз хвіліну загаварыла:

— Што значыць жыць у вялікім горадзе!.. Над вёскай нашай убачыў бусла. Кажа: «Баба, унъ белая птушка ляціць і крыллямі больш не махае! Бензін у яе выйшаў, праўда?» А наогул хлопчык кемлівы... Ой, мы ж цэлую ноч трасліся на перакладных да Орши!.. Мішка, табе трэ паспаць! Кладзіся, давай!

— А-ай, баба Лю-уба!..

Як малы ні ўпіраўся, кірпатая старая ўціснула ўнука за сябе пад сценку, ухутала коўдрай, і ён адразу заснуй. Мяне ўжо лічыла сваім. Паступова выклала сваю гісторыю. Была б яна, мабыць, банальны, калі б не біяграфія жанчыны, і таму здалася яшчэ больш сумнай.

Выяўляеца, з кабетай мы амаль аднагодкі.

2

У вайну яна трапіла ў вайсковы шпіталь. Працавітую, сумленную няньку заўважыў маёр разведкі. Выпісаўшыся з лячэння, вайсковы выклікаў дзяўчыну да сябе, прапанаваў схадзіць за лінію фронту.

«Табе зусім лёгка ўцерціся да іх у давер! — пераконваў. — Скажы — раскулачылі. Гітле раўцы скопяць, і ты сачыній, што ў галаву прыйдзе!..»

Любу шэсць разоў перакідвалі цераз нейтральну паласу, столькі ж разоў яна прыносіла з нямецкага тылу звесткі. На сёмы — трапіла ў лапы гестапа. Яе моцна скатавалі ды прысунуці — павесіць. Нехта пераблытаў прозвішчы. Да шыбеніцы павялі ахвяру другую, а Люба трапіла ў канцлагер Колдычава. Пасля вызвалення не стала шукаць часці са знаёмым маёрам. Не хвалілася і франтавымі прыгодамі — працевала на будоўлях.

Ад мімалётнай сустрэчы ў рабочым інтэрнаце нарадзіла Зою. Як толькі могучь рабіць простиля жанчыны, якія перажылі

нястачу, маці выкладвала сябе, затое дачка расла сытай, бы лялька. Не панюхаўшы бяды, Зоя вывучылася на таварознаўцу.

Жанчына нават не згледзілася, калі ў дачкі з'явіўся прыгажун-муж ды маленькі сын — Міша. Не было ім дзе жыць. Люба толькі цяпер пащукала былога маёра — вядомага дзяржаўнага дзеяча — і той пастараўся, каб заслугі адважнай разведчыцы былі адзначаны, хоць і са спазненнем. Яна атрымала ў горадзе кватэрку, перадала яе дзесяцям, а сама адправілася на вёску дажываць у бацькавай хаце.

Прайшоў год, другі і выйшла наверх: зяць — махляр і жулік. Наведваючы ўнука, Люба з жахам заўважыла — і дачка прыходзіць дамоў п'яная, а то некуды знікае, пакідаючы малога на чужых.

Не ўзабаве зяця і Зою арыштавалі — абкрадвалі гарадскія кватэры.

Атрымаўшы страшную вестку, Люба прыехала ў горад. У дзіцячым прыёмніку выпрасіла ўнука, прывезла ў бацькаву хату. У хвіліну адчая пацягнула яе за язык падзяліцца бядой з суседзямі, а тыя адразу палезлі да Мішы з роспытаці, іхнія дзеци пачалі малога ўсяляк абзываць...

Тады Люба і вырашыла...

Пад Гродна жыла сябровука з часоў вайны. Прадаўшы хату, жанчына ехала да адзінокай пенсіянеркі. Маўляў, на новым месцы сумнай гісторыі не ведаюць, малога траўміраваць перастануць, і той пра ўсё забудзе.

3

У Маладзечна да нас у купэ падсеў нейкі мужык з жонкай. Абое вясёлыя, бесклапотныя — бытта ехалі з вяселля. Уладкаўшыся адно на ніжній, другое на верхній полцы, пачалі да малога падлізацца:

- Ой, які харошы хлопчык, глядзі!..
- Ды які ўжо вялі-ікі!..
- Як жа яго заву-уць?
- Гэта хто — баба твая?
- А ты яе любіш?

Малыя выдатна адчуваюць, калі звяртаешся да іх ад няма чаго рабіць.

Міша спакойна разглядаў здзяцінелага дзядзю і цёцию ды з адказам не спяшаўся. А яго баба Люба насярожылася зноў. Падпёршы мясістымі кулакамі тоўстыя клубы ў лыжным касцюме з начосам, кірпатая жанчына ўставілася на надакучлівых суседзяў ды з суроўай пагрозай чакала. У яе шэрых вачах палаала ўжо столькі злосці, што я падумаў — за лёс унука покуль што непакоіцца патрэбы няма.

Нічога не заўважаючы, бесклапотныя балбатуны выкладвалі рэшткі свайго ўбогага рэпертуару:

- Хлопчык, а дзе твой тата з мамай?
- Хто яны ў цябе?
- Куды ты едзеш, а?
- Ну, чаго маўчыш?
- Кажы, цукерачку дамо!

На гэтым пытанні ў іх вычарпаліся. Абое з чаканнем уставіліся на малога. І Міша ім адказаў:

— Мы едзем з бабай Любай да цёці Ніны — баба з ёй фашистаў біла. Мой тата і мама — зладзеі. Яны сядзяць у турме, бо кралі, а красці — нельга. Будуць сядзець у турме пяць гадоў.

У мужыка і жонкі адразу адвеслі ніжнія сківіцы.

Стараю толькі гэтага і чакала. Яна з нейкай святой мсцівасцю кінула ім:

- Ну, больш пытацца будзеце?

У абаіх такі быў выгляд, што мне аж шкада іх стала.

ЗАЙЧЫК

Раніцой хлопчык прачпуюцца і ўбачыў маму.

- Мамка, а noch ужо была?

Тая рассміялася:

— Ну і чалавек ты ў мяне!.. Цалюткую noch праспаў і нават не заўважыў!..

— Была, герой, была ды ўжо даўно — мы з татам паспелі добра напрацаўца нават!.. Хопіць табе вылежвацца: уставай, мужык, паглядзі, што на дварэ робіцца!..

Мама збиралася на рынак і поркалася на лаве.

- А дзе тата?

— Косіць за агародам! Сёння ў яго выхадны. Адзярайся. Пад'яси і пойдзе да таткі. А я паеду ў Баранавічы.

Хлопчык злез з ложха, сеў на падлогу. Там ляжала столькі светлых квадрацікаў, колькі было ў акне шыбаў. Ваня перастаў нацягваць калашыну, заглядзеўся на «зайчыкі».

— Мамка, а чаму зайчыкамі гэта называюць і тых, што бегаюць па полі?

- Бо, мусіць, людзі лепш не прыдумалі.

Праз хвіліну малы з сумам уздыхнуў:

- За-айчыка хачу!

— Таго, што на по-олі!..

— Дзе ж табе яго ўзяць?..

— Ай, ма-ам, хачу!..

— Адстань ад мяне! Ідзі і прасі ў таты!

Светлы квадрацік Ваня захацеў закрыць адной рукой, другой, але «зайчыкі» ўсё вылазілі наверх. Ваня зацікаўся, адкуль яны падаюць. Хлопчык нагнуўся, падставіў галаву пад промні, зажмурыўся ды глянуў уверх.

Там было сонца.

— Мама, праўда, дзе сонца ўсходзіць, там усход, а дзе заходзіць — захад?

— Праўда.

— А калі хмары і сонца схаваюцца?

— Усё роўна.

— Гы!..

— Чаго ты дзівішся?

— Як тады людзі ведаюць?

— Што — «ведаюць»?

— Дзе ўсход, дзе захад?

— Кожнаму дурню гэта вядома і тады!.. А ты хутчэй адзявайся, не балбачы! — падагнала яго мама: яна вельмі спяшалася на рынак.

— Добра, мамачка!

Ваня ўзяўся за другую калашыну, але ўспомніў пра тое, чаму вучыў тата.

— Ма-ам, гэта рука правая?

Жанчына клала яйкі і масла ў кошык, не слухала.

— Ма-ам, правая?

— Правая, правая!

— А чаму, калі павернешся, то правая рука ўсё роўна правая там, дзе была няправая?

— Ну, бо... Што ты ўсё ме-елеши? Адзеўся? То ідзі хутчэй мыщца!

— Добра, мамачка!

За акном на полі хадзілі каровы з авечкамі. Убачыўшы іх, Ваня зноў забыўся.

— Мамка, а чаму ў каровы па два рагі, а ў авечкі — ніводнага рага?

— А я ўжо ведаю, чаму так Баранавічы называюцца. Бо там рэжуць авечак, бараноў і робяць з іх брынзу!

— Гэта карова далёка, а тая — далячэй, праўда, мамка?

— Далей, а не далячэй.

— Карова далей... Лес далей... Рэчка далей... Дом далей...

— Мамка, а от каб сабраць усе дамы на свеце і паставіць на наш дом, то які ён быў бы, га? Усе, усе сабраць, і ў немцаў, і ў Баранавічах, каб...

Адказу зноў не было.

Хлопчык затрымаў позірк на альшынцы, дзе працякала рэчачка, успомніў:

- Ма-ам, а вада ў рэчцы цячэ і ноччу?
- Вядома, цячэ.
- І калі на яе ніхто не глядзіць?!
- Гы!.. А дзе рыбы спяць — проста ў вадзе?
- Ма-ам, а шчупакі валасатыя?

Мама зноў не адказала, але Ваня больш не перапытваў. Паказаўся дымок ад паравоза, і хлопчык адразу забыўся пра рыбу.

— А от я ўжо ведаю — у паравоза калёсы надта вялікія і жалезныя, іх не адкусіш і не адрэжаш!..

- А куды гэты поезд едзе, мама?
- У Друскенікі.
- О-го-о?!.
- Шыю мый, шыю! І вуши таксама!
- А гэта вёска такая?
- Літоўскі горад.
- І людзі там па-літоўску гавораць?
- А па якому ім гаварыць?!
- І кожны так умеє?
- Кожны.
- А дзеці па-літоўску ўмеюць?

— Друскенікі, гы!.. Мама, а чаму горад называецца так, як дзядзеў Мікалаеў Генік са Слоніма?.. Друскенік.... Генік... Друскенік... Генік... Як дражнілка!..

— О-ой, бо-ожа! Ну, што гэта за дзіця?!.. Чаму, чаму!.. Бо так людзі яго назвалі, і годзе! Хутчэй ідзі да люстэрка ды прычашыся!

- Іду, мамачка.

Водзячы грэбенем па валасах, Ваня круціў галавой і так і сяк. І раптам насяця рожыўся.

— Мамка, а чаму ў люстэрку, калі галава круціцца, чорненькае на воках на месцы стаіць?

— Бо... Бо... Бо-ожа, што за хлопец расце ў мяне, не ведаю!.. Ну, хутчэй! Я табе казала, што мне трэ спяшацца ў горад! — раззлавалася дарэшты мама.— Хочаш, каб баранавіцкі аўтобус без мяне паехаў?

- Я хутка, мамачка!..
- Цяпер садзіся і еш!

Мама заўсёды злавалася, калі чаго-небудзь не ведала. Ваня вырашыў: «Спытаюся ў таты, чаму чорненькае стаіць у люстэрку, а галава круціцца. Ен ведае ўсё!»

- Не разліва-ай! — закрычала мама.

— Больш не буду, мамачка! — хлопчык паспешліва падставіў пад лыжку далонь.

— Ну, пад'еў? — дапытвалася маладзіца, трymаючы цяжкі кошык на руцэ. — То ідзі да таты. І хутчэй, сынок. А я табе з горада гасцінец прынясус...

— Марожанага! Слівачнага!.. Не, яно тысячу рублёў каштую, гэта больш за дваццаць! Лепш «Эскімо»!

— Як жа табе яго данясу? Растанее!..

— А ты падзьміна яго!

— Не паможа. Хопіць з цябе і цукерачак.

— А-ай!..

— Ну, ладна, мамачка! Толькі цукерак купі кубічных!..

— Ах, жэўжык, ужо разбірае ў гэтым, падушачак не хочаш? Добра, прынясу табе шакаладных.

І Ваня пайшоў.

Сярод падворка гусак грозна шыпей на курэй. Хлопчык асцярожна абмінуў гусака, адчыніў брамку на агарод ды прыпусціў на балота.

Вунь там, далёка, тата косіць.

Трава была росная, і Ваневы ногі адразу сталі мокрымі. На траве іскрыла на сонцы раса. Кожная травінка мела сваю расінку. Ваня спыніўся і давай прыглядзацца. Потым азірнуўся, а за ім на траве — смешиныя дзве стужкі слядоў!

Ваня выпісаў на траве кола, затым — другое ды перакрэсліў іх раз і яшчэ раз.

У адным месцы травы не было, на балоце ляжалі роўныя зялёныя валочки. Зверху валочка на тоўстай травінцы сядзелі адна ля адной дзве зялёныя страказы. А на дубцах ракіты нехта павесіў бліскучую тоненікую сetchаку.

А вось і тата!..

— Папка-а, паглядзі-і, валасы-ы!

— Гэта — павуцінне, хлопец, — сказаў той ды ўпёрся ў кассё.

— Павука?

— Ага. Ну, здароў, сын. Даўно ўстаў?

— Неа!

— Ай-яй-яй, сплюх!

Тата глубей усадзіў чаранок у зямлю і нагнуўся браць траву з пакосу. Ён быў без кашулі, загарэлая спіна блішчала ўся ад поту. На спіне ў Ваневага таты — цёмны шрам ад раны, сын яго баяўся.

— Папка, гэта табе немец зрабіў на плячах?

— Ага.

— А ты яму за гэта што зрабіў?

— Гм!..

Тата нахмурыў бровы і грозна паўзіраўся ўдалъ. Ваню стала страшна-страшна.

Але хутка тата перамяніўся. Ён выцер рукавом лоб, здзымуў капельку поту з носа, абцёр травой касу і пачаў яе вастрыць — шах-шах! шах-шах! шах-шах!.. Ваню невыносна захацелася гэтаксама пацягаць бруском па вастрыі ды адчуць, як звініць пад рукамі каса, але ж дзесям яе ў рукі не даюць — прасі не прасі. Ён са шкадаваннем адвёў вочы.

— А чаму такі чарвяк валасаты паўзе? — спытаўся хлопчык.

— Гэта — вусень.

— А яго птушкі ядуць?

— Яшчэ як!

— А валасы не колюцца ім у язычок?

— Колюцца.

— І яны ўсё роўна ядуць?

— А куды, сынок, дзенешся, калі е ёсці хочацца?

— А як рыбы ў вадзе спяць?

— А як, па-твойму? Думаеш, на нач кладуцца на дно, накрываюцца хвастамі ды заплюшчваюць вочы? Не-е. Спяць яны так, як коні — стоячы. Стане такі шчупак на глыбокім месцы і дрэмле.

— А шчупакі валасатыя?

— Не.

— Ы-ы-х, зусім-зусім голыя? І не памерзнуць?

— Чаму «голыя»? На іх бліскучая лусачка ў клетачку, — цярпліва растлумачыў тата і нават адставіў касу.

— Папка, у каровы два рогі, а ў авечкі — ніводнага, чаму?

— Затое па два іх мае кожны баран, няўжо не заўважыў?

— Ве-едаю... А... А з адным рогам каровы бываюць?

— А ты ўспомні злую Малку ў цёткі Агаты. Задзіралася-задзіралася ў статку, покуль каровы не ablамалі ёй рог, і цяпер з адным ходзіць!

— Ага-а!.. Тата, а ў каровы трох рогі бывае?

— Ні трох, ні чатыры, ні пяць! Ну, Іван, мне трэба касіць траву на сепа нашай Ластаўцы. Хутчэй пытайся, што мае ш яшчэ, ды бяжы да рэчачкі, палаў рыбак, добра?

Ваня азірнуўся навокал і аж жахнуўся: столькі было ўсюды цікавага.

— Татка, а неба мокрае?

— Не.

— А якое?

— Ніякае. На небе нічога няма.

— Чаму тады з яго дождж ідзе?

— Дык падае ж з хмароў.

— Та-ата, а хмары на небе?

— Неба вышэй.

— А-а!.. Татка, а чаму немец аўраг і каля нашай рэчкі ў зямлі дзірка таксама называецца аўраг?

— Не «аўраг», а — вораг. І не немец, а — гітлеравец, фашист. Ды і каля рэчкі называецца па-нашаму — яр. Усё закумек сабе. Будзеш памятаць?

— Буду. Папка, а на полюсе холадна?

— У-у, яшчэ як!

— Як у нас зімой?

— Халадней!

— Так, як бы мы зімой хадзілі раздзетымі?

— Во-во, малайчына, што і сам разумееш!.. Ну, цяпер пытанні ў цябе ўсе?

— Тады бяжы, давай!

І тут Ваню бытта прарвала.

Іхні сусед — дзед Кавалец — бараду меў белую-белую. Хлопчыку чамусьці менавіта цяпер захацелася даведацца: а зялёныя бароды ў людзей бываюць? А жоўтыя? А сінія!..

Праўда, што ваду ў рэчцы рыбы хвастамі тоўкаюць і таму рэчка цячэ?

Як у каровы малако робіцца? Чаму траву іхняя Ластаўка глытае зялёную, а малако потым цячэ з вымені белае?

Успомпіў хлопчык, чаго не дабіўся ад мамы і збіраўся спытацца на балоце...

Але ўжо было позна. Яго дужы і высокі татка плюнуў сабе на руکі, расставіў ногі ды махніў касой.

— С-с-с-сіў! — злосна свіснула каса і зваліла сцяну зялёной травы.

— Сссіў! Сссіў! Сссіў! — махаў тата, адыходзячы далей і далей, а перад ім над высокай і густай шчоткай травы, суха стракочучы на розныя галасы, таксама ўсё далей і далей панічна ўцякалі перапалоханыя матылькі ды розныя кузачкі — малыя і вялікія, шэрыя і каляровыя, а было іх так многа, бытта нехта невідочны чэрпаў гэтых дзіўных істот з вялізнага мяшка ды шчодра рассыпаў прыгаршчамі.

Раптам Ваня глядзіць: ой, што гэта?!

Да яго ног імкліва каціўся якісьці шэрранькі жывы клубочак. Хлопчык шырэй адкрыў вочы. Клубочак шпарка імчаў проста на яго і ўжо быў зусім блізка.

Прыгледзеўшыся лепш, хлопчык толькі зразумеў — бяжыць самы сапраўдны зайчык! У звярка смешна тырчалі вусы, блішчалі вочкі...

Ваня, нават не думаючы, схапіў зайчыка за вушкі ды залямантаваў:

— Тата-а!.. Папка-а!..

Хлопчыку стала вельмі страшна. Ён са страху нават аж заплакаў. Але звярка не выпусціў.

Жывы шэры клубочак, смешина выкідваючы заднія ножкі, усё бег і бег. Ваню пякуча калола ў ногі зрезаная трава, аднак ён цярпей. Не выпускаючы халодныя вушкі, нагнёны хлопчык таксама ім чаў па балоце ды скрэз слёзы не перастаўаў кричаць:

— Тата-а!.. Папка-а!..

Нарэшце яго пачулі.

Тата кінуў касу, падляцеў ды ўзяў зайчыка на рукі. Маленъкая істота адразу даверліва расселася ў таты на далоні ды прынялася здзіўлена глядзець на мужчын круглымі вільготнымі вочкамі. Тата звярка пашкадаваў:

— Эх, бе-едны!.. Выкаслі траву на балоце, і маці яго цяпер ужо не знайдзе!.. Ну, Іване, вось табе і заяц!

У хлопчыка ад нечаканасці адняло мову.

— Каб не задзяўблі яго тут сарокі ды вароны, панясём, сын, дахаты, напоім малачком. Толькі ж ён надта яшчэ маленькі!.. Хто ведае, мо і выжыве. А падрасце, занясём у лес.

І з гэтага дня ў Вані дома жыве зайчык.

САДЫСТ

Малая Ірачка маршчынкі на панчошках ды на дзедавым твары пачала называць «заяжкамі». Што ж, праз новыя слова яна якраз стала адкрываць сабе свет — дзіўны і супярэчлівы, з-за чаго часта трапляла ў камічную сітуацыю. Быў цёплы май.

У той дзень малая з руплівасцю старанней гаспадыні працавала на балконе: мама даверыла ёй садзіць кветкі. У доўгую зялёную скрынку Ірачка старанна тыкала зярніткі ды грабелькамі раўняла зямлю.

У суседзяў таксама былі адчыненыя насцеж балконныя дзвёры. Адтуль раптам даляцела сварка, жаночы плач і крык:

— Сады-ыст, што ты са мной ро-обіш, сусе-едзяў пасаромейся!.. Сілы няма больш цярпець!.. Сады-ыст, сады-ыст, сады-ыст!..

Што жанчына кричала яшчэ, Ірачка не ведае — дзвёры на чужым балконе зараз жа з лёскатам зачыніліся.

Здзіўленая малая пабегла да маці.

— Мамка, а садыст — той, хто садзіць сады, праўда?

Маме якраз не было часу.

— Мамка-а, а садыст — той, хто са...

— Сады, Ірачка, сады!

— А той, хто садзіць кветацкі, называецца — квяціст?

— Ага.

— Я — квяцістка, мама, праўда?

— Ма-ам, я — квяцістка, праўда?

— Праўда, дачушка.

— А той дзядзя-садыст моза быць квяцістам?

Мама чамусьці не знайшлася што і адказаць.

— О-о, гэты садыст часам такія сінія кветкі саджае!..

Яна зрабілася ўжо сур'ёзнай:

— Ладна, Ірачка, табе яшчэ рана пра гэта. Ты зярніткі пасадзіла?

— Пасадзіла, мамацка! І паліла! А «зацяжкі» на зямлі грабелькамі зраўняла!

— От, малайчына ты ў мяне! Цяпер бяжы сабе на вуліцу ды пагуляй крыху. Я мушу абед згатаваць — панясём з табой у бальніцу да дзеда.

Прайшло два тыдні.

У той дзень на сумежных балконах стаялі — Ірачка з лейкай ды сусед з папяросай у зубах. У доўгай скрыначцы дружна зелянелі ўсходы.

Малой надта хацела звярнуць увагу дзядзі на плён сваёй працы, але сусед усё глядзеў некуды і курыў. Ірачка каторы раз ліла на ўсходы ваду, тыкала ў скрынку грабелькамі, а чалавек — ні варухненца, толькі пускае сабе колцы сіняга дыму. Твар у Ірачкінага дзеда ўвесь у маршчынах, а ў гэтага — ні адной «зацяжкі»: круглы, як мячык.

Малая не выцерпела:

— Дзядзя-садыст, а мае кветацкі ўзэ ўзыслі-і!..

— Узыслі-і, паглядзі-іще, дзядзецка-садыст!

І тут яна ўбачыла, што чалавек зрабіўся бурачковым. «Дзядзечка-садыст» перастаў нават курыць, вочы ў яго сталі злымі-злымі. Не глянуўшы нават у яе бок, чалавек раптам штурнуў уніз папяросу ды пайшоў з балкона.

«Не любіць ён кветак!» — паспела падумаць малая, ды ў гэты момант паклікала мама:

— Ірачка, снедаць! Ідзі, мый руکі — ты ж за пясок бралася! Толькі з мылам мый, дачушка, каб «зацяжак» на ручках не было!.. І хутчэй!..

Ела Ірачка няўважліва, бо мучыла пытанне: чаму дзядзя садзіць сады, а не любіць кветак?

У наступны дзень надта здзівілася мама: чаму перастаў вітацца сусед?

НА АУТОБУСНЫМ ПРЫПЫНКУ

Дзіндабры, Ганна! Ты чаго такая знебарачаная? Ах, Езу, яна ўжэ і з кіёчкам! Не паддавайса, дзеўко, бяры прыклад з мяне! Маю і скрылёс і ўдаўленне, але хаджу шчэ на сваіх дваіх! І во, глянь, які цяпер мой рот бліскучы — бы начышчаны на вялікдзень самавар! Як прысталі мае, як прысталі: «Ма-ам, чаго будзеш мэнчыцца без зубоў, на грошы і ўстаўляй сабе новыя!» Ну, я і паслухалася. То першыя дні, як толькі мае з дому, я хутчэй тыя зубы з рота — вон! — ды пад падушку! А во ўжэ прызвычайлася: хаджу і імі нават.

Толькі не прыса так, Гандзя. Лепш пачакаймо тут аўтобуса — духу ў мяне не хапае. Маєм час, зара каторы-небудзь пад'едзе. Э-э, мілая зямлячка, цяпер і хадзіць развучыліса! Нават праз вёску наравяць, каб пракатацца на машыне!..

Во — тут і стоймо. А хлапцоў з чорнымі куфэркамі бяжыць да нас сколькі!.. Мабыць, заняткі ў іхнім інстытуце скончыліся, на аўтобус і яны. А што-о? Няхай народ сабе егдзіць, гэто — нічога. Нават сам Ісус Хрыстос на восліку егдзіў. То цяпер, калі паназаводзілі столькі розных машын? Ды яны не коні, што ў кожнага свой нораў. Бы я электрычнае жалязко — уключыў дыйкіруй, куды трэбо!

Машына — штука надто добрая. Але, скажы, Нюшка, во бяды на нашу голаў — цілівізар!

Наш быў стары і зусім кепскі. Прагніло ў ім, мабыць, усё нутро, бо па тым экрані, як уключыш, снег сыпаўся і карцінкі скакалі. Як нагляджусо, бывало, як нагляджусо, то і мая галава пачынае ўжэ — дзыг! дзыг! дзыг! — а тады шчэ і разбаліцца. Ну, ён — ніжынер, яна — навучаны сатруднік, палучкі прыносіць велькія, узялі ды купілі каляровы. Мне там усяроўна, у якіх гальштуках, з якімі кудламі тыя нахально-штрументальныя спевакі выдзіраюць, але ж маі-ім!..

Ой, мілая, давай выбірацца з гэтага тлуму на край, а то шчэ тут нас растопчуць, бы тых жабаў і, думаеш, заўважаць? Ры-ыхтык!.. А нех на яго, якая цяпер пайшла моладзь рослая — трапіш гэтак во між іх, то як у лес сярод сосен. Ды ўсе статныя, бы тыя дубкі! І то-онкія: пяцёх уварвутца ў аўтобус, а месца — ані криху не паменее! Затое языкі-і ў іх — не дай ты госпадзі! Раніцой, каля жалезнага вакзала спрабую выпаўзці з аўтобуса, і адзін такі рызыкант мяне падганяе: «Давай, давай, бабуля, а другі раз бяры з сабой абавязкова парашут!»

Ці наш адгэтуль убачым?.. Здаецца, будзе відаць. Чакаймо во тут, дыхт ля асфальту.

Але пра што гэто я?.. Што машынамі народ наравіць егдзіць абгаварыла... Пра зубы табе расказала... Упамянула і

пра паразшут... Гэты мой скрылёз, каб на яго ліхо, каб на яго!..
Ага, успомніла!

Скажы ты, Нюрачко, як усё хутко ў гэтым чалавеку ўкараніласо. Вячэраў хто ці не вячэраў, а смак адзін, бо ўся ўвага — на цілівізары. Дроў цяпер не сякуць, сечкі не рэжуць, калаўродка бабы ўсе ночы не круцяць, кудзелі не смокчуць, чаму і не паглядзець на карцінкі. Калі б усё ў іх было ў меру!.. Дзяцей, ведаю, карае яна на кухні — як перадаюць тыя футбольы. Але ж не раз сабе думаю: а калі ж мая дачка са сваім мужыком гаворыць, хібо як палягуць? Толькі ж, міная, які можа быць тады разгавор — або гэткія ладныя, маладыя!.. Ве-едаем з табой, Гануся, якое тады гаварэнне — самі былі такімі!

Не, на зяця грашыць не стану, дальбо, вельмі спрыяе. Нават ложак паставіў мне акурат супроць таго экрана. Яму ніц не кажу — цярплю. Кожны вечар цягне раней легчы, ды мушу чакаць, покуль уволю наглядзяцца, бо аніяк спадніцы не магу зняць. А як жа ты яе здымеш — з халернага экрана цёнгле хтонебудзь глядзіць! Ужэ і пасуду перамыю другі раз, а каструлі шчэ і содай добро прашарую, усім шкарпеткі зацырую, а ён, яна, малая да той бліскучай скрынкі — бы прыклененая! Добро ведаю: позірк на экрані — з электрыкі ці з таго посфару, што бывае на могліцах, але ж заўша жывы чалавек хаваецца за гэтым, хібо ты станеш перад ім агаляцца? Шукаю сабе новы занятак.

Ах, каб яно згарэло, каб яно!

Ты бо, глянь, паўбуханкі пад нагамі валяецца!.. Чэрсты!.. І гэткі кавалак булкі!.. Усе пекары зара спецыяльныя школы паканчалі, а буханка ў іх на другі дзень чарсцвее. Мы з табой, Анюта, аніякіх навук не праходзілі, а наш хлеб тыдзень можно было на стол падаваць!.. Давай пакладзем дабро во сюды, пад дзераво — хоць птушачкі здзяйбуць!

Бо-ожа, бо-ожа, ці ж маглі мы з табой, Анюта, калісьці падумаць нават, што нашыя дзеци хлеб пачнуць раскідаць?!

О-ой, як усё перамяніласо-о!

А людзі, а лю-удзі, хібо ад гэтага ўсяго лепшымі пасталі? Дзе ты бачыла! Як бог даў тысячу гадоў таму прароку Майсею на Сінайскай гары тых дзесяць запаведзей, так ні на адну і не паменшало! І напіваюцzo, і фуліганяць, а жанок мяняюць, а бацькоў не слухаюць, брыдко гавораць... Скажы, што ўсе яны сабе думаюць?!

Ах, які маладзенькі унъ і ўжэ курыць!.. Што з цябе будзе, дурачок?!. Табе шчэ малачко піць, а ты ўжэ гэтую заразу смокчаш!..

А тая унъ з белым сабачкам выйшла! Такой бабе само дзяцей раджаць ды народ імі цешыць, а яна — смярдзючаго

циоцьку на павадок ды цванцыкуе з ім па вуліцы. Цьфу, каб ты раганула, каб ты!..

Ат, Нюшка, адна нашая радасць — унукі. Але ж і з імі таксамо, скажу табе шчыро, вухо трымай востро — о-ох, трymа-ай! Ты адно паслухай.

Вяду ўчора сваго верталёта з заапарка, а ён: «Баба, а хто з тых звяроў цігрэйши — леў ці тыгр?.. Тата казаў — усе людзі парабіліся з малпай. І ты была калісъці малпай?.. Даўно-о?.. І па дрэвах лазіла?.. Высоко?.. Раскажы, ба-ба-а!.. А з тых малпачак, што мы цукеркамі кармілі, дзяўчынкі паробяцца ці хлопчыкі?»

Не паспяваю і слова вымавіць, а ён усё сыпле: «Баба, звер з вешалкай на галаве — алень? А сланы перад вайнай мамантамі называліса, прауда?»

От табе і малое!

Далей іду ды думаю — як жа табе, унучак, адказаць? Пра тыграў, аленяў і малпаў — дальбух ніц не ведаю. А сланы, здаецца, і даўней былі. Гэто пра мамантаў, Ганна, у нас на вёсцы ніхто не чую! Але адкажы так, а яно перапытае ў бацькі, і зяць, калі, барані бог, напраўда, шчэ будзе рагатаць з дурной вясковай бабы! Пасмяецца, вядомо, не са зла, ды ўсяроўно гадко, калі маладыя з цябе зубы скаляць. Бы ў той паліклініцы.

Зайшла ўчора туды, а там — давай мне з пальца кроў браць. Я сястры тлумачу: «Што ты, мілай, у палец колеш, што ты там угледзіш — у мяне ж во тутака ўсё нутро баліць, бо прагніло, бы ў старым цілівізары! Вундзека мой скрылёз, вундзека і маё ўдаўленне, а ты куды сваю тупую голку сунеш?»

І што ты думаеш? Надто смешно ёй стало, паглянцые. Волесь мой такую пстрычку абрэзаў бы файно.

Калі шчэ жыў, завяла яго туды з хворым каленам. Дохтар трапіў малады, а ўжэ чыпурысты — куды там! Тоё калено памацаў, памацаў дый кажа: «Вам, папаша, восемдзесят гадоў, нічого тут не дапаможаш».

Мой чалавек як зазлуе, як закіпіць: «Мае гады лічыш? Тваё дзело — лячыць, на тое цябе вучылі! Спраўны такі! І гэтamu калену восемдзесят, а яно ж не баліць?!»

У таго дохтара ўсю фанабэрью — як рукой зняло!

І перад сястрой мяне Волесь адстойці бы, а зара — каму заступіцца?

Кане-е щне, грэх цяпер, Гандзечко, што і казаць. Ісцяны бог, усянютко е — і смачная ежа, і файнай вопратка, і часу даволі... Жызня добрая пайшла, каб хоць не было толькі чортавай вайні!.. А якія цяпер шыкарныя кватэрны — шчэ нават з гарачай вадой! Дахтары бясплатныя, авер'янка ці іншае лякарство за капейкі!.. Унь, каторы год мы з табой, Ань, нідзе не робім, а паштарка, бы тым паням, кожнюткі ме сяц пераводы

нам прэ — дзе і хто чуў такое калісь?!.. Маєм велькую радасць і ад дзяцей, не трэ надрывацца да сёмаго поту, ногі твае заўсёды ў цяпле... Але ж — о-о, як і цяжко стало жыць старому чалавеку! Часамі сходзіш во, як дзісь, да цэрквы, надыхаешся даўнейшым, усенькаго наўспамінаеш, адпачнеш душой... Заадно наслухаешся — тая памерла і яе на новых могліцах пахавалі, а ту ю шчэ на старых...

Не-е, я свайго зяця ўпраслала, каб мяне хаваў на вёсцы. І не таму, што на могліцы тут бацошку не надто водзяць — мы з табой і калісь яго не вельмі цярпелі, за што старыя людзі абзываю нас бязбожніцамі. Тоё бяды, што ў горадзе не надто і адпяваюць. Але ж паду-умаць толькі, тут нават магілы капаюць не рыдлёўкамі, а гэтым... эскалбат... скалуват... аскулат... а-а, каб на яго ліхо! — канцэнтрамі! Шчэ бянзінам смярдзець потым будзе!

Ты-ы, Аню-ута, паслу-ухай — цяпер нават ямы лянуюцца лапатай заваліцы! Дальбух, сама бачыла, калі віленскую Зінку хавалі! Падганяюць ужэ таго... а-ай, як бо тое страшыдло называеца... бульба... во, бульвазёра! І тады ўжэ ён такім жалезным казырком суне на чалавека гліняныя груды з дратамі, будэлькамі ды ражнамі — от велькі мне інтэрэс тут ляжаць!..

А-аей, Нюрачко, а што гэто за аўтобус там паказаўся?.. Рыхтачкі, бы наш?!. Ага, на-аш, яшчэ здалёк я пазнала!.. Давай, дзеўка, залазь! Э-э-э, старая недалэнга з кіёчкам, і куды ты прэшса?!. У пярэднія, у пярэ-энднія хутчэй карабкайса, бо тут унь якой сняной ужэ студзенты збліса — хібо ж ты прадзярэшса праз іхнія куфэркі?!

«ГОМА САПІЕНС»

1

Не памятаю, каб дзядзька Юравец хоць адзін раз павітаўся з кім-небудзь. Маўклівы і панылы сноўдаўся цэлы дзень на падворку і ў полі, бы сонная муха, а вечарам завальваўся спаць. На сходкі ці гутаркі з суседзямі не выходитзіў. Без жончынага пануквання не раскалоў, мабыць, для хаты і палена дроў, не нарэзаў карове сечкі. А перлі паны на шарварак²¹ ці паліцыянты загадвалі везці іх у гміну²², дзядзька з той жа панылай абыяка васцю запрагаў каня ды адпраўляўся на паншчыну.

²¹ Бясплатная павіннасць па ўпрадкаванні дарог у былой Заходній Беларусі.

²² Адміністрацыйная адзінка (польск.)

Дзяцей Юравец мей таму шмат, бо — я абсолютна ўпэўнены — не разумеў сувязі палавога жыцця з дзетанараджэннем; не навучыўся такой прамудрасці там, адкуль чэрпалі звесткі ўсе аднавяскоўцы. Юраўца сям'я жыла ў брудзе і голадзе. Дзеци былі рахітамі, з сінявата-шэрымі тварыкамі, з галовамі, поўнымі лішаёў ды струпоў. Каб не пераменены, прынесеныя нашай вёсцы ўз'яднаннем, большасць малых не дажыла б і да школьнага ўзросту.

Дзесяць гадоў пасля вайны жонка Юраўца працевала ўжо на саўгаснай ферме даяркай, а муж яе — паляводам. Вось тады пляменнік — наваспечаны дацэнт — і прыслалі са сталіцы ім паліто. Покуль малады вучоны яго сабе шыў, паліто выйшла з моды. Пляменнік падумаў, што падарунак з дарагога сукна, ні разу не апрануты, сваяку — знаходка.

Атрымаўшы пасылку, бацькі, сыны-кавалеры і дарослыя дочки доўга дзівіліся, гладзілі ды нюхалі шаўкавісты ворс карычневага драпу, заклапочана думалі і бедавалі — на гаспадара паліто аказалася завялікае. Старэйшы сын нясмела параіў перашыць.

І тут Юравец, які з-за ленасці не абмінуў ніводнай лужыны, а, пагаліўшыся ў нядзелю, па той прычыне не змываў з твару мыла, на сына вызверыўся:

— Здурэў хіба?! Псаваць так дарагую рэч?

Жонка падтрымала:

— Дальбо, грэх такое рэзаць! Давайце мне яго ў куфар!

Юраўца сям'я яшчэнейкі час цярпела нястачу: зі мой сыны дзяяліся адным пайпальткам, дзяўчаты — мацерынай, з «мікалаеўскіх» часоў, бікешай, але памалу становіліся на ногі. Дочки пазнаходзілі мужоў, пажаніліся і хлопцы. Маладыя пакінулі вёску ды пераехалі ў горад. Да самай смерці стары пранасіў зашмальцаваную шынельку, а перасыпаны нафталінам і багульнікам пляменнікаў падарунак так і збуцвеў у куфры.

Эх, каб толькі такія людзі былі бяскрыўднымі і непрактичнымі дзівакамі!

Перад нямецка-польскай вайной у нашых Ліпніках баставалі лесарубы. Паліцыя загадала Юраўцу ехаць у лес ды вазіць на станцыю сосны. У той час, калі ні адзін яго сусед нават і не падумаў аб прадажніцтве, пакорны дзядзька ўлады паслухаўся.

Яшчэ ў той самы вечар лесарубы спалілі штрэйкбрэхеру гумно з намалочаным збожжам (за гэта мамінага брата, Валодзьку і яго сябра, Юлька Парэмскага, паліцыя скатавала на пастарунку ды адправіла ў гродзенскую турму).

Пасля ўз'яднання Юраўца за тое прадажніцтва выклікалі на допыт, і толькі глабальныя падзеі не далі справе належны ход.

Дзядзька Якуб не бегаў з даносамі да немца, калі сваім узорунем ці шаблонам выяўляў, што ты скрыўшы рэйку альбо пе туды загнаў кастьль. Чалавек вымаў паламаныя акуляры, перавязаныя нітачкай, уважліва прыгледаўся да шкла прыбора, бурчаў праклён ды ў час абедзеннага перапынку заставаўся выпраўляць брак. Але ж і ты сам ужо тады не мог раўнадушна глядзець, як з-за цябе пажылы селянін надрывае пуп,— валокся дапамагаць.

Якуб ані мінuty не сядзеў без дзела, усё вымяраў ды падганяў, лічыў ды пералічваў, чысціў ды шмараваў алівай ці мазутам старцовыя ключы, лапы, падкладкі, шрубы, кастьлі, нават рэйкі ды ўвесь час ламаў галаву: хопіць гэтага добра, каб пракласці новыя гоні пущі ці пасылаць на станцыю ваганетку?

Дзядзькаў участак заўсёды быў у ідэальным парадку. Аднойчы я падслухаў, як Марквас хваліўся жандару:

«Гэты абарыген — ювелір сваёй справы! О-у, о-у, спецыяліст, майн гот!»

З той пары, калі мне кажуць пра кагосьці, што ён, вядома, як чалавек дрэнъ і дубіна, аднак цудоўны спецыяліст, перад вачыма ўзнікае дзядзька Якуб з Грыбава, і я сабе кажу — ну іх к д'яблу, такіх спецыялістаў. Што ж, каб так казаць, я маю прычыны.

2

У першыя месяцы акупацыі, ратуючыся ад вывазу ў Германію, я мусіў пайсці ў рамонтную брыгаду забіаць кастьлі. У брыгадзе пераважалі такія, што прытаіліся на пущі ды чакалі адпаведнага моманту. Але людзі-механізмы, нявольнікі інерцыі ды за каранелых звычак, бы дзядзька Юравец, не давалі дыхнуць.

Рамонтнікаў узнічалъваў пажылы селянін з Грыбава Якуб Абрамовіч. На такую пасаду — трэба аддаць яму справядлівасць — дзядзька не навязваўся. Як было ў звычыи немцаў, так і шэф Марквас, выстраіўшы рабочых па ранжыру, аўбёў іх вачыма, ткнуў у сярэдняга пальцам ды аўгустіні:

«Фон гойтэ аб вірст ду фюрэр, фэрштэйст ду, думкопф?»²³

3

Якраз у мартэнавскія печы Рура цэльымі эшалонамі везлі спаленую і пакарэжаную тэхніку.

²³ Ад сёняшняга дня ты — кіраўнік, зразумеў, дурань?(ням.)

Шашой гналі тысячи палонных, і кожны метр кювета па аздзін і па другі бакі дарогі ўсцілалі байцы — напаўжывыя, мёртвия, а іншыя бялелі ўжо вышчаранымі чарапамі ды шкілетамі.

Раніцой устрывожаныя рабочыя толькі і пералічвалі, каго ноччу арыштавалі, каму выбілі зубы, патрушчылі косці — эсэсаўцы пачалі па хатах хапаць быльых актыўісташт...
У нашага брыгадзіра ўсё гэта не выклікала аніякіх эмоцый. Бытта падзеі адбываўся на іншай планеце, бытта ён глухі і сляпы.

Абрамовіч напэўна бачыў, як мы згаворваліся паміж сабой, пасылалі каго-небудзь на шашу, хавалі палонных, але і гэта хвалявала дзядзьку столькі, колькі таго зайца пад кустом ці жабу ў лужыне.

Грыбавец у абед заядла апліятаў дамашнюю каўбасу, сала, не адрываючы нават і цяпер пільных вачэй ад ломікаў ды лапат. Яму і ў галаву не прыходзіла падзяліцца з тымі, каго хавалі рамонтнікі, ды пацікавіцца, ці выжыў баец, да якога ўчора прывозілі фельчара — Паўла з Гарадка.

Брыгадзір меў ладны хутар. На сваёй гаспадарцы, не так як Юравец, Якуб працаваў таксама з лютай зядласцю ды прымушаў цягнуць з сябе жылы і жонку (таму яго кабеціна не магла нарадзіць ніводнага жывога дзіцяці!). У Якубавай гаспадарцы ўсё было ў час пасеена, дагледжана, сабрана і намалочана. Толькі хто меў з гэтага карысць?

Калі потым неабходна было ў Ліпніках харчаваць партызанскі атрад і я пасылаў хлопцоў у Грыбава па хлеб ды мяса, не памятаю, каб партызаны хоць адзін раз разлічвалі на хутар Абрамовіча. Куркуль старанна ўсё хаваў. Яго жонка перад хлопцамі, бывала, збедніцца ды пачынае плакацца на тое, як з хворым і старым мужам-недалэнгай пры «халерных немцах» памірае ад голаду. Пасля чаго выходзіла — трэба хлеба даць якраз Абрамовічам.

Прадажніцтва, бы Юравец, выкінуў і Якуб.

У чэрвені 1944-га, калі нават і дурню было вядома — дні немцаў можна палічыць на пальцах, дзядзька раніцой валокся на работу ды заўважыў пад рэйкай міну. Замест таго каб ціхен'ка сысці на сцежачку ды пакрочыць сабе далей, селянін хутчэй абгарадзіў ладунак петардамі, выставіў сігналы-сцягі ды затрымаў кур'ерскі поезд.

Пасля вайны, вядома, партызаны Абрамовічу не даравалі, і суд дзядзьку пакараў за пасобніцтва акупанту. Як і штрэйк-брэхер Юравец, кару Якуб перажыў з панылай пакорай — бытта выпадкова трапіў пад колы чужой фурманкі з мяшкамі бульбы, бытта віхура разваліла яму будынкі.

Часта дзядзькоў успамінаю.

Юравец і Якуб, калі я спяшаўся ў школу, а яны ехалі фурманкамі, ніколі не прапанавалі залезці ў воз ды пад'ехаць. Была паміж імі розніца. Каб я сам пачапіўся на падводу, Юравец нават не азірнуўся б, а грыбавец зараз жа вышчаяў бы мяне пугай.

Крыўдна на іх да сёння. Адной з прычын шматгадовай адсталасці, свайго народа ў мінулым лічу душэўную глухату пэўнай часткі маіх продкаў і стараюся зразумець, адкуль такое бярэцца. З дзядзькамі часта нібы гутару, сваруся і наперад ведаю, што адкажа адзін, што — другі.

Напрыклад, крочым мы раніцой сцежачкай за вёскай, і я пытаюся ў Абрамовіча — ці любіць ён немцаў.

— За што ж іх любіць?! — бурчыць стары.

— Тады навошта гэтак стараецеся для іх? Чалавек глядзіць на мяне з нямым здзіўленнем, а ў яго вачах выразна чытаю:

«Мяняем рэйкі ды забіваем кастылі ў шпалы, пры чым тут немцы? І ў рускіх е каляя ды егдзяць паязды!»

Давесці чалавеку, што сваёй шчырасцю дапамагае нацыстам у сілу ўвайсці? Ён цалкам не здолыны ўспрымаць абстрактныя разважанні. Каб лепш упэўніцца ў гэтым, прыстаю да дзядзькі з іншага боку.

— У вашыя гады, дзядзька Якуб, хадзіць такі кавал дарогі — цяжкавата. Каму-каму, а вам трэ мець ровар. О, чулі? Парэмскі Юляк учора напіўся самагонкі і свой — паграхатаў! Каб вы яго мелі, напэўна, бераглі б?

— Не купіў да вайны, то цяпер — фігу купіш.

— Але, каб раптам вам хто прадаў, ці таксама ламалі б?

— Дзе ты яго дастанеш зара — немцы ўсе да свайго войска забралі.

— А каб дасталі?

— Э-э, ніхто зара табе не прадасць — ні за якія грошы. Усе равэры пахавалі і так трymацімуть да самага канца вайны. Гэта — муравана.

Малога хлопчыка маці ўзялася вучыць рахунку: «Міша, я табе дала тры яблыкі, і ты адно з'еў. Колькі, сынок, засталося б?» «Ты мне іх не давала!»

«Мішанька, паслушай! Мы, сыночак, дамо віліся, што я табе дала іх і ты адно...»

«Ма-ам, я добра памятаю — ніякіх яблык ты не давала!»

Калі апісаны ў рамане «Вершалінскірай» прарок Альяш Клімовіч у 1936 г. аб'явіў у наших краях канец свету, дзядзька Якуб з такімі, як сам, пачаў таксама прадаваць нагвалт за бясцэн будынкі, быдла ды ляцець да святога Вершаліна, каб трапіць у царства нябеснае, хоць некалі з Альяшом пасвіў кароў і што з Клімовіча за святы, чалавек, здаецца, разабрацца б змог.

На свеце для мяне шмат незразумелага. Адна з загадак — як здаровыя ды гаспадарлівія, практычныя ды бывалыя сяляне маглі сябе аж гэтак паводзіць? Абмежаванасць мазгавога апарату не дазваляла ацаніць сітуацыю і разабрацца ў ёй?

Але ж народжаны яшчэ 100 000 гадоў таму назад «Гома Сапіенс» — сцвярджаюць вучоныя — меў мозг, які ні памерам, ні формай не адрозніваўся ад нашага. Трагедыя чалавечства: мазгі продка даледніковага перыяду, выходзіць, яшчэ тады былі здольныя, каб ледніковую эпоху ўсе пламёны перажылі ў камфорце, яшчэ тады былі здольныя нават занесці чалавека на Марс, Месяц, Венеру. Тым часам істота ўнакідцы з мамантавай скуры на працягу тысяч пакаленняў заставалася пячорнай жывёлінай ды ўсё з панылай упартасцю мусоліла лук, стрэлы, пікі, скрабкі ды каменныя нажы: нібы магутнымі самазваламі вазілі па скрыначы запалац!

Адным словам, эвалюцыя мозгу ў далёкіх продкаў значна апераджала яго выкарыстанне. Атрымліваецца — і дзядзька Якуб з Юраўцам як бы карысталіся ўстарэлай інструкцыяй на тое, як выкарыстоўваць у жыцці свой галоўны орган. Загадка! Чаму прырода-маці часам гэтак неэканомна траціць свае дары: надзяляе чалавека прыладай, з якой, пакуль што, не можа зраўняцца ні адзін камп'ютэр, забываючы часта зняць з яго грашовы абмежавальнік? Менавіта з-за гэтага тады ўся так скамплектаваная канструкцыя двухногай істоты — нічога не вартая, брак!

Вы скажаце: непісьменным дзядзькам не пашанцавала, бо абмежавальнікі здымает школа, ВНУ, чаго абодва селяніны не праходзілі. Каб яно было так!

Сёння ўразіў мяне знаёмы начальнік. Калісьці мы з ім працавалі ў суседніх кабінетах. На два пакоі мелі адну кафлёвую печ, адзін тэлефонны апарат ды паўадзінкі тэхнічкі. Часам спрачаліся, а ўвогуле — ладзілі.

Чалавек, здаецца, і не падхалім, але так стараецца на службе, што «гатовы разбіцца ў дошку». Не вітаецца з падначаленымі, яны люта яго ненавідзяць, абзываюць Будкай. Але на

гэта ён — нуль увагі. Атмасфера ў яго на рабоце цяжкая, тым не менш ён і паднаchalеня суіснуюць, як некалі мае аднавяскouцы — з Абрамовічам ды Юраўцам.

Вяртаючыся сёння з Мінска дамоў, у аэрафлотаўскіх крэслах ляцелі мы з ім побач. Пагутарылі крыху аб надвор'і, а далей чыталі свежыя газеты.

Перад будынкам гродзенскага аэрапорта Будку чакала чорная «Волга» з шафёрам, і мой знаёмы ў яе палез. «Цікава,— паспей я падумаць,— калі пасунуся ў твой лімузін самавольна, прамаўчыш, бы дзядзька Юравец, ці вытнеш мяне чым-небудзь па вушах, як Абрамовіч?..»

Але машина ўжо рванула. Будка памчаў, не кіўнуўшы нават на развітанне.

«Дзядзька Якуб,— сказаў бы я для эксперыменту.— Вось ломік, палена і вашыя акуляры. Можна ўсё гэта назваць адным словам — інструмент? Як вы думaeце?»

«Вядома, штрумент!» — адказаў бы ўпэўнена селянін.

«Які ж інструмент з кавалка дрэва?»

«Чаранок з яго зробіш да сякеры!»

«А — акуляры?»

«Як жа ты без іх выщешаш тапарышча, калі старыя вочы маеш? Усё — штрумент, напэўна!»

Будка і на такое пытанне трапна адказаў бы.

Ён з памяці напіша формулу рыбануклеінавай кіслаты, бо, не ў прыклад дзядзьку Якубу, мае дыплом, бываў нават за мяжой. Толькі веды, дыплом і раз'езды чамусыці не знялі ў яго абмежавальніка, не надзялілі чалавека той самай разыначкай, з-за якой мы і людзьмі робімся.

Яе, мабыць, нельга выкрасаць школьнай дрэсіроўкай. Нельга, мабыць, і пры дапамозе экзаменацыйных камісій, пасад, знаёмстваў. А без галоўнай рызыкі ты ўсё — абмежаваны пячорны чалавек, дзядзька Якуб, Юравец, брак.

ПЕРШЫ ДЗЕНЬ У ШКОЛЕ

1

У нашай прасторнай хаце адбывалася надта важная падзея.

Сур'ёзная, як ніколі, мама з закасанымі рукавамі заканчвала мяне выціраць. Малодшы брат, Валодзька, прысёўшы каля абвязанай дротам балейкі ды ўбіўшы падбародак між каленем, глядзеў на мяне квадратовымі вачымі. У кутку пад іконай сядзела цётка Кірыліха і раіла суседцы, як лепш сына адзець. Мама не надта яе слухала — моцнымі рукамі запіхвала мне ў

кароткія штонікі кашулю з выбеленага кужалю. Пазашпіляўшы на кашульцы тро розныя гузікі, пачала мяне аглядадаць з розных бакоў. Выглед сыні задаволіў яе, і мама з палёткай уздыхнула. Затым узяла з лавы новы, яшчэ пусты ранец з бліскучымі пражкамі, дапамагла яго зашпіліць.

Цётка Кірыліха аніяк не магла прымусіць загаварыць сёння так скупую на слова суседку і звярнулася да Валодзькі:

— А ты на другой год пойдзеш?

— А хто будзе быдла пасьевіць? — азвалася нарэшце мама. — Няхай пачакае, покуль старэйшы падвучыцца!.. — I кажа мне: — Ну, а цяпер — каб настаўнік мне не скардзіўся, а то бацька ўсыпле! Ен не пацерпіць тваіх фокусаў!

Мама ў бакоўцы з-пад падушкі выняла хустку, развязала зубамі рог, падала залатоўку:

— Даю табе гроши — у школе будуць збіраць на падручнікі. Глядзі ж ты мне, гроши лічыць ужэ ўме-еш!.. Бо ў хаце іх няма!.. Бацька на суд паехаў і ўсе забраў — нават на соль не пакінуў, толькі — табе на кніжкі!

Цётка Кірыліха вырашыла падбіць да мамы кліночак:

— Ах, хлопец у цябе — бы спелы гурочак на сонцы!

— О-о, ён у нас акура-татны! — з гонарам пацвердзіла мама.

— То дала б шчэ пяць грошай на кухана — ісці так далёка, на цэлы дзень!..

— Абыдзецца і без булкі. Шчэ яму марцыпанаў?.. Хай кавалак хлеба возьмем.

— Ты ўжэ не злуй!.. Калі Нічыпар вернецца?

— А хто яго ведае!.. Хай яе ліха, з той зямлёй: егдзіць, егдзіць, грошай столькі прасадзіў і — усё дарэмна! I на гэты раз нічога не чуваць, мо зноў ніц не высудзіў. Колькі сокаў выцягнула з нас гэтая зямля!..

Мама зноў звярнулася да мяне:

— Ни з кім не біса, а то я цябе ведаю!.. I не вымажыса нідзе, бо табе што... Ну, ідзі. Не, стой! Цётко Кірыліхो, перажагнайце яго на дарогу: вы столькі дзяцей вырасцілі, руку маеце лёгкую.

У незвычайнасці бабкі неаднойчы пераконваўся і я. Перад тым як пасадзіць квактуху, мама пасылала мяне да яе з яйкамі. Кожнае яйка цётка глядзела на свято, вызначала — пеўнік будзе ці курачка, і рэдка памылялася²⁴

²⁴ Толькі праз трыццаць пяць гадоў я вычытаў у навуковым часопісе, што такія людзі цяпер — загадка для вучоных.

Я падставіў яшчэ лоб пад халодныя цёчтыны грэбзы і толькі тады апынуўся на вуліцы. Валодзька забягаў мне то з аднаго, то з другога боку. Яму было незразумела, што будзе рабіць без брата — мы дагэтуль ніколі не разлучаліся.

— Алёшка,— папрасіў,— прынясі гумы з мястечка на рагатку! Учора Сашка прыехаў адтуль і во-о-о які кавалак прывёз! Якраз ішоў аўтамабіль. Сашка кажа: «Я дагнаў яго ды нахом — шах! — гума і адвалілася!»

Я падумай — нядрэнна б і мне раздабыць матэрыял на рагатку.

Запэўнішы брата, адаслаў яго дамоў ды пакрочыў у невядомае.

2

Блukaючи вачыма па рыжых ужо і апусцелых палетках з перасохлым бульбянішчам, я ўвесь аж калаціўся ад таго, што мяне чакала наперадзе.

Надта баяўся паліцыянтаў. Іх у майм Страшаве называлі вылюдкамі. Цешыла адно — паліцыянтаў было ўсяго чатырох.

Сціскалася сэрца ад страху, калі ўспамінаў яўрэяў. Іх у мястечку жыло надта многа. Перад вачыма так і ўзнікала жудасная бочка, набітая ўсярэдзіне ржавымі цвікамі, куды яўрэі запіхваюць жывога чалавека: бочку качаюць і гэтак бяруць кроў для мацы. Пра ўсё падрабязна апавядала баба. У яе над ложкам нават вісеў Габрусёк з-пад Заблудава, хлопчык калісъці памёр такой смерцю. Ужо адчуваў, як цвікі ўпіваюцца ў маё цела і я захлынаюся ўласнай крывёй...

І вось поўны такіх страхоў і хваляванняў, не сваімі нагамі прыбыў я ў мястечка.

Покуль што небяспекі не было відаць. Імчалі некуды абыякава апранутыя і заклапочаныя людзі, важна крочылі паны і паўпанкі, грукацелі акаванымі абадамі па бруку фурманкі, але ніхто на мяне не звяртаў ніякай увагі...

Памалу страхі некуды дзяжаліся, мяне ўжо агарнула цікавасць. Глядзеў я на ўсе вочы ды не мог надзвіцца.

«Гы, такія ладныя дамы, а дзе ў іх гумны, хлявы? А чаму платоў няма?.. І свіней не відаць, кароў, нават — ні адной курыцы! Як жа тут жывуць, чым кормяцца?!..»

Адкрыўшы ад здзіўлення рот, на хвіліну застыў я на тратуары, не верачы і сваім вачам. Ая самых маіх ног у конскіх яблыках нахабна гаспадарылі вераб'і і на людзей — ніякай увагі! Ды і прахожыя імі не цікавіліся.

Тут я пачуў сваё прозвішча.

Азірнуўся я ды ўзрадаваўся — Ваня Кучынскі. Нядайна ён пераехаў ад нас сюды жыць, а цяпер крочыў у школу таксама.

Ваня падаў руку, і мы падаліся далей.

Зноў я не адчуваў сваіх ног. На гэты раз хвалявала тое, што ў мяне тут жыве сябар, і ён, як з дарослым, са мной павітаўся за руку ды называў маё прозвішча. На вёсцы для старэйшых я быў Нічыпараў сын, для дзяцей — Алёшка, але гэтак звярталіся да мяне ўпершыню.

Школа стаяла асабняком. Яе акружалаў роўненъка паstryжаны плот з кустоў. Перад званком тут кіпела мураснік. Аж трымцела ў вачах ад рознакаляровых бантай, чорнага бліскучага шоўку, сіняга і зялёнага плюшу — вонраткі выфранчаных панічоў. Рэдка хто-небудзь кідаў з іх цікаўны позірк на вясковага хлапца ў зэрбнай кашулі, які стаяў пад сцяной.

Ваня даўно пекуды знік, а я ўсё не мог наглядзецца.

Вось перада мной лётаі дзве паненкі — прыгожыя, як анёлы. Адна з іх кусала на хаду булачку з макам, другая — залівалася смехам. У нейкі момент паненка так рэзка павярнулася, што ласунак выпаў з рук ды пакаціўся па пяску. Анельчык расплакаўся. Ад сцяны я кінуўся да булкі, падняў яе, абцёр аб штонікі, працягнуў:

— На, не плач...

І тут убачыў, як у заплаканых вачах паненкі з'явілася гідлівасць да мяне. З абурэннем яна праказала:

— Навошта ты, хам, браў яе рукамі, як цяпер яе есці?..

— Хлоп! — таксама нядобразычліва дадала другая, і яны пайшли.

Я са злосцю штурнуў булку і падумаў: што цяпер мне рабіць? Але тут з'явіўся Ваня ды павёў мяне ў клас.

3

Наставнік увайшоў, калі мы з Ванем сядзелі ўжо за партай. Наставнік, павітаўшыся, пачаў знаёміцца.

Вучні ахвотна апавядалі яму пра сваіх бацькоў: «ужэндні-каў» гміны, пошты ці — гаспадароў крамы. Наставнік кожнага адօрваў прыязнай усмешкай. Я цяпер увесь час адчуваў небяспеку, таму, чакаючы сваёй чаргі, са страхам адчыняў ды зачыняў скрынечку ад запалак, дзе ў мяне ляжалі гумка з пяром. З жахам думаў пра адно: што сказаць? Па-польску гаварыць мне не даводзілася.

Ваня бойка, як радавіты паляк, выпаліў сваё прозвішча, расказаў і пра бацьку, што працаваў на фабрыцы ў «рамаўзе», ды сеў. Нарэшце наставнік выхаленай рукой паказаў на мяне, а ўвесь клас замёр у чаканні. Давялося ўстаць і з усяе сілы

пастараца ўспомніць хоць адно польскае слова, але — нават родныя некуды падзяваліся.

Настанік прыгледзеўся да маёй зрэбнай кашулі, прамовіў:
— А-а!.. — ды загадаў выйсці з-за парты.

Я выйшаў і скіраваў позірк туды, куды пазіраў пан. Нават мяне уразіла тое, што я ўбачыў.

У цяні парт, на фоне аголеных да кален і бледных, бы парасткі бульбы, што заляжалася вясной у склепе, ног, абутих у новенькія чаравічки, сандалікі і басаножкі, рэзка выдзяляліся, бытта вытачаныя з цёплай бронзы, чорныя ад загару мае мускулістыя лыткі ды босья ступакі.

— А гэта што мне за но-огі?! — жахнуўся пан настанік.— Марш у мышельнік! Каб ты мне больш з такім не паказваўся ў класе!

— Пане вучыцель, яго ногі не брудныя, яны — самі такія! — заступіўся Ваня.

— А цябе хто пытае? — акрысіўся ён ужо на Ваню.

Настанік гаварыў яшчэ нешта, але мяне душылі слёзы крываў і я, ідуchy да дзвярэй, больш не слухаў. Надта хацелася ўцячы з гэтай школы.

Эх, як бы даваў драла, калі б не бацька!..

На перапынку я самотна стаяў у кутку калідора. Сярод вучняў, бы гусак сярод курянят, пахаджваў Франэк са старэйшага класа — сын каменданта паліцыі. Яго яшчэ да заняткаў паказваў мне Кучынскі. Франэк цяпер кагосыці шукаў.

Раптам камендантаў сын ад радасці пасвятлеў ды накіраваўся да дзяўчынкі з тоўстымі вуснамі і рыжымі косамі.

— Эй, малыцы, сюды! — хапіў вучаніцу за касу.— У каго сала?

«Гэта — яўрэйка!» — дайшло да мяне, і я з жахам глядзеў, што будзе далей.

Нехта падаў кавалак скваркі. Франэк другой рукой абхапіў руکі малой, загадаў:

— Тры!

Твар вучаніцы пачалі націраць скваркай. Дзяўчынка крычала, тузалася, затым стала з гідлівасцю плявацца. Сярод яе хрыпаў я разабраў адно слова — «мама-а!..»

Калі з настаніцкай паказалася «вучыцелька», калі выпэцканай у тлушч вучаніцы заставаўся адзін я.

Настаніца са спачуваннем наківала галавой, загадала малой выцерціся ды зачыніла за сабой дзвёры.

— Хадзі! — тузануў я дзяўчынку за руку.— І не румзай!

Вучаніца насцярожана глянула на мяне заплаканымі вачыма, ікнула, але за мной пайшла.

На падворку з трymа ранцамі знайшоў нас Ваня: ён вырашыў, што на першы дзень навукі з нас хопіць аж занадта.

— Дзе вы гэтулькі часу прападалі? — накрычаў на нас Кучынскі. — Чакай вас тут і чакай... Што мне рабіць няма чаго?

4

Праз некалькі мінут мы трое валакліся па вуліцы. Малка (так звалі маю новую знаёмую), успамінаючы, залівалася слязамі. Ваня яе суцяшаў, я ж не знаходзіў для гэтага слоў і не толькі таму, што не ведаў па-польску,— да такіх сантыментаў не быў прывучаны.

У месцы, дзе касабокі і трухлявы ганак выходзіць аж на тратуар, Малка ўжо заплакала ўголас ды павяла нас на прыступкі. Адразу мы апынуліся на кухні, заваленай старымі ботамі і скрынямі — там смярдзела навырабленай скурай, клеем, цыбуляй і селядцамі.

Аднекуль з'явілася тоўстая яўрэйка.

Малка загаласіла яшчэ мацней ды ўткнулася ёй у брудны фартух.

На лямант паказаўся ў чорным балахоне стары са снежнабелай барадой, за ім — рыжы дзядзька з недаробленым чаравікам у руках. Мужчыны цярпліва выслушалі Малку, за нешта на яе накрычалі і зніклі. Маці пачакала, калі дачка супакоіцца, папракнула яе ў нечым таксама ды адпусціла.

Цяжка ўздыхнуўшы, тоўстая кабета ўзяла міску, паставіла на перавернутую скрыню, насыпала бульбы ды запрасіла ўсю нашу кампанію есці. Ваня і не падумаў адмаўляцца — адразу прымасціўся ля Малкі. Я ж, прывучаны ў чужых нічога не браць, доўга матляў галавой, і мяне ўсё ўпрошвалі, хоць есці хацеў. Нарэшце, каб адчапіцца, нагнуўся, узяў адну бульбіну. Бульба апякала рот, але я не пераставаў дзівіцца.

Было з-за чаго, мяркуйце самі.

На Малку Франэк з сябрукамі напаў, а бацькі на яе яшчэ і накрычалі.

Ногі мае — чорныя ад загару, а настаўнік адправіў мяне ў мыцельнік.

Паненкі з бантамі абураліся не таму, што булка валялася ў пяску, а — што яе браў я рукамі.

Столькі зблілася ў мястэчку народу ды — ні гумна, ні плота, ні каровы, ні свінні, а нават — ніводнага пеўня.

Як яны тут могуць гэтак дыць?!

Бедны Ваня, бедная Малка!

ЗМЕСТ

Сучасны канфлікт (аповесць)
Франтавы дзённік
Не зусім гродзенскія гісторыі
    З гісторыі хору
    Незвычайнай нявеста
    Загадка
    Размова аб творчасці
    Зіна
    Куды едзе ш, хлопчык?
    Зайчык
    Садыст
    На аўтобусным прыпынку
    «Гома сапіенс»
    Першы дзень у школе

Карпюк А.

Сучасны канфлікт: Аповесць, франтавы дзённік, не зусім гродзенскія гісторыі.— Mn.: Mast. літ., 1985.— 317 с, іл.

У пер.: 1 р. 50 к.

У цэнтры аповесці, якая дала назыву ўсёй кнізе,— сям'я інтэлігентаў. Ён — вучоны, яна — настаўніца. У мужа і жонкі дастатак, дабрабыт, разумныя, дагледжаныя дзеци. Але нешта адбылося, недзе парушылася гармонія ва ўзаемаадносінах, і гэта прыводзіць да непапраўнай сямейнай драмы.

У другой частцы кнігі — ваенны дзённік пісьменніка, апавяданні, эсэ, замалёўкі, успаміны пра людзей, якія пакінулі ў яго сэрцы незабыўны след.

© OCR: Камунікат.org, 2010 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год

© PDF: Камунікат.org, 2010 год